

ΜΥΡΤΩ ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ, Ἀθῆναι

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΟΜΟΙΟΜΕΡΕΙΩΝ ΤΟΥ ΑΝΑΞΑΓΟΡΑ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ

ΕΙΝΑΙ ΑΙ ΟΜΟΙΟΜΕΡΕΙΑΙ ΑΥΘΕΝΤΙΚΟΣ ΟΡΟΣ ΤΟΥ ΑΝΑΞΑΓΟΡΑ;
ΣΕ ΠΟΙΟ ΤΕΧΝΙΚΟ ΟΡΟ ΤΩΝ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΩΝ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΟΥΝ;

1. Ἀφετηρία τῆς ἔρευνας.

Ἀφετηρία τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ ὑπῆρξε ἓνα ἐπιτακτικὸ «πρακτικὸ» πρόβλημα: Εἶναι ὁ ὅρος *ὁμοιομέρεια* — ποὺ ἔτυχε νὰ περιλαμβάνεται ἀνάμεσα στὶς ἔννοιες ποὺ προσωπικὰ ἐρμηνεύω — αὐθεντικὸς τεχνικὸς ὅρος τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ ἔπρεπε, κατὰ συνέπεια, νὰ λημματογραφηθῇ στὸ «Λεξικὸ τῶν φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ὄρων τῶν Προσωκρατικῶν», ποὺ ἐτοιμάζει τὸ «Κέντρο Ἑρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας»;

Ὁ ὅρος δὲν ἀπαντᾷ στὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ τυπικὰ δὲν προκύπτει ἢ ἀνάγκη τῆς λημματογράφου του. Σὲ μιὰ ὅμως ἀπὸ τὶς πολλὰς περιπτώσεις ποὺ τὸν συναντᾷμε στὶς μαρτυρίες ἀποδίδεται ρητὰ στὸν Ἀναξαγόρα ἀπὸ τὸν Σιμπλικίو: Ἐδόκει δὲ λέγειν ὁ Ἀναξαγόρας, ὅτι ὁμοῦ πάντων ὄντων χρημάτων καὶ ἡρεμούντων τὸν ἄπειρον πρὸ τοῦ χρόνον βουληθεὶς ὁ κοσμοποιὸς νοῦς διακρίναι τὰ εἶδη, ἅπερ ὁμοιομερεία καλεῖ, κίνησιν αὐταῖς ἐνεποίησεν (Σχόλ. στὰ Φυσ. 1123,21=59 A 45)¹. Καὶ ὅσοι μεμονωμένοι ὅροι, ἐξακριβωμένα αὐθεντικοί, συναντῶνται στὶς μαρτυρίες ξεχωρίζουν μὲ τὴν ἀραίωση τῶν τυπογραφικῶν στοιχείων καὶ δὲν ἀγνοοῦνται κατὰ τὴ λημματογράφου². Στὴν προκειμένη

1. Οἱ πλήρεις τίτλοι τῶν σχολίων τοῦ Σιμπλικίου στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* καὶ τὴν *Φυσικὴν Ἀκρόασιν* τοῦ Ἀριστοτέλους στὴ σειρά *Commentaria in Aristotelem Graeca* τόμοι 7 καὶ 9 - 10 ἀντιστοιχῶς (Βερολίνο 1894 καὶ 1882-95) εἶναι *Simplicii in Aristotelis De caelo Commentaria* (ed. I. L. Heiberg) καὶ *Simplicii in Aristotelis Physicorum commentaria* (ed. H. Diels) ἀντιστοιχῶς. Στὴν ἐργασία μου θὰ παραπέμπω στὶς σελίδες τῆς σειράς αὐτῆς μὲ τὶς συντομογραφικὰς ἐνδείξεις: Σχόλ. στὰ Φυσ. καὶ Σχόλ. στὸ *Περὶ οὐρανοῦ*. Ἀνάλογα θὰ συντομογραφηθοῦν τὰ σχόλια τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως στὰ *Μεταφυσικά* καὶ τῶν Φιλοπόνου καὶ Θεμιστίου στὰ *Φυσικά*, καὶ ἡ παραπομπὴ θὰ γίνεται στὴν ἴδια σειρά (τ. 1, 5, 16).

2. Τοῦτο κυρίως συμβαίνει μὲ τοὺς Πυθαγορείους, τῶν ὁποίων πολὺ λίγα ἔχομε αὐθεντικὰ ἀποσπάσματα, ἐνῶ γνωρίζομε ἄρκετοὺς ὅρους, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν Δημόκριτο καὶ τοὺς λοιποὺς Προσωκρατικούς.

περίπτωση ὁ Diels, παρὰ τὶς ἐπιφυλάξεις του³, θεωρεῖ αὐθεντικὸ τὸν ὄρο, ἐνῶ ὁ Lanza φαίνεται νὰ ἀμφισβητῇ τὴ γνησιότητά του⁴.

Δὲν εἶναι βέβαια τὸ ἐπίμαχο χωρίο τὸ μόνο στὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται ὁ Ἀναξαγόρας εἴτε ρητὰ νὰ ἀποκαλῇ τὶς ἀρχές του «ὁμοιομέρειες» ἢ νὰ θεωρῇ τὰ «στοιχεῖα» του «ὁμοιομερῆ». Μὲ συνέπεια ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὰ ὁμοιομερῆ ὡς τὰ στοιχεῖα τοῦ Ἀναξαγόρα, ἐνῶ ἡ λοιπὴ παράδοσις⁵, μὲ ἐξαίρεση τὸν Ἰππόλυτο⁶ καὶ κορυφαῖο τὸν Σιμπλίκιο, χρησιμοποιοῦν ἐναλλακτικά, καὶ τὶς περισσότερες φορές ἀδιάκριτα, τοὺς ὄρους «ὁμοιομερῆ» καὶ «ὁμοιομέρειες» στὶς ἀναφορές της στὶς ἀναξαγόρειες ὑλικὲς ἀρχές, σὲ πολὺ μεγαλύτερη ἔκτασι ἀπ' ὅσο δείχνουν τὰ κείμενα ποὺ συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τοὺς Diels-Kranz καὶ Lanza⁷. Πέρα ἀπὸ τὴν κοινὴ «συνωμοσία» τῶν μαρτυριῶν, ἡ ρητὴ ἐκ πρώτης ὄψεως ἀπόδοσις τοῦ ὄρου στὸν Ἀναξαγόρα ἀπὸ τὸν Σιμπλίκιο πρέπει νὰ ληφθῇ σοβαρὰ ὑπ' ὄψη, γιατί ὁ πολῦτιμος γιὰ τὴ γνώση μας τῶν Προσωκρατικῶν ὑπομνηματιστῆς τοῦ Ἀριστοτέλους ἀποτελεῖ τὴν κύρια σχεδὸν πηγὴ μας τῶν ἀποσπασμάτων τῆς φυσικῆς τοῦ Ἀναξαγόρα. Καὶ χωρὶς δεδομένη τὴν ἀξιοπιστία του, πέφτομε σχετικὰ μὲ τὸ φιλόσοφό μας στὸ κενό.

Παλαιότερα ἦταν γενικὴ ἡ πεποίθησις ὅτι ὁ Σιμπλίκιος εἶχε καὶ τὸ *Περὶ φύσεως* τοῦ Ἀναξαγόρα στὰ χέρια του ὅταν σχολίαζε τὶς πραγματεῖες τοῦ Ἀριστοτέλους, παρὰ τοὺς δέκα σχεδὸν αἰῶνες ποὺ τὸν χωρίζουν ἀπὸ

3. Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα (τ. II σ. 18) σημειώνει ὅτι κατὰ τὸν Schleiermacher τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ Σιμπλικίου—ὁ ὁποῖος βέβαια κατὰ τὸν Diels εἶχε τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα στὰ χέρια του—δὲν εἶναι ἀρκετὸ γιὰ τὴν ἀπόδοσις τοῦ ὄρου ὁμοιομέρειαι στὸν Ἀναξαγόρα. Ὁ ὄρος πρωτοχρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο ὡς οὐσιαστικὸ καὶ μαζί μὲ τὸν ἀριστοτελικὸ ὄρο τὰ ὁμοιομερῆ ἐνσωματώθηκε στὴν περιπατητικὴ παράδοσις, γενικῶς στὴ δοξογραφία καὶ τοὺς ὑπομνηματιστὲς τοῦ Ἀριστοτέλους.

4. Βλ. Diego Lanza, *Anaxagora: Testimonianze e Frammenti*, Firenze 1966, A 45 σ. 76: Che non si tratti di una citazione testuale dimostrò già lo Schleiermacher. Γιὰ τὸ ὅλο πρόβλημα τῶν ὁμοιομερειῶν, βλ. Lanza A 41 σ. 51 ἐπ.

5. Βλ. 59 A 1, 15, 41, 43, 44, 45, 46, 49, 51, 104 DK, καὶ Lanza A 44 γιὰ τὸν Διογένη ἀπὸ τὰ Οἰνόανδα. Σημαντικώτερες εἶναι οἱ μαρτυρίες τῶν Διογένους Λαερτίου, Πλουτάρχου, Ἀετίου, Σέξτου Ἐμπειρικοῦ (λείπει στοὺς ἐκδότες), Κικέρωνος, Λουκρητίου καὶ πρὸ πάντων τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Σιμπλικίου. Οἱ λοιποὶ σχολιαστὲς (Φιλόπονος, Θεμίστιος, Ἀλ. Ἀφροδισιεὺς) δὲν ἔχουν ἀνθολογηθῇ, ἀλλὰ ἡ σημασία τους ἔγκειται μόνο στὴ διαφώτισις τῶν λεπτομερειῶν. Σχετικὲς μὲ τὸ πρόβλημα μαρτυρίες θεωρῶ ἀκόμα τὶς A 11 καὶ 117 DK.

6. 59 A 42 DK. Ἡ φράσις ὅμως *συνελθεῖν τε τὰ ὅμοια* δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὸ πρόβλημα, γιατί καὶ στοὺς σχολιαστὲς γίνεται λόγος γιὰ τὴν *σύνοδον τῶν ὁμοίων*.

7. Ἡ συλλογὴ Lanza εἶναι ὅπωςδὴποτε πληρέστερη ἀλλ' ὅχι καὶ ἐξαντλητικὴ. Δὲν μοῦ ἦταν προσιτὲς οἱ ἐκδόσεις τῶν E. Schaubach, *Anaxagorae Clazomenii Fragmenta quae supersunt omnia*, Lipsiae 1827 καὶ O. Joehrens, *Die Fragmente des Anaxagoras*, Bochum 1939.

τὸν πρῶτο τελεολόγο. Ἡ πεποίθηση αὐτὴ ἔχει τώρα κάπως ἀτονήσει, μετὰ τὶς εἰδικὲς ἔρευνες στὴν περιοχὴ τῆς δοξογραφίας⁸. Θεωρεῖται πιθανώτερο ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας εἶχε κάποια ἐπιτομή, κυρίως τοῦ Θεοφράστου⁹, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἀντλοῦσε τὰ ἀποσπάσματα ποὺ μᾶς διέσωσε. Καὶ ἡ ἀνάγνωση ἐξ ἄλλου τῶν σχολίων στὰ *Φυσικὰ* σὰν σύνολο δὲν συνηγορεῖ ἀπόλυτα γιὰ τὴ χρήση τοῦ ἴδιου τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀναξαγόρα, οὔτε ἀφήνει γενικὰ τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Σιμπλίκιος ἦταν ἐξαιρετικὰ προσεκτικὸς στὶς ἐκφράσεις του σχετικὰ μὲ τὰ προσωκρατικὰ δόγματα¹⁰. Γιατὶ δὲν εἶχε βέβαια τὴν ἐπίγνωση, ὅταν ἔγραφε τὰ *Ὑπομνήματά* του στὶς ἀριστοτελικὲς πραγματεῖες — ποὺ κατὰ κύριο λόγο τὸν ἐνδιέφεραν — ὅτι μὲ τὴ μοιραία ἀπώλεια τῶν κειμένων τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων ἦταν πεπρωμένο νὰ ἀποτελέσει γιὰ τοὺς Προσωκρατικοὺς τὴν αὐθεντία ποὺ ἀποτελέσει. Ἀλλὰ καὶ ἓνας βασικὰ ἀξιόπιστος συγγραφέας εἶναι δυνατόν νὰ περιπέσει ἐπεισοδιακὰ σὲ κάποια ἀνακρίβεια, ἀκόμα καὶ σὲ κάποια γλωσσικὴ ἢ συντακτικὴ σύγχυση· ὅπως δὲν εἶναι τελείως ἀπίθανο νὰ συμβαίνει στὸ ἐπίμαχο χωρίο, ποὺ δημιούργησε τὸν κεντρικὸ, ἂν καὶ ὄχι τὸ μοναδικό, πυρῆνα τοῦ προβλήματος τοῦ Ἀναξαγόρα¹¹. Γιατί, καὶ ἂν ἀκόμα ἀρνηθοῦμε

8. Ὅτι ὁ Σιμπλίκιος εἶχε τὸ ἴδιο τὸ βιβλίο τοῦ Ἀναξαγόρα πιστεύει μεταξὺ ἄλλων ὁ W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, v. II, Cambridge 1969², 269-70 μὲ τὴν παρατήρηση ὅμως ὅτι ἡ φράση τοῦ Σιμπλικίου ὅσον ἐμὲ εἰδέναι στὰ Σχόλ. στὰ *Φυσ.*, 176,17 ἐπιτρέπει κάποιο σκεπτικισμό. Τὴν ἴδια πεποίθηση στηρίζει ὁ G. B. Kerferd, *Anaxagoras and the Concept of Matter before Aristotle*, στὸν τόμο ΑΙ. Mourelatos (ed.), *The Pre-Socratics*, New York 1974, 489-503, 490, στὴ φράση τοῦ Σιμπλικίου (461, 14) ἐν αἷς τὰς πίστεις ἀπ' αὐτῶν ἐπειράθην παραγράψαι τῶν Ἀναξαγόρου ρημάτων, καθὼς καὶ στὸ χωρίο 153, 23. Γιὰ τὴ χρήση τοῦ ἐπιτομῆς βλ. κυρίως τὰ ἄρθρα τῶν D. Lanza, *Le omeomerie nella tradizione dossografica anassagorea*, PP 18 (1963) 256-293 καὶ Malcolm Schofield, *Doxographica Anaxagorea*, «Hermes» 103 (1975) 1-24, τὰ ὁποῖα συζητῶ στὸ τρίτο μέρος τῆς μελέτης μου. Ὁ W. Rösler, *Ὁμοῦ πάντα χρήματα ἦν*, «Hermes» 99 (1971) 246-248 δέχεται ὅτι ὁ Σιμπλίκιος εἶχε τὸ βιβλίο, ἐνῶ οἱ Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης παραφράζουν.

9. Προφανῶς τὸ βιβλίο *Φυσικῶν δόξαι*, στὸ ὁποῖο καὶ συχνὰ ἀναφέρεται ὁ Σιμπλίκιος ὡς *Ἱστορία* (149,32) ἢ *Φυσικὴ ἱστορία* (115,12). Μνημονεύει ἀκόμη χωρία τοῦ Θεοφράστου ἀπὸ τὸ β' βιβλίο του *Περὶ Ἀναξαγόρου* (166,17) καὶ ὑποστηρίζεται ὅτι χρησιμοποίησε καὶ τὸ *Περὶ ἀρχῶν*.

10. Λέει π.χ.: ὁ μὲν Ἐμπεδοκλῆς τὰ ὁμοιομερῆ πάντα ἀπὸ τῶν τεσσάρων συγκεῖσθαι φησι (Σχόλ. στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* 603,24) ποὺ εἶναι ἀδύνατον νὰ «εἶπε» ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἂν καὶ σ' αὐτὸν γίνεται λόγος κατὰ τὸν Ἀέτιο (31 A 43 καὶ 70 DK) γιὰ ὁμοιομερῆ καὶ ὁμοιομερείας. Μιλεῖ ἀπλῶς γιὰ τάξεις σωμάτων (ὁστᾶ) ποὺ θεωροῦνταν «ὁμοιομερῆ».

11. Ἡ μαρτυρία τοῦ Σιμπλικίου βρίσκεται στὰ σχόλιά του στὰ *Φυσικὰ* 250 b 24, ὅπου σχολιάζει μιὰ παρενθετικὴ ἀναφορὰ τοῦ Ἀριστοτέλους στὸν Ἀναξαγόρα, στὴν ὁποία καὶ δὲν ὑπάρχει ὁ ἐπίμαχος ὁρος. Συντακτικὸ ὑποκείμενο στὴν ὅλη παράγραφο εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης καὶ παρενθετικὰ κατ' ἐπανάληψη λέγεται ὡς ἐδόκει λέγειν ὁ Ἀνα-

τὴν αὐθεντικότητα τοῦ ὄρου, ὅποτε παρακάμπτεται καὶ τὸ πρόβλημα τῆς λημματογράφησής του, ἓνα πρόβλημα «ὁμοιομερειῶν» στὸν Ἀναξαγόρα παραμένει, μὲ σύμφυτο τὸ ζήτημα τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ Ἀριστοτέλους, ὡς πρώτου «ἱστορικοῦ» τῆς φιλοσοφίας καὶ ἐπίμαχο τὸ θέμα τῆς δομῆς τῶν ἐσχάτων ἐνοτήτων τῆς ὕλης στὴ φυσικὴ θεωρία τοῦ Ἀναξαγόρα, καθὼς καὶ τοῦ ὄρου τῶν ὑποσπασμάτων ποὺ περιγράφουν τὰ «στοιχεῖα» του, αὐτὰ ποὺ σχεδὸν ὁμόφωνα ἢ παράδοση ἀποκαλεῖ «ὁμοιομέρειες» ἢ «ὁμοιομερῆ». Τὰ ἀποσπάσματα πολὺ λίγα μᾶς λένε γιὰ τὰ «στοιχεῖα» καὶ τὴ δομὴ τους.

Ἔτσι, καὶ ὅσοι δὲν δέχονται τὸν ὄρο αὐθεντικό, διαφωνώντας ριζικὰ μὲ τὴν ἀρχαία παράδοση, προβληματίζονται πάνω στὴ γένεση καὶ στὸ νόημά του καὶ προσπαθοῦν νὰ ἐντάξουν τὴν «ἀρχὴ τῆς ὁμοιομέρειας», ὅπως τὴν ἀποκαλοῦν, στὰ πλαίσια τῶν ἀρχῶν ποὺ ἀναμφισβήτητα διέπουν τὴ φυσικὴ τῶν ὑποσπασμάτων τοῦ Ἀναξαγόρα, ὅπως «τῆς καθολικῆς μίξης» καὶ «τῆς ἐπικράτησης». Ἐνῶ μερικοί, βρίσκοντάς τὴν ἀντιφατικὴ μὲ τίς πάρα πάνω ἀρχές — μὲ τὴ θεώρηση τῆς «ὁμοιομέρειας» ὡς «ὁμοιογένειας» κατὰ τὸ ἀριστοτελικό, ὅπως γενικὰ πιστεύεται, πνεῦμα — τὴν ἀπορρίπτουν. Τὸ πρόβλημα ὁμῶς δὲν λύνεται, γιὰτὶ προκύπτουν ἄλλες δυσκολίες ἀναφορικὰ μὲ τὴ διακρίβωση καὶ ἱεράρχηση ἄλλων τεχνικῶν ὄρων τοῦ Ἀναξαγόρα, ὅπως *χρήματα*, *μοῖραι*, *σπέρματα*, *ἐναντία*, κλπ.

Τὴν ἔρευνα, λοιπόν, σὲ προαριστοτελικά κείμενα, στὸν Ἀριστοτέλη, στὸν Λουκρήτιο καὶ στοὺς ὑπομνηματιστές, σὲ πολὺ μεγαλύτερη ἔκταση ἀπ' ὅσο προϋποθέτουν οἱ προσιτὲς ἐκδόσεις, καὶ τὴν προσπάθεια νὰ ἰδωθοῦν καὶ νὰ ἐκτιμηθοῦν οἱ μαρτυρίες μέσα ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα ἐπέβαλαν προβλήματα ἐρμηνευτικὰ τοῦ Λεξικοῦ πέρα ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο τῆς λημματογράφησης τοῦ ἐπίμαχου ὄρου. Ἡ μὴ λημματογράφησή του ἰδιαίτερα, στὴν ὁποία καὶ κατέληξα, ἀπαιτεῖ ἐπαρκῆ αἰτιολόγηση. Γιὰτὶ τουλάχιστον οἱ C. Bailey¹², P. Leon¹³, A. Peck¹⁴, ἴσως καὶ οἱ Gr. Vlastos¹⁵, F. M.

ξαγόρας. Δὲν εἶναι τελείως ἀπίθανο ἢ παρενθετικὴ φράση, *ἅπερ ὁμοιομερείας καλεῖ*, ἀπὸ πλαδαρότητα ὕφους νὰ ἔχη ὑποκείμενο τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ὄχι τὸν Ἀναξαγόρα. Ὅσο ἀνορθόδοξο κι ἂν φαίνεται, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθῇ σὲ μιὰ περίοδο δέκα σειρῶν μὲ πολλὰ κῶλα καὶ παρενθέσεις. Τὸ ἐνδεχόμενο αὐτό, ποὺ βέβαια δὲν μπορεῖ ὑπεύθυνα νὰ ὑποστηριχθῇ, θὰ τερμάτιζε ἀλλὰ δὲν θὰ ἔλυνε τὸ πρόβλημα.

12. *The Greek Atomists and Epicurus*, Oxford 1928 : Appendix I : *On the Theory of Anaxagoras* 550-555.

13. *The «Homoiomeries» of Anaxagoras*, CQ 21 (1927) 133-141, 136-138.

14. *Anaxagoras and the Parts*, CQ 20 (1926) 57-71, 64-66 καὶ *Anaxagoras : Predication as a Problem in Physics I καὶ II*, CQ 25 (1931) 27-37, 112-120, 28 ff.

15. *The Physical Theory of Anaxagoras*, PhR 59 (1950) 31-57 καὶ στὸν τόμο, *The Pre-Socratics* 459-488.

Cleve¹⁶ καὶ Ch. Mugler^{16a}, θεωροῦν τὸν ὄρο αὐθεντικό, ἐνῶ ἀπ' ὅσους κλίνου-
νουν πρὸς τὴν ἀπόρριψή του μόνον ὁ R. Mathewson¹⁷ προσφέρει μιὰ ἀρ-
κετὰ πειστικὴ ἐπιχειρηματολογία, ποὺ δὲν κάνει ὅμως περιττὴ τὴ δική μου,
γιατὶ γίνεται ἀπὸ ἄλλη σκοπιὰ καὶ μὲ διαφορετικὴ ἀφετηρία καὶ μέθοδο.

Ἡ δημοσίευση τῆς ἔρευνας αὐτῆς, περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐνδεχόμενη
σημασία της γιὰ τὴν προσφορὰ κάποιας προσωπικῆς συμβολῆς στὴν προώ-
θηση τοῦ πράγματι δύσκολου καὶ σοβαροῦ αὐτοῦ προβλήματος, κρίθηκε
ἴσως σκόπιμη, γιατί δείχνει τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετωπίζει ὁ συντάκτης
τῶν φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ὄρων ἐνὸς λεξικοῦ κειμένων ποὺ ἔχουν
παραδοθῇ σὲ οἰκτρὰ ἀποσπασματικὴ μορφή καὶ συνοδεύονται ἀπὸ ἀλληλο-
συγκρουόμενες μαρτυρίες, γιὰ τὴν ἐρμηνεία κυρίως μερικῶν ἐπιμάχων
ἐννοιῶν· δυσκολίες ποὺ δὲν ὑποψιάζεται κανεὶς συμπυκνωμένες σὲ πορίσμα-
τα ποὺ καταλήγουν πολλὰς φορὲς σὲ μιὰ μονολεκτικὴ ἐρμηνεία μὲ παρα-
πομπὴ σὲ μιὰ δυσπρόσιτη κάποτε βιβλιογραφία.

Ἡ ἐπισκόπηση ἐξ ἄλλου μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες αὐτὲς ἐνὸς κριτικοῦ, ἂν
καὶ ὄχι πάντα ἀρκετὰ γόνιμου καὶ ἀποτελεσματικοῦ διαλόγου—ποὺ ἄρχι-
σε ἐντυπωσιακὰ σχεδὸν ἑκατὸ χρόνια πρὶν μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ βιβλίου
τοῦ P. Tannery, *Pour l'histoire de la science hellène* (Paris 1887), κορυφώ-
θηκε μετὰ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ αἰῶνα μας μὲ τὶς μελέτες τῶν Peck, Leon,
Bailey, F. M. Cornford¹⁸, Vlastos, Mathewson, C. Strang¹⁹, G. B. Kerferd
καὶ ἄλλων²⁰ καὶ συνεχίζεται ὡς τὶς μέρες μας πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα, χωρὶς

16. *The Philosophy of Anaxagoras*, The Hague 1973, 19-23, 43 ff.

16a. *Le problème d' Anaxagore*, REG 69 (1956) 314-375, 337.

17. *Aristotle and Anaxagoras: : An Examination of F.M. Cornford's Interpretation*, CQ N.S.8 (1958) 67-81, 75-79.

18. *Anaxagoras' Theory of Matter* CQ 24 (1930) 14-30, 83-95. Τώρα στὸν τόμο R.E. Allen and David Furley (eds.), *Studies in the Presocratic Philosophy*, London 1975, 275-322.

19. *The Physical Theory of Anaxagoras*, AGPh 45 (1963) 101-118 καὶ στὸν τόμο *Studies in the Presocratic Philosophy* 361-380.

20. Ἡ νεώτερη μελέτη ποὺ ἔχω ὑπ' ὄψη μου εἶναι τοῦ David Furley, *Anaxagoras in Response to Parmenides*, «Canadian Journal of Philosophy», Suppl.v. II, 1976, 61-85. Βλ. ἐπίσης τὶς μονογραφίες καὶ ἄρθρα ποὺ δὲν συζητῶ στὴ μελέτη μου, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὅποια μοῦ ἦταν ἀπρόσιτα : D. Bargrave Weaver, *The Cosmogony of Anaxagoras*, «Phronesis» 4 (1959) 77-91, K. Bloch, *Anaxagoras und die Atomistik*, C & M (1959) 1-13, A.v. Blumenthal, *Anaxagoras und Demokrit*, «Festschr. W. Judeich zum 70. Geb.», Weimar 1929, N. Boussoulas, *Essai sur la structure du mélange dans la pensée présocratique*, BAGB (1956) 18-43, W. Capelle, *Anaxagoras*, «N. Jahrb. f. d. klass. Altertum» (1919), 81-103, 169-199, N. Carbonara, *Σπέρματα νοῦς, χρήματα nella dottrina di Anassagora*, Napoli 1969, D. Giurnelli, *La filosofia di Anassagora*, Padova 1947, J. A. Davison, *Protagoras, Democritus and Anaxagoras* CQ (1953) 33-45, H. Diller, *Ὅψεις ἀδήλων τὰ φαινόμενα*, «Hermes» (1932) 14-22, K. Γεωργούλη, *Φιλολογικὰ σημειώματα εἰς τὰ ἀποσπά-*

ὥς σήμερα νὰ ἔχη ἐπιτευχθῇ κάποια ὁμοφωνία — εἶναι ἐξαιρετικά ἐνδεικτική καὶ γιὰ τὴ σημασία τῆς φυσικῆς τοῦ Ἀναξαγόρα, ποὺ ἀπὸ πολλοὺς θεωρήθηκε κορύφωμα τῆς φυσικῆς τῶν Προσωκρατικῶν καὶ ἀφετηρία νέας προβληματικῆς, καὶ γιὰ τὸ πάθος τῶν ἐρευνητῶν γιὰ τὴν ἀνασύνθεση μιᾶς πρωτότυπης θεωρίας μέσα ἀπὸ σκόρπια συντρίμματα καὶ ἀλληλοσυγκρουόμενες πληροφορίες. Ὁ Ἀναξαγόρας δὲν εἶναι ἐπαναστατικὸς μόνο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι πρῶτος εἰσήγαγε πέρα καὶ πάνω ἀπὸ τὰ «ὕλικά αἷτια», ἔστω καὶ σὰν ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ, τὸ *Νοῦ*²¹, ποὺ στέκεται σὲ ψηλότερο βάθος ἀπὸ τοῦ Ἐμπεδοκλῆ τῇ *Φιλότῃ* καὶ τὸ *Νεῖκος*, ἀλλὰ εἶναι ἐξ ἴσου ἐπαναστατικὸς καὶ μὲ τὴν προσωπικὴ θεωρία του γιὰ τὸν κόσμον τῆς σωματικότητος καὶ τὶς πρῶτες ἀρχές του. Ἦταν ἴσως τόσο ἐπαναστατικὸς ποὺ δὲν εἶναι ἀνεξήγητο ὅτι ὅπωςδῆποτε κάπως παρανοήθηκε, παρὰ τὴ δημοτικότητα τοῦ ἔργου του, ἂν καὶ ὅχι στὴν κλίμακα ποὺ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς πιστεύουν.

Ἡ «μοριακὴ» φυσικὴ θεωρία του ἦταν ριζικὰ διαφορετικὴ καὶ ἀπὸ τὶς μονιστικὲς θεωρίες τῶν πρώτων φυσιολόγων καὶ ἀπὸ τὸν ἀριθμητικὸ «πλουραλισμὸ» τῶν Πυθαγορείων²² καὶ ἀπὸ τὴ «στοιχειακὴ» τοῦ Ἐμπεδοκλῆ καὶ ἀπὸ τὴν «ἀτομικὴ» τοῦ Δημοκρίτου, γιὰ νὰ ξενίσῃ καὶ νὰ μὴν κατανοηθῇ στὴν πληρότητά της ἀπὸ τοὺς ἐπιγόνους, ποὺ διαισθητικά ὅμως ἀπέδωσαν — μὲ ἀφετηρία τὸν Ἀριστοτέλη καὶ «τὰ ὁμοιομερῆ» του — μ' ἓνα προβληματικὸ μέσα στὴν πολυσημία του ὁρο τὸν πρωτόγνωρο «φαινομεναλισμὸ» του²³.

Μετὰ ἀπὸ μιὰ πιὸ συγκεκριμένη θέση τοῦ προβλήματος καὶ σύντομη κριτικὴ ἐπισκόπηση τῆς κυριώτερης βιβλιογραφίας, θὰ προσπαθῶ νὰ ἐκθέσω τὴν προσωπικὴ μου μεθόδευση γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ὁρολο-

σματα τοῦ Ἀναξαγόρου, «Πλάτων» 12 (1960) 290-291, D. Lanza, *Anaxagoras*, μάλα φιλόσοφος, «Athenaeum» (1964) 548-559, Ch. Zévolt, *Anaxagore*, Paris 1843, D. Tagliaferro, *La filosofia di Anaxagora e le testimonianze aristoteliche*, «Annali Triestini» 23 (1953) 295-310, A. Zoumpou, *Einiges zu dem ὁμοιομερῇ des Anaxagoras*, «Πλάτων» 17 (1965) 220 καὶ *Zu Herakleitos u. Anaxagoras*, ὁ.π. 221-1. Γιὰ μερικὲς μετὰ τὸ 1970 μελέτες ποὺ δὲν συζητῶ βλ. D. Held, *The Fragments of Anaxagoras: Some Problems Textual and Philosophical*, Diss. Bern 1972, W. Rösler, *Lukrez und die Vorsokratiker*, «Hermes» 101 (1973) 48-64, D. Sieder, *A Note on Anaxagoras Fr. 1*, AGPh 55 (1973) 249-252. Γιὰ πληρέστερη βιβλιογραφία βλ. Lanza, *Anaxagoras* XXI - XXX καὶ C. J. Classen, art. *Anaxagoras*, RE, Suppl. Bd XII (1970) 28-30.

21. Βλ. Ἀριστ. *Μεταφ.* 985 a 18 = 59 A 47: *μηχανὴ χρῆται τῷ νῷ πρὸς τὴν κοσμοποιάν* καὶ 59 A 48 DK γιὰ τὴ θεώρηση τοῦ ἀναξαγόρειου νοῦ ὡς θεοῦ. Πρβλ. γιὰ τὸ νοῦ ὡς τελεολογικὴ ἀρχή, I. N. Θεοδωρακοπούλου, *Μαθήματα ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθῆναι 1953, 49-51.

22. Βλ. Mugler, ὁ.π. 317.

23. Ὡς «φαινομεναλισμὸ» βλέπει τὴ φυσικὴ θεωρία τοῦ Ἀναξαγόρα ὁ Kerferd, ὁ.π. 502.

γικῶν καὶ λοιπῶν συμφύτων οὐσιαστικῶν θεμάτων, καθὼς καὶ τὰ πορίσματα στὰ ὁποῖα κατέληξα. Ἡ σχεδὸν ἐξαντλητικὴ θεώρηση τῆς προσιτῆς βιβλιογραφίας ὑπῆρξε ἀναγκαία, γιατί, ὅπως ἐπισημαίνει καὶ ὁ W.K.C. Guthrie²⁴, προκειμένου νὰ ἐπιχειρήσῃ κανεὶς νὰ πῇ τὸ λόγο του στὸ πρόβλημα τοῦ Ἀναξαγόρα, πρέπει νὰ ἔχῃ προηγουμένως σκύψῃ ὑπομονετικὰ πάνω στὴ σύγχρονη βιβλιογραφία, ὅπου ὅλες οἱ δυνατὲς λύσεις ἔχουν δοκιμασθῇ, ἀλλὰ ὅπου πολλὰ χρήσιμα στοιχεῖα μποροῦν νὰ συνθέσουν μιὰν ἀκόμη προσπάθεια γιὰ τὴ διαφώτιση τοῦ περίπλοκου αὐτοῦ θέματος. Στὴν προσωπικὴ μου πραγμάτευση προσπερνῶ πολλές ἀπὸ τὶς καθιερωμένες θέσεις, συμπορεύομαι ὁμως μὲ ἄλλες καὶ προωθῶ σὲ νέες κατευθύνσεις μερικὲς ἀπόψεις ποὺ κατὰ τὴ γνώμη μου εἶδαν τὸ πρόβλημα σωστά, κατάρθωσαν νὰ ἄρουν πολλές φαινομενικὲς ἀντιφάσεις καὶ βοήθησαν μὲ ἐπιτυχία στὴν ἀπλούστευσή του.

2. Τὸ πρόβλημα.

Τὸ γενικώτερο πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τῆς φυσικῆς τοῦ Ἀναξαγόρα, ποὺ ἡ διευθέτησή του ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιὰ τὴν προώθηση τοῦ ὁρολογικοῦ, ποὺ κυρίως μᾶς ἀφορᾷ, ἐπισημαίνεται ὁμοιότροπα καὶ μὲ ἐλάχιστες παραλλαγές ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἐρευνητὲς καὶ ἱστορικοὺς τῆς φιλοσοφίας. Ἀντιπροσωπευτικὴ εἶναι ἡ θέση του ἀπὸ τὸ Θ. Βέϊκο²⁵ στὴ μονογραφία του γιὰ τοὺς Προσωκρατικούς, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἀρτιώτερη νεώτερη μελέτη τῆς ἀρχαϊκῆς φιλοσοφίας στὴ γλῶσσα μας, ἀλλὰ πού, ὅπως εἶναι φυσικό, δὲν ἀντιμετωπίζει ἐξαντλητικὰ τὸ πρόβλημα, καὶ εἰσάγεται μὲ τὶς πάρα κάτω χαρακτηριστικὲς παρατηρήσεις: «Τὸ σημαντικό καὶ κρίσιμο πρόβλημα εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἐρμηνεία τῆς σκέψης τοῦ Ἀναξαγόρα. Γιὰ κανένα ἄλλο προσωκρατικὸ φιλόσοφο, ἂν ἐξαιρέσουμε τὸν

24. Ὁ.π. 280: «...Anyone who wishes to make up his own mind after an impartial survey of modern interpretations as well as the ancient evidence must be advised to read the others in their entirety». Ὁ Guthrie, ἀντίθετα ἀπὸ πολλές νεώτερες ἀπόψεις, δὲν θεωρεῖ ἀπλὸ τὸ σύστημα τοῦ Ἀναξαγόρα.

25. Οἱ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι, Θεσσαλονίκη 1972, 209-238, 210. Πρβλ. G.S. Kirk and J. E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge 1963, 367. Ὁ Βέϊκος φαίνεται νὰ θεωρῇ ὡς κατ' ἐξοχὴν τεχνικὸ ὅρο τοῦ Ἀναξαγόρα τὰ σπέρματα, ὡς «ἔσχατα δομικὰ ὑλικά». Ἡ παρατήρηση ὁμως ὅτι «στὴν πρωταρχικὴ... κατάστασή της ἡ ὕλη ἦταν ἓνα... κράμα ἀπὸ ποικίλα συστατικὰ καὶ ἐπὶ πλέον σπέρματα» (213) δὲν συνεπάγεται κάλυψη ὅλων τῶν «στοιχείων» ἀπὸ τὰ σπέρματα. Ἡ «ἀρχὴ τῆς ὁμοιότητος» κατὰ τὴ γένεση τῶν συνθέτων (δ.π. 214) δὲν εἶναι ἴσως τελείως ἀσυμβίβαστη μὲ μιὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ συμβατικὰ θεωρημένη περιπατητικὴ «ἀρχὴ τῆς ὁμοιομέρειας», καὶ μάλιστα ἀφοῦ «ὁ Ἀναξαγόρας... βλέπει... σὲ κάθε κοσμογονικὸ σπέρμα τὴν παρουσία τοῦ παντός» (δ.π. 216).

Ἡράκλειτο, δὲν ἔχουν προταθῇ τόσο ποικίλες καὶ συχνὰ ἀντιφατικὲς ἐρμηνεῖες ὅσο γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα». Κατὰ τὸν Βέϊκο, ποὺ βασικὰ ἀκολουθεῖ στὴ θέση τοῦ προβλήματος τὸν Cornford²⁶, τὸ πρόβλημα ἔγκειται «στὴν ἴδια τὴ δομὴ τοῦ φυσικοῦ συστήματος τοῦ Ἀναξαγόρα» καὶ ὄχι στὴν «πολυσημαντότητα τῶν ὅρων». Τοῦτο, παρ' ὅλο ποὺ ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπαληθεύεται καὶ ἐνισχύεται ἴσως ἀπὸ τὴν πληροφορία γιὰ τὴ γλαφυρότητα τοῦ ὕφους του²⁷, δὲν συμβιβάζεται τελείως μὲ τὴ λαϊκότητα ποὺ πρέπει νὰ εἶχε ἀξιωθῇ τὸ βιβλίο του²⁸ καὶ τὴ σχετικὴ ὁμοφωνία τῆς παράδοσης σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενό του, μὲ ἐξαίρεση τὸ νόημα τοῦ ἐπίμαχου ὅρου τῆς μελέτης μας. Ἡ ἐπιτυχία ἐξ ἄλλου μὲ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος ὁ Βέϊκος κατώρθωσε νὰ ἀνασυνθέσῃ τὸ φυσικὸ σύστημα τοῦ Ἀναξαγόρα, βασισμένος κυρίως στὰ ἀποσπάσματα²⁹, δείχνει πὼς τὸ πρόβλημα δὲν ἔγκειται κυρίως ἢ μόνο ἐκεῖ. Προσωπικὰ ἀκόμα πιστεύω πὼς γιὰ τοὺς σύγχρονους καὶ κατοπινούς του τουλάχιστον πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ ἓνα πρόβλημα ἀσάφειας, ἂν ὄχι πολυσημίας, τοῦ κειμένου τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ βλέπω σὰν ἀντίδραση σ' αὐτὸ τὴν ἔμφαση μὲ τὴν ὁποία διακηρύσσει τὴν ἀνάγκη τῆς θέσης ἀναμφισβήτητων ἀρχῶν σὲ ἀπλὸ καὶ σαφὲς ὕφος ὁ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης, ποὺ στὶς τελεολογικὲς του τουλάχιστον ἀπόψεις ἔχει βασικὰ ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα³⁰. Τὴν ἀποψή μου ἐξ ἄλλου νομίζω πὼς ἐνισχύουν κάποιες παρατηρήσεις τοῦ Ἀριστοτέλους στὰ *Μεταφυσικά*³¹ καὶ τὰ σχόλια τοῦ Ἀλέξανδρου τοῦ Ἀφροδισιέως στὰ σχετικὰ χωρία, ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀσάφεια καὶ τὴν ἐλλειπτικότητα τοῦ λόγου τοῦ Ἀναξαγόρα. Θεωρεῖται ἐξ ἄλλου ἀπὸ τὸν Βέϊκο ὡς δεδομένο ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς «ὁμοιομερείας» ὡς «ὁμοιογένειας» τοῦ ἀποδίδεται ἀπὸ τὴν περιπατητικὴ παράδοση, πράγμα ποὺ δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιο, οὔτε ἀναγκαῖα προκύπτει ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ χρυσοῦ³², ἔτσι ποὺ νὰ δημιουργῇ ἀντίφαση τῆς ἀρχῆς αὐτῆς μὲ τίς ἄλλες.

26. Ὁ.π. 275.

27. Βλ. 59 A 1 DK : ὁ [τὸ σύγγραμμα] ἔστιν ἡδέως καὶ μεγαλοφρόνως ἐρμηνευμένον.

28. Βλ. 59 A 35 DK γιὰ τὴν πώληση τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀναξαγόρα στὴν ὀρχήστρα τοῦ θεάτρου καὶ τὴν ἐξοικείωση τοῦ κοινοῦ μὲ τὰ δόγματά του. Ἐνδεικτικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐπονομασία του «νοῦς» (59 A 2 DK), ἡ ἐκλαίκευση τῆς διδασκαλίας του ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη (A 112 DK) καὶ ἡ γελοιοποίησή της ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη στὸ πρόσωπο τοῦ Σωκράτη.

29. Ὁ.π. 210-227. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Ἀναξαγόρα τῶν ἀποσπασμάτων εἶναι ἀπολύτως συνεπὴς καὶ σχετικὰ πλήρης καὶ ἡ μερικὴ ἀνακατάταξη τῶν ἀποσπασμάτων δίνει τὰ καλύτερα ἀποτελέσματα. Γιὰ μιὰ νεοελληνικὴ μετάφραση τῶν ἀποσπασμάτων βλ. Κ. Μιχαηλίδη, *Ἀρχαῖοι Φιλόσοφοι*, Λευκωσία 1971, 67-71.

30. Βλ. 64 B 1 DK. Ἡ ἀντίδραση στὸν Ἀναξαγόρα εἶναι φανερὴ στὸ ἀπόσπασμα B 2.

31. 989 a 30 ἐπ. Τὰ σχετικὰ χωρία ἀναφορικὰ μὲ τὴ μέθοδο ἐρμηνείας τῶν παλαιῶν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τίς ἀρχές της συζητῶ στὸ τρίτο μέρος τῆς μελέτης μου.

32. Ὁ.π. 210 : «Στὴν περίπτωσι τοῦ χρυσοῦ κάθε μέρος εἶναι χρυσοῦς καὶ τίποτε ἄλλο. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ὁμοιομερείας». Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ὁ ἴδιος

Γενετικώτερα και αναλυτικώτερα, νομίζω, θέτει το πρόβλημα ό Kerferd στο ειδικό άρθρο του και πάνω στις γραμμές αυτές θα προσπαθήσω να το συγκεκριμενοποιήσω. Λέει ό Kerferd³³: «Η μεγαλύτερη δυσκολία που αντιμετωπίζουμε σε κάθε προσπάθειά μας να ανασυνθέσουμε τις απόψεις του Αναξαγόρα για τη φύση του υλικού κόσμου δεν έγκειται τόσο στην έλλειψη πληροφοριών όσο στο πρόβλημα να συμφιλιώσουμε τις ποικίλες απόψεις που αποδίδονται σ' αυτόν από αρχαίους συγγραφείς. Ειδικώτερα, υποστηρίχθηκε πλατιά στον αιώνα μας, ότι ό Αναξαγόρας δεν ήταν δυνατόν να πρεσβεύη όλες μαζί τις σπουδαιότερες απόψεις που του αποδόθηκαν, γιατί ή λογική σχέση μεταξύ τους είναι τέτοια που να δίνει ένα αυτοαντιφατικό αποτέλεσμα και τόσο αυτο-αντιφατικό, που θα ήταν όλοφάνερο και στον Αναξαγόρα τον ίδιο και σ' όποιονδήποτε σύγχρονό του. Κατά συνέπεια, ακολουθεί μερικές φορές το συμπέρασμα, ότι είναι αδύνατον ν' ανακαλύψουμε την αληθινή φύση της σκέψης του. Και έγινε αισθητό συχνότερα ότι το πρόβλημα είναι να αποφασίσουμε ποιά μέρη της αρχαίας παράδοσης πρέπει να απορριφθούν ή να τροποποιηθούν, για να φθάσουμε σε μια δυνατή συνολική θέση, που θα μπορούσε εύλογα να έχη διαλέξει για να διακηρύξη».

Πράγματι, το γενικώτερο πρόβλημα έγκειται στο να συμφιλιώσουμε τον Αναξαγόρα των αποσπασμάτων με τον Αναξαγόρα των μαρτυριών και κυρίως της αριστοτελικής μαρτυρίας και της συνακόλουθης περιπατητικής δοξογραφίας καθώς και των αριστοτελικών υπομνηματιστών. Για τον δεύτερο ιδιαίτερα ή συλλογή του Diels και σε μικρότερη κλίμακα του Lanza είναι απλώς ένδεικτικές. Και οί δύο «Αναξαγόρες» διαβάζονται δύσκολα, γιατί δεν διαχωρίζονται όσο εύκολα πιστεύουν μερικοί. Καί, το κυριώτερο, γιατί οί περισσότεροι έρευνητές που ασχολήθηκαν με το πρόβλημα φαίνεται πολλές φορές να ξεχνούν ότι ό Αναξαγόρας των αποσπασμάτων δεν είναι άσχετος με τον Αναξαγόρα των μαρτυριών, και μάλι-

παρατηρεί: *είλικρινως μὲν γὰρ ὅλον λευκὸν ἢ μέλαν ἢ γλυκὺ ἢ σάρκα ἢ ὅστων οὐκ εἶναι, ὅτου δὲ πλείστον ἕκαστον ἔχει, τοῦτο δοκεῖν εἶναι τὴν φύσιν τοῦ πράγματος* (Φυσ. 187 b 5). Και σχετικά με το χρυσό λέει ό Σιμπλίκιος: *Χρυσὸς γὰρ φαίνεται ἐκεῖνο, ἐν ᾧ πολὺ χρυσίον ἐστὶ καίτοι πάντων ἐνότων* (Σχόλ. στα Φυσ. 27, 8). Ό ίδιος ἐξ ἄλλου χαρακτηρίζει τις αναξαγόρειες αρχές *ἀνομογενεῖς* (27, 27) ή *μηδὲ τῷ γένει τὰς αὐτὰς* (44, 26) και ό Αλέξανδρος ό Αφροδισιεύς λέει στα Σχόλ. στα Μεταφ. 340, 18: *μηδὲν διὰ τοῦτο τῶν ὄντων εἶναι εἵλικρινως ὃ λέγεται...* Τό παράδειγμα του χρυσοῦ στο 59 A 1 δεν συνεπάγεται απαραίτητα μιὰ αρχή όμοιογένειας αλλά είναι ίσως δηλωτικό της συγκριματικής δομής του σύμπαντος από άπειροελάχιστα σώματα. Πρβλ. Furley, ό.π. 80-81.

33. Ό.π. 489. Προσωπικά θα έργασθώ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς συμφιλίωσης αποσπασμάτων και παράδοσης, τροποποιώντας τὴν αρχή τῆς όμοιομέρειας, ή αποκαθιστώντας τη στη σωστή της βάση, έτσι που να μην υπάρχει αντίφαση με τὴν αρχή τῆς καθολικῆς μίξης.

στα τῆς περιπατητικῆς παράδοσης καὶ τοῦ Σιμπλικίου. Γιατὶ τὰ περισσότερα ἀποσπάσματά μας προέρχονται ἀπ' αὐτόν, καὶ δίνονται μάλιστα εὐκαιριακὰ καὶ παραδειγματικὰ σὲ ἀναφορὰ μὲ κριτικὲς παρατηρήσεις τοῦ Ἀριστοτέλους γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα στὰ *Φυσικὰ* καὶ στὸ *Περὶ οὐρανοῦ*. Πιὸ συγκεκριμένα, ἀπὸ τὸ *Περὶ φύσεως* τοῦ Ἀναξαγόρα ἔχουν σωθῇ 23 ἀποσπάσματα (24 κατὰ τὸν Lanza μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς λέξης *κ έ δ μ α τ α* ὡς αὐθεντικοῦ τοῦ ὄρου³⁴). Ἀπ' αὐτά, τὰ 16, καὶ κυρίως αὐτὰ ποὺ ἀναφέρονται στὴ φυσικὴ θεωρία του, παραδίδονται ἀπὸ τὸν Σιμπλίκιο. Ἐνα μεγάλο μέρος μάλιστα περιέχεται στὶς σελ. 153-178 τοῦ *Υπομνήματος* στὰ *Φυσικὰ* τοῦ Ἀριστοτέλους, ποὺ σχολιάζουν τὴν ἀριστοτελικὴ κριτικὴ τοῦ Ἀναξαγόρα ποὺ βρίσκεται στὸ 4ο κεφ. τοῦ Α' βιβλίου τῶν *Φυσικῶν*, ἓνα πολὺ μικρὸ μέρος τοῦ ὁποίου περιλαμβάνει ὁ Diels στὶς μαρτυρίες (A 52).

Πολὺ σημαντικὸ βέβαια γιὰ τὴ βιολογικὴ ἀφετηρία τῆς φυσικῆς θεωρίας τοῦ Ἀναξαγόρα εἶναι τὸ κάπως διαφορετικὸ ἀπόσπασμα B 10 ἀπὸ τὰ *Σχόλια* στὸν Γρηγόριο τὸν Ναζιανζηνό, ποὺ μερικοὶ ἀμφισβητοῦν τὴ γνησιότητά του³⁵. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἀπηχεῖ ἀπόψεις ποὺ συναντᾶμε καὶ στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν Σιμπλίκιο, ὅσο καὶ ἂν δὲν ἔχουν παραληφθῇ ὅλες ἀπὸ τὸν Diels ἀνάμεσα στὶς μαρτυρίες. Τὰ ὑπόλοιπα ἀποσπάσματα ἀναφέρονται στὴ μετεωρολογία, τὴν ἀνθρωπολογία, τὴ γνωσιοθεωρία καὶ τὴ βιολογία τοῦ Ἀναξαγόρα.

Κύρια ἔτσι, ἂν ὄχι μοναδικὴ πηγή μας, τῶν φυσικῶν δογμάτων τοῦ Ἀναξαγόρα παραμένει ὁ Σιμπλίκιος στὰ σχόλιά του στὸν Ἀριστοτέλη. Καὶ οἱ μαρτυρίες ποὺ προέρχονται ἀπ' αὐτόν ἐλάχιστα διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τὶς ἀριστοτελικὲς σὲ θέματα ὁρολογίας, ὅσο καὶ ἂν περιέχουν καὶ κάποια κριτικὴ μερικῶν ἀριστοτελικῶν ἀπόψεων σὲ ἐπὶ μέρους θέματα. Γενετικὰ λοιπὸν ὁ Ἀναξαγόρας τῶν ἀποσπασμάτων συνδέεται μὲ τὸν Ἀναξαγόρα τῶν μαρτυριῶν, κυρίως τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Σιμπλικίου, ἀλλὰ καὶ ὅλης τῆς δοξογραφικῆς παράδοσης. Εἶναι ἔτσι λογικὰ ἀπίθανο νὰ συγκρούεται σὲ βασικὰ σημεῖα ὁ Ἀναξαγόρας τῶν μαρτυριῶν καὶ ὁ Ἀναξαγόρας τῶν ἀποσπασμάτων ποὺ μνημονεύθηκαν σὲ ἐπίρρωσή τους. Καὶ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ παραμερίσωμε τὴν παράδοση ἀσυζήτητα καὶ νὰ ἀρκεσθοῦμε στὴν ἐπεξήγησή της, τὸ σχολιασμό της ἢ τὴ διευκρίνιση τῶν μαρτυριῶν, ποὺ ἐπιτελοῦν τὰ ἀποσπάσματα. Παρατηρεῖ ὁ H. Cherniss³⁶ στὸ

34. Ὁ.π. B 22a σ. 252 ἀπὸ τὸν Γαληνό.

35. Βλ. Schofield, ὁ.π. 14 ἐπ.

36. *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy*, New York 1971, X. Πολλὲς ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Cherniss στὸν πρόλογο (X - XII) ἰσχύουν *a fortiori* γιὰ τὴ μέθοδο ποὺ ἐφάρμοσε ὁ Ἀριστοτέλης στὴν περίπτωση τῆς «ἀνάγνωσής» του τοῦ Ἀναξαγόρα. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν πιστεύω ὅτι συνειδητὰ παραμόρφωσε τὴ σκέψη τοῦ Ἀναξα-

θέμα αυτό, με διαφορετικό βέβαια πνεῦμα, γιατί είναι γνωστές οί θέσεις του για τὸν Ἀριστοτέλη ὡς «ἱστορικὸ» τῆς προσωκρατικῆς καὶ τῆς ἀκαδημαϊκῆς φιλοσοφίας: «Aristotle, to be sure, had the books of these men [sc. the Presocratics] presumably in their complete form while we have only fragments; but those fragments are in many cases just the passages about which he speaks; for this windfall we have to thank the ancient commentators chiefly..... we can control his statements with the original passages». Καὶ ὁ Σιμπλίκιος, ἀφοῦ ἐπαινέσει τὸν Ἀριστοτέλη ὅτι ἐκθέτει τὸ πιθανὸν πρῶτον τῆς Ἀναξαγόρου δόξης, ἀπαλλάσσοντάς τον ἔτσι ἀπὸ τὴν ἀσθένειαν συνηγορίας, παρατηρεῖ: τοῦ δὲ Ἀναξαγόρου πολλὰ ἐκθεμένου συμπεράσματα ἢ ἀξιώματα, πρὸς ἑκαστὸν μοι δοκεῖ νῦν σχεδὸν ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιλέγειν (Σχόλ. στὰ Φυσ. 164, 13). Δὲν ἔγινε λοιπὸν ἡ ἀριστοτελικὴ κριτικὴ ἐρήμην τοῦ Ἀναξαγόρα. Καὶ ὅμως ἐκ πρώτης ὄψεως οἱ δύο εἰκόνες παρουσιάζονται διαφορετικές.

Ἄν μὲ κάποια λογικὰ ἴσως ἀνεπίτρεπτη ἀφαίρεση καὶ μὲ πολλὰ κενὰ προσπαθήσωμε νὰ δοῦμε τί φαίνεται νὰ λήη γιὰ τὶς ὑλικές του ἀρχές ὁ Ἀναξαγόρας ἀποκλειστικὰ μέσα ἀπὸ τὰ λίγα ἀποσπάσματά του, πολὺ λίγα στοιχεῖα θὰ κατορθώσωμε νὰ συγκεντρώσωμε. Ἴσως γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα δὲν τὸν ἀπασχόλησε θετικὰ ἓνα θέμα πρώτων ἀρχῶν ὡς «στοιχείων»³⁷. Καὶ γιὰ τὴν θέληση νὰ ἀπορρίψῃ τὴν ἄποψη ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ πραγματικότητα πρέπει νὰ ἀναζητήσωμε ἐνιαῖες «στοιχειακές» ἀρχές, διαφορετικὲς ἀπὸ τὴ μετέπειτα διαφοροποιησὴ τους. Αὐτὰ ποὺ μᾶς λέει, ἂν ἀποφύγωμε νὰ ἐμπλακοῦμε σὲ ὁποιαδήποτε ἐρμηνεία, ποὺ τὶς περισσότερες φορὲς ἔχει διαμορφωθῇ ἀπὸ τὶς μαρτυρίες, εἶναι κυρίως τὰ ἑξῆς³⁸:

Σὲ μιὰ θεωρητικὰ πρώτη φάση τῆς κοσμικῆς διαδικασίας, ποὺ ἀντιπροσωπεύει μιὰν «ἀρχικὴ κατάσταση πραγμάτων», πίσω καὶ «πρὶν» ἀπὸ τὴν τάξιν τῆς αἰσθητῆς διακόσμησης, «ὅλα τὰ πράγματα (χρήματα), ἄπειρα σὲ πλῆθος καὶ ἐλαχιστότητα ἦταν μαζί». Στὴ φάση αὐτή, ὅπου ὅλα τὰ «πράγματα» τῆς αἰσθητῆς ἐμπειρίας μας ἦταν μαζί, ἓνας ὑποθετικὸς παρατηρητὴς καὶ μὲ λιγώτερο «ἀφαιρὰ» τὰ αἰσθητήριά του ὄργανα (B 21) δὲν θὰ

γόρα. Πέρα ἀπὸ κάποιες παρανοήσεις μὲ μικρὴ σημασία, προσπάθησε νὰ κάνῃ ἐρμηνεία καὶ ὀχι δοξογραφία.

37. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Σιμπλίκιος σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὲς περιπτώσεις ποὺ ἀντιδιαστέλλει τὸν Ἀναξαγόρα στὸν Ἐμπεδοκλῆ παρατηρεῖ: Καὶ τὸν μὲν ὁμοιομερείας τὸν δὲ στοιχεῖα (Σχόλ. στὰ Φυσ. 155,3). Ἀλλὰ ὁ Φιλόπονος κάνει ἄλλιωδῶς τὴν διάκριση: Ἀναξαγόρας τὰ κατ' αὐτὸν στοιχεῖα, λέγω δὲ τὰς ὁμοιομερείας, ἄπειρα ἔλεγεν (Σχόλ. στὰ Φυσ. 94,12).

38 Ἡ πάρα κάτω σύνοψη δὲν περιέχει ἀπόλυτα προβληματισμένη μετάφραση τῶν σχετικῶν ἀποσπασμάτων, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἀπλὴ παράφρασή τους, γιὰ τὴν πολλὰ σημεῖα εἶναι ἀκόμη ἀμφιλεγόμενα καὶ ἀπαιτοῦν σχολιασμὸ καὶ γενικώτερη διακρίβωση τῆς ὀρολογίας. Ἐπεχείρησα ἀκόμα κάποια ἀνακατάταξη τῶν ἀποσπασμάτων.

μποροῦσε νὰ διακρίνη τίποτε στὸν ἀρχέγονο σωρὸ λόγῳ τῆς ἀπειροελαχιστότητας τῶν μορίων του (B 1). Δὲν θὰ ξεχώριζε ἀκόμη κανένα χρῶμα. Κῶλυμα τῆς χρωματικῆς διαφοροποίησης τῶν «πραγμάτων» ἦταν στὴ φάση αὐτὴ ἡ συνανάμιξη τῶν ἀντιθέτων ποιότητων, τοῦ ὑγροῦ καὶ τοῦ ξηροῦ, τοῦ θερμοῦ καὶ τοῦ ψυχροῦ, τοῦ λαμπροῦ καὶ τοῦ σκοτεινοῦ, ἡ μεγάλη ποσότητα τῆς γῆς καὶ ἡ ἀριθμητικὴ ἀπειρία ἐντελῶς ἀνόμοιων *σπερμάτων* (B 4). Ἀκόμα, ἀπειροὶ ὁ αἰθέρας καὶ ὁ ἀέρας, ποὺ εἶναι τὰ μεγαλύτερα ἀπὸ ὅλα τὰ «πράγματα» σὲ μέγεθος καὶ ἀριθμὸ, ἐπικρατοῦσαν στὸ ἀρχέγονο αὐτὸ μίγμα στὸ ὁποῖο ἀντιπροσωπεύονταν ὅλα τὰ «πράγματα» (B 1). Τίποτα ἀπόλυτα μικρὸ ἢ ἀπόλυτα μεγάλο δὲν ὑπῆρχε σ' αὐτό, ἀλλὰ καὶ τότε καὶ «ἀργότερα», πάντα κάτι μικρότερο καὶ μεγαλύτερο. Καὶ τὸ μεγάλο ἦταν ἴσο μὲ τὸ μικρὸ κατὰ τὸ πλῆθος τῶν συστατικῶν μερῶν του κι ἔτσι ἀναφορικὰ μὲ τὸν ἑαυτὸ του καὶ μεγάλο καὶ μικρὸ (B 3). Ὅλα τὰ μόρια τοῦ μίγματος ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὰ ἴδια «πράγματα» ὅπως τὸ ἀρχικὸ καθολικὸ μίγμα σὲ διάφορες ἀναλογίες (B 12).

Ἐνῶ λοιπὸν ὅλα τὰ «πράγματα» ἦταν μαζί, ξαφνικὰ ὁ νοῦς, μόνος ἀμιγῆς, καθαρὸς καὶ ἀπόλυτα «λεπτὸς» σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὰ «πράγματα», ποὺ καθένα τους συμμετεῖχε στὸ ἄλλο (B 11-12), μὲ ἀφετηρία κάποιο σημεῖο τοῦ μίγματος, ἔθεσε τὰ πάντα σὲ βίαιη κίνηση (B 12) ποὺ ὅσο προχωροῦσε γίνονταν ἀκόμα βιαιότερη καὶ θὰ γίνεται ἐσαεὶ (B 9-12). Ἔτσι ἄρχισε ἡ ἀπόκρισις καὶ ἡ σύγκρισις καὶ ἡ διάκρισις τῶν μορίων τοῦ ἀρχικοῦ μίγματος, ποὺ ἀρχικὰ ἦταν μαζί, ἀνάλογα μὲ τὸ τί ἀποφάσισε ὁ νοῦς κατὰ τὴ διακόσμηση νὰ συγκροτήσουν (B 12)³⁹. Γιὰ τὸν νοῦς, λόγῳ τῆς καθαρότητος καὶ τῆς ἀμιξίας του μὲ τὰ λοιπὰ «πράγματα», ἐπικρατεῖ καὶ ἐξουσιάζει τὰ πάντα καὶ μάλιστα τὰ ἔμψυχα (B 12). Ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ δηλαδὴ «στατικὸ» ἀνακάτωμα ἄρχισαν νὰ ἀποκρίνονται διάφορα μόρια πού, ἀνάλογα μὲ τὰ ἐπικρατέστερα ὁμοιά τους μέρη, συγκεντρώνονταν μαζί καὶ ξεχωρίζονταν ἀπὸ τὸ λοιπὸ μίγμα σύμφωνα μὲ τὰ πράγματα πού, κατὰ τὴν ἀπόφαση τοῦ νοῦ, θὰ ἐπιτελοῦσαν. Καὶ πρῶτα-πρῶτα ἀπὸ τὸ ἀπειροπληθὲς *περιέχον* «ἀποκρίθηκαν» ὁ ἀέρας καὶ ὁ αἰθέρας (B 2). Πιὸ συγκεκριμένα, ἀπὸ τὸ πυκνὸ «ἀποκρίθηκε» τὸ ἀραιό, ἀπὸ τὸ θερμὸ τὸ ψυχρό, ἀπὸ τὸ λαμπρὸ τὸ σκοτεινόν, καὶ ἀπὸ τὸ ὑγρὸ τὸ ξηρό. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ νοῦ, ποὺ κάθε μέρος του εἶναι πανόμοιο μὲ τὸ νοῦ ὡς σύνολο, κανένα πρᾶγμα δὲν ἀποκρίνεται καὶ δὲν χωρίζεται τελείως ἀπὸ τὸ ἄλλο (B 12).

39. Στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀρκετὰ σημεῖα εἶναι προβληματικά, ὅπως, πάντα ἔγνω νοῦς καὶ ὅποια ἔμελλεν ἔσεσθαι καὶ ὁ π ο ῖ α ἦ ν, ἁ σ σ α ν ὦ ν μ ἢ ἔ σ τ ι. Ποιὰ πράγματα ὑπῆρχαν ποὺ δὲν ὑπάρχουν πιά, ἀφοῦ γένεσις καὶ φθορὰ εἶναι ἀδιανόητη; Πρβλ. B 17: οὐδὲν γὰρ χοῆμα γίνεται οὐδὲ ἀπόλλυται, ἀλλ' ἀπὸ ἐόντων χορημάτων συμμίσγεται τε καὶ διακρίνεται.

Ούτε τὰ ἀντίθετα (B 8) ούτε οἱ ὀργανικὲς οὐσίαι (B 10). Γιὰ τοῦτο κανένα πράγμα δὲν εἶναι ὅμοιο μὲ τὸ ἄλλο (παρ' ὅλο πού ἔχει καὶ ὅμοια μέρη) ἀλλὰ ἐξατομικεύεται καὶ διακρίνεται ἀπὸ τὰ ἄλλα πράγματα καὶ τὸ ἀρχικὸ μίγμα ἀνάλογα μὲ τὴν ποσότητα τῶν ὁμοίων μερῶν πού ἐπικρατοῦν στὰ μέρη του⁴⁰. Γιατὶ ὑπάρχουν πολλὲς διαφορετικὲς ἀναλογίαι μορίων σὲ πολλὰ πράγματα (B 12). Ἡ ἔκκριση καὶ τὸ ξεχώρισμα τελεσιουργοῦνται μὲ τὴν ὁλοένα προοδευτικὴ κίνηση τοῦ νοῦ (B 13). Γιατὶ ὁ νοῦς πού ὑπῆρχε καὶ ὑπάρχει πάντα εἶναι αἰτία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τῶν πραγμάτων ὡς σύνολο καὶ διαμορφωμένων σὲ ἐξατομικευμένα «συγκρίματα» (B 14). Μετὰ τὴν «ἀπόκριση» τῶν μορίων τοῦ αἰθέρα καὶ τοῦ ἀέρος, ἢ πιὸ συγκεκριμένα τῶν μορίων τοῦ ψυχροῦ-ὑγροῦ κλπ., μέσῳ τῶν νεφελῶν σχηματίζεται τὸ νερὸ καὶ συμπήγνυται ἢ γῆ, καὶ ἀπ' αὐτὴν οἱ λίθοι κλπ. (B 16). Ἔτσι, γένεσις ἀπὸ κάτι πού δὲν ὑπῆρχε πρὶν τυπικὰ δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ μόνο σύμμιξις καὶ διάκρισις «πραγμάτων» πού ὑπῆρχαν ἐξ ἀρχῆς (B 17). Γιατὶ σ' ὅλα ὅσα σχηματίζονται ἀπὸ τὴ «σύγκριση» ὁμοίων μορίων ὑπάρχουν τὰ πάντα, καὶ κυρίως σπέρματα ὅλων τῶν πραγμάτων διαφοροποιημένα χρωματικὰ καὶ γευστικὰ (B 4)⁴¹. Καὶ στὰ μικρὰ καὶ στὰ μεγάλα ὑπάρχουν ἴσα μέρη ἀπ' ὅλα τὰ πράγματα (B 6). Κανένα πρᾶγμα δὲν χωρίζεται τελείως ἀπὸ τὸ ἄλλο (B 8), γιατί τότε δὲν θὰ μπορούσε νὰ προέλθῃ τὸ ἓνα πρᾶγμα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Γιατὶ πῶς θὰ γινόταν «τρίχα ἀπὸ μὴ τρίχα καὶ σάρκα ἀπὸ μὴ σάρκα;» (B 10). Αὐτὰ περίπου μᾶς λέει ὁ Ἀναξαγόρας.

Περὶ σσότερα ἀπ' ὅσα μᾶς λέει ἄς δοῦμε τί δὲν μᾶς λέει ὁ πρωτοπόρος «φυσιολόγος» σχετικὰ μὲ ὅσα εἶπαν οἱ προγενέστεροι καὶ οἱ σύγχρονοὶ τοῦ φιλόσοφοι. Ἐνῶ γιὰ τοὺς μονιστὲς ὁ κόσμος δὲν εἶναι παρὰ μεταμόρφωση τῆς μιᾶς πρώτης ὑλικῆς οὐσίας, μιὰ συναλλαγή τῶν πραγμάτων μὲ τὴ στοιχειακὴ πρωταρχή, καὶ γιὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ μίξις καὶ «διάλλαξις» τῶν τεσσάρων ἀρχικῶν «ριζωμάτων»-στοιχείων κάτω ἀπὸ τὴν ἐναλλακτικὴ ἐπικράτηση τῆς Φιλότητος καὶ τοῦ Νείκου· ἐνῶ στὸ σύμπαν τοῦ Παρμενίδου τὸ ρῆμα ἦν δὲν ἔχει θέση γιατί τὸ *Εἶναι* εἶναι ἓνα, ὅμοιο καὶ συνεχές, πού ἀργότερα θὰ κατατμηθῇ ἀπὸ τοὺς ἀτομικοὺς σὲ ἀπειράριθμα

40. Παντάπασι δὲ οὐδὲν ἀποκρίνεται οὐδὲ διακρίνεται ἕτερον ἀπὸ τοῦ ἐτέρου πλὴν νοῦ. νοῦς δὲ πᾶς ὁμοίος ἐστὶ καὶ ὁ μείζων καὶ ὁ ἐλάττων. ἕτερον δὲ οὐδὲν ἐστὶν ὅμοιον οὐδενί, ἀλλ' ὅτων πλεῖστα ἔνι, ταῦτα ἐνδηλότατα ἐν ἑκαστόν ἐστι καὶ ἦν (B 12). Τὸ ἀπόσπασμα δέχεται μιὰ συγκεκριμένη ἐρμηνεία τῆς ἀρχῆς τῆς ὁμοιομέρειας, ἀλλὰ μόνο ὁ νοῦς εἶναι ὁμοιογενής.

41. Τούτων δὲ οὕτως ἐχόντων χρὴ δοκεῖν ἐνεῖναι πολλὰ τε καὶ παντοῖα ἐν πᾶσι τοῖς συγκρινομένοις καὶ σπέρματα πάντων χρημάτων καὶ ιδέας παντοίας ἔχοντα καὶ χροιάς καὶ ἡδονάς (B 4). Τὴ λέξη σπέρματα θεωρῶ ἐδῶ ἐνδεικτικὴ τῆς ἀπειροελάχιστης ποσότητος τῶν πραγμάτων πού συνυπάρχουν στὰ συγκρίματα, χωρὶς καὶ νὰ τὰ ἀποκλείω καὶ ὡς καταβολὲς ὀργανικῶν οὐσιῶν.

καὶ ἀπειροσχήμονα, ὁμογενῆ ἄτομα, ὁ Ἀναξαγόρας, πατώντας γερὰ στὰ βασικὰ διδάγματα τοῦ Παρμενίδη καὶ τῶν μαθητῶν του καὶ κυρίως στὴν ἀρχὴ ὅτι κανένα πρᾶγμα δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ τίποτα — ἀλλὰ γιὰ νὰ δώσῃ μιὰ διαφορετικὴ ἀπάντηση — βλέπει στὴν ἀρχικὴ κατάστασιν τῶν πραγμάτων ὅλα τὰ ἴδια τὰ πράγματα τῆς αἰσθητῆς διακόσμησης σὲ ἀπειροελάχιστη, ἀλλὰ καὶ ἄπειρα διαιρετὴ μορφή. Στὸ ἀρχέγονο σύμπαν του ὑπάρχουν «ὁμοιώματα» θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅλων τῶν πραγμάτων, οἱ «σωματικὲς μορφές», τὰ ἀρχέτυπά τους, σὲ ἀπειροελάχιστη μοριακὴ κατάστασις, ποὺ μὲ τὴν κίνησιν τοῦ νοῦ ἀρχικὰ διαχωρίζονται, ἀλλὰ καὶ ἐνώνονται κατὰ τὴν ἀρχὴ τὰ συγγενῆ φέρεσθαι πρὸς ἄλληλα (A 41), γιὰ νὰ ἀποτελέσουν τὴν αἰσθητὴ διακόσμηση. Δὲν μᾶς μιλά δηλαδὴ ὁ Ἀναξαγόρας γιὰ «στοιχεῖα». Ἐνῶ γιὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ ἡ σάρκα καὶ τὰ κόκκαλα γίνονται ἀπὸ τὴν ἀνάμιξιν τῶν τεσσάρων *ριζωμάτων*, γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα αὐτὰ ὑπῆρχαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ὑπάρχουν πάντα σὲ ἀδιόρατη μορφή μέσα σὲ κάθε πρᾶγμα. Κι ὅταν πολλὰ μέρη τους διακριθοῦν ἀπὸ ἄλλου εἶδους μόρια καὶ συναυξηθοῦν, ἐπικρατοῦν καὶ συναποτελοῦν τὴ σάρκα καὶ τὰ κόκκαλα στὴν αἰσθητὴ μορφή τους. Γιατὶ ἂν δὲν ὑπῆρχαν ἀπὸ τὴν ἀρχή, μέσα στὴν τροφή π.χ. ποὺ φθάνει στὸν ὀργανισμό μας, πῶς θὰ μπορούσαν νὰ ἐμφανισθοῦν, ἀφοῦ *πάν* ὑπὸ τοῦ ὁμοίου *τρέφεται* (A 45);

Πέρα ἀπ' αὐτὰ πολὺ λίγες πληροφορίες θετικὲς ἢ ἀρνητικὲς θὰ μπορούσαμε νὰ ἀντλήσωμε γιὰ τὶς ὑλικὲς ἀρχές τοῦ Ἀναξαγόρα, ἂν θέλαμε νὰ διαβάσωμε τὰ ἀποσπάσματα ἀπροκατάληπτα καὶ ἀνεπηρέαστα ἀπὸ ὅποια-δήποτε συστηματικὴ ἐρμηνεία καὶ θεωρία, στὴν ὁποία κανεὶς μὲ βάση κυρίως τὶς μαρτυρίες εἶναι ἀναπόφευκτο νὰ ἐνταχθῇ.

Ἄς δοῦμε τώρα μὲ ἀφετηρίαν τὸν Ἀριστοτέλη τί περισσότερο μᾶς λένε οἱ μαρτυρίες γιὰ τὶς ὑλικὲς ἀρχές τοῦ Ἀναξαγόρα στὴν ἀντιπαράθεσίν τους μὲ τὸ νοῦ, περιορίζοντας τὴ διερεῦνήσή μας σ' αὐτὴ τὴ φάσιν στὰ κυριώτερα χωρία ποὺ ἔχει συγκεντρώσει ὁ Diels. Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἰππόλυτο, μιλώντας κυρίως στὴ μεταριστοτελικὴ συμβατικὴ γλῶσσα τῆς δοξογραφίας, ἀλλὰ κρατώντας καὶ μερικοὺς αὐθεντικοὺς ἀναξαγόρειους ὅρους, στὸ «νοῦ» ἀντιπαραθέτουν συνήθως τὰ «ὁμοιομερῆ» ἢ τὶς «ὁμοιομέρειες». Τὸ πρόβλημα ἔτσι τῆς ὀρολογίας τουλάχιστον περιορίζεται στὸν τεχνικὸ ὅρο, τὸ σημαντικὸ τῶν ἀναξαγόρειων «στοιχείων», καὶ τὶς τάξεις τῶν σωμάτων ποὺ καλύπτονται ἀπ' αὐτόν. Πιὸ συγκεκριμένα, ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος παραδίδει ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας.... ἔλεγε... ἀρχὰς... τὰς ὁμοιομερείας· καθάπερ γὰρ ἐκ τῶν ψηγμάτων λεγομένων τὸν χρυσὸν συνεστάναι, οὕτως ἐκ τῶν ὁμοιομερῶν μικρῶν σωμάτων τὸ *πάν* συγκεκρίσθαι (A 1). Κατὰ τὸν Πλούταρχο Ἀναξαγόρας... νοῦν ἐπέστησε καθαρὸν καὶ ἄκρατον... ἀποκρίνοντα τὰς ὁμοιομερείας (A 15). Καὶ ὁ Σιμπλίκιος μιλά γιὰ τὰ ὁμοιομερῆ, ὅπως ὕδωρ ἢ πῦρ ἢ χρυσὸν μὲ τὴν παρατήρησιν

ὅμως ὅτι χρυσὸς.... φαίνεται ἐκεῖνο, ἐν ᾧ πολὺ χρυσίον ἐστὶ καίτοι πάντων ἐνόντων, ποὺ συνεπάγεται τὴ λειτουργία τῶν ἀρχῶν τῆς καθολικῆς μίξης καὶ τῆς ἐπικράτησης καὶ ὄχι τῆς ὁμοιογένειας (A 41). Γιὰ τὰ «ὁμοιομερῆ» τοῦ Ἀναξαγόρα μιᾶ βέβαια ὁ Ἀριστοτέλης, ἀπὸ τὸν ὁποῖο καὶ ἀρχίζει τὸ πρόβλημα (A 43, 45, 46). Ἀρχὲς τοῦ Ἀναξαγόρα θεωρεῖ σχεδόν.... ἅπαντα τὰ ὁμοιομερῆ [καθάπερ ὕδωρ ἢ πῦρ⁴²] (Μεταφ. 984 a 11). Καὶ ρητὰ λέει: τὰ... ὁμοιομερῆ στοιχεῖα... οἷον σάρκα καὶ ὀστοῦν καὶ τῶν τοιούτων ἕκαστον⁴³ (Περὶ οὐρανοῦ 302 a 28 = A 43). Τὰ «ὁμοιομερῆ» ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται νὰ τὰ καθορίζει στὸ ἀκόλουθο χωρίο: [Ἀναξαγόρας] τὰ ὁμοιομερῆ στοιχεῖα τίθησιν οἷον ὀστοῦν καὶ σάρκα καὶ μυελὸν καὶ τῶν ἄλλων, ὧν ἕκαστον συνώνυμον τὸ μέρος ἐστίν (Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς 314 a 18 = A 46). Τὰ ὁρίζει δηλαδὴ ὡς οὐσίες ποὺ ἔχουν μέρη ὅμοια μὲ τὸ σύνολο ποὺ συναποτελοῦν. Πιὸ συγκεκριμένα ὅμως γιὰ τὰ «ὁμοιομερῆ» τοῦ Ἀναξαγόρα φαίνεται νὰ ἰσχύη τὸ ἀκόλουθο νόημα: Καὶ ὁ μὲν [Ἀναξαγόρας] ὁτιοῦν τῶν μορίων εἶναι μίγμα ὁμοίως τῷ παντί... (Φυσ. 203 a 23 = A 46). Τόσο ἡ συνέχεια τοῦ χωρίου ὅσο καὶ τὰ σχόλια τοῦ Σιμπλικίου καὶ τῶν λοιπῶν σχολιαστῶν σ' αὐτὸ εἶναι πολὺ σημαντικὰ καὶ θὰ ἀναλυθοῦν μερικὰ στὸ τέταρτο μέρος τῆς μελέτης.

Ἡ μαρτυρία τοῦ Σιμπλικίου μὲ τὸν ἐπίμαχο ὄρο περιέχεται σὲ ἐπεισοδιακὸ σχόλιο μιᾶς παρενθετικῆς φράσης γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα στὸ χωρίο

42. Τὶς λέξεις θέτει σὲ παρένθεση ὁ Diels, ὄχι ὅμως καὶ ὁ Lanza (ὁ.π. 64)· οὔτε φαίνεται νὰ χρειάζεται, γιατί καὶ ὁ Σιμπλικίος τὰ περιλαμβάνει στὴν τάξη τῶν ὁμοιομερῶν μαζί μὲ τὸ χρυσὸ (27,5). Καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη τὸ ὕδωρ καὶ τὸ πῦρ εἶναι στὴν αἰσθητὴ τους ἐμφάνιση ὁμοιομερῆ (καὶ ὁμοειδῆ) ἂν καὶ ὄχι ὡς στοιχειακὲς ποιότητες. Βλ. ὅμως Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεύς, Σχόλ. στὰ Μεταφ. 28, 19: Σχεδὸν δὲ πάντα εἶπε τὰ ὁμοιομερῆ. οὐ γὰρ πάντα ἐν ταῖς ἀρχαῖς ἐτίθετο. τὸ γοῦν ὕδωρ καὶ τὸ πῦρ καὶ τὴν γῆν καὶ τὸν ἀέρα ὁμοιομερῆ ὄντα, ὥς ἐστὶ ἐκ τῆς ἐναργείας μαθεῖν, οὐκ ἔλεγε στοιχεῖα εἶναι ἀλλὰ συγκρίματα. Πρβλ. Ἀριστ. Περὶ γεν. καὶ φθορᾶς 314 a 24, Mathewson, ὁ.π., 76-77 καὶ Kerferd, ὁ.π. 496.

43. Ἡ συνέχεια τοῦ χωρίου ἀέρα δὲ καὶ πῦρ μίγματα τούτων καὶ τῶν ἄλλων σπερμάτων πάντων· εἶναι γὰρ ἑκάτερον αὐτῶν ἐξ ἀοράτων τῶν ὁμοιομερῶν πάντων ἡθροισμένον, μαζί μὲ φράσεις τοῦ ἂπ. Β 4 συνηγόρησαν γιὰ τὴ θεώρηση τῆς λέξης ὡς τοῦ κατ' ἐξοχὴν τεχνικοῦ ὄρου τοῦ Ἀναξαγόρα, καὶ τὴν ἀντιστοίχιση τῶν ἀριστοτελικῶν ὁμοιομερῶν μὲ τὰ σπέρματα. Ἐνδεικτικὴ εἶναι καὶ ἡ παρατήρηση τοῦ Σιμπλικίου στὰ Σχόλ. στὸ Περὶ οὐρανοῦ 603,18: Ἀναξαγόρας τὰ ὁμοιομερῆ... σπέρματα ἐκάλει. Τὴ φράση, ποὺ κακῶς λείπει καὶ ἀπὸ τὶς δύο γνωστὲς ἐκδόσεις, ἄσχετα ἀπὸ τὴν ἀκρίβειά της, συζητῶ στὴ συνέχεια. Χωρὶς νὰ παραγνωρίζω τὴ σημασία τῆς λέξης στὰ ἀποσπάσματα καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς φυσικῆς τοῦ Ἀναξαγόρα, γιὰ τὴν ἐνδειξη κυρίως τῆς ἀπειροελαχιστότητας τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ δυναμικοῦ χαρακτῆρα τους γιὰ τὴν ἀποτελέσσή τους, ὅμως δὲν πιστεύω πὼς καλύπτει ὅλα ὅσα ὁ Ἀναξαγόρας θεωροῦσε «ἀρχές». Ἰσως τὶς ὀργανικὲς οὐσίες. Στὸ ἀπόσπασμα Β 12 ἀναφέρονται ἐξ ἄλλου μαζί μὲ τὶς δυνάμεις-ποιότητες (ἢ ἐναντία) καὶ τὴ γῆ, ἀντιπροσωπευτικὴ τῶν στοιχειακῶν οὐσιῶν.

250 b 24 τῶν *Φυσικῶν*. Ὁ Ἀέτιος ἐξηγεῖ τὰ λόγῳ θεωρητὰ μόρια τοῦ Ἀναξαγόρα ὡς ἐξῆς: ἀπὸ τοῦ οὖν ὅμοια τὰ μέρη εἶναι ἐν τῇ τροφῇ τοῖς γεννωμένοις ὁμοιομερείας αὐτὰς ἐκάλεσε (A 46). Ἡ ἐρμηνεία του δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀσύμφωνη μὲ τὴν ἀριστοτελική. Ὡς *particulas similes inter se minutas* (A 48) χαρακτηρίζει τὶς ἀρχές τοῦ Ἀναξαγόρα ὁ Κικέρων, ἐνῶ ὁ Λουκρήτιος ἐξηγεῖ πολὺ περιγραφικὰ τὴν «ὁμοιομέρεια τοῦ Ἀναξαγόρα» στὴν πιὸ ἐκτεταμένη ἀπ' ὅσο ἡ μαρτυρία τοῦ Diels (A 44) ἀναφορά του στὸ φιλόσοφο (*De rerum natura* 830-920) τὴν ὁποία καὶ θὰ ἀναλύσω. Γιά ὁμοιομερείας ἐκάστον πράγματος μιᾷ προκειμένου γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα καὶ ὁ Διογένης ἀπὸ τὰ Οἰνόανδα (Lanza ἀπ. A 44) καὶ τὸν Ἀναξαγόρα ἐξυπονοεῖ καὶ ὁ Γαληνὸς στὴν ἀναφορά του γιὰ τὴ γένεση τοῦ αἵματος ἀπὸ τὰ «σιτία» (A 104)⁴⁴.

Ἀπὸ τίς ἀντιπροσωπευτικὲς αὐτὲς μαρτυρίες, ποὺ δὲν εἶναι βέβαια οἱ μόνες, προκύπτει ὅτι ἡ ἀρχαία παράδοση πίστευε πὼς οἱ φυσικὲς ἀρχές τοῦ Ἀναξαγόρα σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ νοῦ ἦταν «τὰ ὁμοιομερῆ» ἢ οἱ «ὁμοιομέρειες», ὅροι ποὺ δὲν βρίσκονται στὰ ἀποσπάσματα τοῦ φιλοσόφου, ποὺ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους παραδίδει, ὅπως εἶπα, ὁ Σιμπλίκιος. Καὶ πολλὲς φορὲς τοῦ τοὺς ἀπέδιδε ρητὰ⁴⁵. Ἐνῶ κατὰ τὰ ἄλλα, τὴν κοσμικὴ δηλ. διαδικασίᾳ μὲ τοὺς χαρακτηριστικὸς της ἀκόμα ὅρους ὅπως ἀποκρίνεσθαι, διακρίνεσθαι, συγκρίνεσθαι κλπ., καθὼς καὶ τὰ κατηγορήματα τοῦ νοῦ, δὲν ὑπάρχουν οὐσιαστικὲς διαφορὲς στὶς μαρτυρίες ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα, ὡς πρὸς τὸ θέμα μας, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπὶ πλέον μᾶς λέει ὅτι στοιχεῖς τοῦ Ἀναξαγόρα ἦταν «τὰ ὁμοιομερῆ» καὶ ὁ Σιμπλίκιος καὶ οἱ ἄλλοι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἰππόλυτο, μιλοῦν ἐναλλακτικὰ εἴτε γιὰ «ὁμοιομερῆ» εἴτε γιὰ «ὁμοιομέρειες». Τὸν ὅρο στὸν ἐνικὸ μεταχειρίζεται σπάνια ὁ Σιμπλίκιος⁴⁶, ἀλλὰ ρητὰ ὁ Λουκρήτιος ποὺ πρῶτος τὸν χρησιμοποίησε. Οἱ διάφοροι συγγραφεῖς ἐπίσης, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν φαίνονται νὰ δίνουν τὸ ἴδιο νόημα καὶ τὴν ἴδια ἀναφορά στὸς ὅρους, πράγμα ποὺ περιπλέκει τὸ πρόβλημα.

Πρὶν ἐπιχειρήσω νὰ δώσω κάποια ἐξήγηση στὸ παράδοξο αὐτό, καὶ πιὸ συγκεκριμένα πρὶν δοκιμάσω νὰ συμφιλώσω τὸν Ἀναξαγόρα τῶν ἀποσπασμάτων μὲ τὸν Ἀναξαγόρα τῶν μαρτυριῶν, χωρὶς νὰ δεχθῶ τὴν αὐθεντικότητα τοῦ ὅρου, θὰ κάνω μιὰ σύντομη θεώρηση τοῦ προβλήματος στὴν κυριώτερη βιβλιογραφία μὲ στόχους νὰ ἐπισημάνω α) τί θεωροῦν — ἂν τὰ

44. Πότερον ἐν τῷ σώματι λαμβάνει τὴν γένεσιν [sc. τὸ αἶμα] ἢ τοῖς σιτίοις παρέσπαρται, καθάπερ οἱ τὰς ὁμοιομερείας ὑποτιθέμενοί φασι;

45. Βλ. Ἀέτιος I 3,5 (59 A 46 DK): ἀρχὰς τῶν ὄντων τὰς ὁμοιομερείας ἀπεφήνατο, Lucretius, *De rerum natura* I 834: *rerum quam dicit homoeomerian* (A 44).

46. Βλ. π.χ. Σχόλ. στὸ *Περὶ οὐρανοῦ*, 532,24: τὴν τοῦ περιέχοντος ὁμοιομέρειαν, 535, 13: ἢ τοῦ οὐρανοῦ ὁμοιομέρεια (καὶ στὶς δύο αὐτὲς περιπτώσεις ἔχει κάποια «τοπικὴ» σημασία) ἐνῶ στὸ 605, 25 ἀπαντᾷ μὲ τὴ συνηθισμένη ἐννοια.

ἀναζητοῦν — οἱ ἐρευνητὲς ὡς «στοιχεῖα» τοῦ Ἀναξαγόρα, β) πῶς ἐννοοῦν τὰ «ὁμοιομερῆ» καὶ τὶς «ὁμοιομέρειες», καὶ γ) ποιά εἶναι ἡ γνώμη τους γιὰ τὴ χρήση καὶ τὴν αὐθεντικότητα τοῦ ὄρου. Μιὰν ἀπάντηση καὶ στὸ πρῶτο ἐρώτημα τὴ θεωρῶ ἀπαραίτητη, γιατί, ἂν δὲν ξεκαθαρισθῇ ποιά ἦταν (ἂν ὑπῆρχαν) τὰ «στοιχεῖα» τῆς φυσικῆς τοῦ Ἀναξαγόρα, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθῇ ποιὲς οὐσίες ὀνόμασε ὁ Ἀριστοτέλης «ὁμοιομερῆ».

3. Βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπηση.

Ἡ ἐγερση ἑνὸς προβλήματος Ἀναξαγόρα καὶ ἡ συνακόλουθη συζήτηση ἄρχισε, ὅπως εἶπα, κυρίως ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ P. Tannery, *Pour l'histoire de la science hellène* τὸ 1887. Τὴν ἄποψή του ἐπισκοπῶ συνοπτικὰ ἀπὸ τὸ ἄρθρον τοῦ W. Schwabe, *Welches sind die materiellen Elemente bei Anaxagoras?*⁴⁷ — ποὺ πολλὰ ἀπὸ τὰ συμπεράσματά του μὲ βρίσκουν σύμφωνη καὶ στὸ ὁποῖο θὰ ἐπανέλθω — γιατί τὸ βιβλίον δὲν μοῦ ἦταν προσιτό.

Ἀπὸ μιὰ σύγκριση τῶν εἰδήσεων τοῦ Ἀριστοτέλους μὲ τὰ πρωτότυπα ἀποσπάσματα ἔφθασε ὁ Tannery στὸ συμπέρασμα ὅτι στὸν Ἀναξαγόρα ἔχομε νὰ κάνουμε μόνο μὲ τὶς ἀντίθετες ποιότητες ὡς βασικοὺς παράγοντες. Χωρὶς δηλ. νὰ κάνῃ ὁ Ἀναξαγόρας διάκριση μεταξὺ ποιότητων καὶ οὐσιῶν, θεώρησε κατὰ τὸν Tannery τὶς ἀντίθετες ποιότητες ὡς συγκεκριμένα σωματικά στοιχεῖα. Αὐτὰ εἶναι κατ' αὐτὸν τὰ στοιχεῖα τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ ὄχι κάτι σὰν τὰ «ὁμοιομερῆ», τὰ ὁποῖα προέκυψαν ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τῶν σωματικῶν «ἀντιθέτων» μὲ τὰ «σπέρματα», ποὺ τὰ θεωρεῖ ὡς «μοριακοὺς συνδυασμοὺς μοιρῶν». Τὴν ἄποψη τοῦ Tannery, ποὺ πρῶτος ἀμφισβήτησε ὁ W. Capelle⁴⁸, σὲ διάφορες παραλλαγές καὶ μὲ σχετικὲς βελτιώσεις υἱοθέτησαν ὁ J. Burnet, ὁ F. M. Cleve καὶ ὁ Gr. Vlastos.

Πράγματι ὁ Burnet⁴⁹, μὲ βάση τὰ χωρία τοῦ Ἀριστοτέλους *Φυσ.* 184 b 21 καὶ 187 a 25 (τὸν μὲν [sc. Ἀναξαγόραν] ἄπειρα ποιεῖν τά τε ὁμοιομερῆ καὶ ἰσταντία) καὶ σὲ ἀναφορὰ μὲ τὰ ἀποσπάσματα B 4 καὶ B 15, τὴν ἀρχὴν ἐν παντὶ παντὸς μοῖρα ἔνεστιν ἀπέδωσε στὰ ἀντίθετα. Κάθε μόριο ὕλης δηλ. περιέχει ὅλες τὶς ἀντίθετες ποιότητες. Ἀλλά, ὅπως λέει χαρακτηριστικά,

47. «Phronesis» 20 (1975) 1-10, 1-4. Θετικά ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις συζητᾶ μερικὲς θέσεις τοῦ Tannery ὁ Mugler, ὁ.π. 315, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ὁ Tannery ἀνανέωσε τὸ πρόβλημα. Γιὰ παλαιότερες πᾶνω στὸ πρόβλημα τῶν ὁμοιομερειῶν θέσεις, βλ. E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, Leipzig 1920⁶ (ἀνατ. 1963) τ. II 1212, ὑπ. 2.

48. *Anaxagoras*, «N. Jahrb. f. d. klass. Altertum» 1919, 81-103, 169-199, 172 ἐπ.

49. *Early Greek Philosophy*, London 1930 (ἀνατ. 1963) 251-275, 262-264, 265: If Anaxagoras had used the term...himself...it would be very strange that Simplicius should quote no fragment containing it. Σημειῶνω γενικῶς τὶς σελίδες τῶν ἀναφορῶν μου στὶς ὑποσημειώσεις γιὰ νὰ ἀποφύγω τὶς πολλὰς παραπομπές.

«ἂν μπορούμε νὰ χρησιμοποιήσωμε καθόλου τὴ λέξη στοιχεῖα, εἶναι τὰ σπέρματα ποὺ τὰ ἀποτελοῦν στὸ σύστημα τοῦ Ἀναξαγόρα». Τὸν ὅρο «ὁμοιομερῆ» ἀποδίδει στὸν Ἀριστοτέλη ὡς περιγραφικὸ τῶν σπερμάτων τοῦ Ἀναξαγόρα. Στὰ ριζώματα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ ὑποκατέστησε δηλ. ὁ Ἀναξαγόρας τὰ σπέρματα. Δὲν δέχεται ἔτσι ὁ Bugnet αὐθεντικὸ τὸν ὅρο, ποὺ εἶναι βέβαια σωστό, ἀλλὰ γιατί τότε νὰ μὴ μιλήσῃ ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ σπέρματα, ὅρο ποὺ συχνὰ χρησιμοποιεῖ καὶ μάλιστα σὲ ἀναφορὰς στοὺς Ἀτομικούς, γιὰ νὰ δηλώσῃ τὰ «στοιχεῖα» τοῦ Ἀναξαγόρα;

Οἱ ἀπόψεις τοῦ Cleve⁵⁰ εἶναι πολὺ πολύπλοκες γιὰ νὰ συνοψισθοῦν σὲ λίγες γραμμές. Ἐπισημαίνοντας πάντως τὴ διαφορὰ τῆς ὁρολογίας τῶν μαρτυριῶν τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ μὲ τὴν πεποίθησιν ὅτι τὰ «ὁμοιομερῆ» ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ «σπέρματα», ὡς «ἐνότητες ἀντιθέτων ποιότητων», παρατηρεῖ ὅτι «στοιχεῖα» τοῦ Ἀναξαγόρα εἶναι οἱ «ποιότητες» τῶν ποικίλων εἰδῶν. Σπέρματα ἢ μοῖραι αὐτῶν τῶν στοιχείων, ὅλων τῶν στοιχείων σύμφωνα μὲ τὸν πρωταρχικὸν τοὺς ἀλληλοσυσχετισμό, περιέχονται σὲ κάθε μόριο. Αὐτὰ τὰ «σπέρματα», αὐτὲς οἱ «μοῖρες», τὰ συστατικὰ δηλ. τῶν μορίων, δὲν εἶναι φορεῖς ἀπλῶς ποιότητων· εἶναι τὰ ἴδια «ποιότητες». Ὡς πρὸς τὴν αὐθεντικότητα τοῦ ὅρου δὲν εἶναι σαφές· φαίνεται ὅμως ὅτι δὲν τὴν ἀποκλείει, παραθέτοντας μιὰ ὁρολογία σημαντικὴ ἐνώσεων (aggregation terminology), σύμφωνη μὲ τὴ μοριακὴ σύλληψιν τῆς ὕλης ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα, ποὺ μπορούσε νὰ ἀποδίδῃ τὰ στοιχεῖα τοῦ (μοῖραι, χρήματα, μέρειαι, ὁμοιομέρειαι). Ἐπισημαίνω ὅτι ὁ Cleve φαίνεται νὰ θεωρῇ τὴ λέξη χρήματα ὡς τεχνικὸ ὅρο σημαντικὸ τῶν στοιχείων, ἀλλὰ δὲν τὸν ξεχωρίζει ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους τῆς ὁρολογίας τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν εὐνοούμενόν του ὅρο μέρειαι, ποὺ δὲν συναντᾶμε ὅμως οὔτε στὰ ἀποσπάσματα οὔτε στὶς μαρτυρίες.

Βλέποντας καὶ ὁ Vlastos⁵¹ τὸ πρόβλημα τοῦ Ἀναξαγόρα στὶς διαστρο-

50. Ὁ.π. 5,6, 10, 19-32, 40-42, 139-149. Γιὰ τὸ σκεπτικισμό του ὡς πρὸς τὴ χρῆσιν τοῦ ὅρου βλ. σ. 21 ὑπ. 1 καὶ 140 ὑπ. 2. Ὁ Cleve εἶναι αὐστηρὰ κριτικὸς τῶν ἀριστοτελικῶν ἀπόψεων (σ. 141-143). Γιὰ μερικὲς ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις τῆς ὁρολογίας βλ. σ. 21, ὅπου κυρίως ὁ λόγος γιὰ τὸν ὅρο μέρειαι καὶ 139-149. Καὶ γιὰ τὰ χρήματα ποὺ τὰ θεωρεῖ καὶ ὡς terminum philosophicum ἀλλὰ καὶ στὴν κοινὴ ἐννοια βλ. σ. 21, ὑπ. 1. Ἀντὶ τοῦ ἀριστοτελικοῦ: τὰ ὁμοιομερῆ στοιχεῖα ἀντιπαραβάλλει ὡς ἀναξαγόρεια τὴ φράσιν ὁμοιομερῆ τὰ στοιχεῖα [μάζες ἴσων μερειῶν] μὲ ὑπαινιγμὸ στὸν Ἐμπεδοκλῆ.

51. *The Physical Theory of Anaxagoras* 459. Λέει ὁ Vlastos εἰσαγωγικά: No Pre-Socratic system has been studied more intensively than that of Anaxagoras and none with better reason since by common consent it is one of the most brilliant products of the great age of Greek speculation. Καὶ παρατηρεῖ: The extent of the disagreement is wider and sharper than one would ever guess from the complacent simplification of the schoolbooks... no consensus of belief has yet been reached on the main lines of the system. Γιὰ τὰ σημεῖα ποὺ θίγομε στὴ σύνοψή μας βλ. τὶς σελίδες 460-461, 470 ἐπ., 476 τοῦ ἄρθρου.

φές καὶ τὶς μετατροπές ποὺ δέχτηκε τὸ σύστημά του στὴ δοξογραφικὴ παράδοση — τὴν ὁποία ὁμως ἀντιμετωπίζει μὲ σεβασμὸ — καὶ θεωρώντας τὴ φυσικὴ θεωρία τοῦ Ἀναξαγόρα ὡς τὸ πιὸ λαμπρὸ προϊόν τῆς μεγάλης γενιᾶς τοῦ Ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ, πρωταρχικὸ τεχνικὸ ὄρο τῆς φυσικῆς τοῦ φιλοσόφου μας θεωρεῖ κι αὐτὸς τὰ σπέρματα, καθένα ἀπὸ τὰ ὁποία περιέχει τὶς ἀντίθετες ποιότητες ὡς δυνάμεις. Δέχεται τὰ «σπέρματα» ὡς ἐκφραστικὰ καὶ ἀνοργάνων ἀκόμα οὐσιῶν, ποὺ μαζὶ μὲ τὶς ποιότητες, σὲ διαφορετικὲς ἀναλογίες, ἀποτελοῦν τὰ χρήματα. Τὶς «ὁμοιομέρειες» τὶς θεωρεῖ ἐνώσεις «σπερμάτων». Τὴν ἔλλειψη μνείας «σπερμάτων» στὴν ἀναφορὰ τοῦ Λουκρητίου στὸν Ἀναξαγόρα ἐξηγεῖ ἀπὸ τὴν παράληψη τοῦ ὄρου αὐτοῦ ἀπὸ τοὺς ἀτομικοὺς, ἀλλὰ δὲν βλέπει βασικὲς τὶς διαφορὲς τῶν πληροφοριῶν τοῦ ἀπὸ τῆς λοιπῆς παράδοσης. Οὕτε ἀπορρίπτει τὶς μαρτυρίες τοῦ Ἀριστοτέλους, χωρὶς νὰ ζητᾷ ὁμως σ' αὐτὸν καὶ κάποια ἐξήγηση πέρα ἀπὸ τὶς πληροφορίες. Ὡς πρὸς τὴν αὐθεντικότητά τοῦ ὄρου παρατηρεῖ ὅτι, παρ' ὅλο ποὺ δὲν ὑπάρχει στὰ ἀποσπάσματα, ἡ ὁμοιομέρεια τῶν πραγμάτων εἶναι τόσο γενικὰ παραδεκτὴ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ὡς χαρακτηριστικὴ ἔννοια τοῦ Ἀναξαγόρα, ὥστε νὰ ὑπάρχουν ἐπαρκῆ τεκμήρια γιὰ τὴν αὐθεντικότητά τῆς ἀρχῆς (ὡς ὁμοιογένειας τῶν μερῶν ἐνὸς ὅλου μὲ τὸ σύνολό του) ἂν ὄχι καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ ὄρου (476 ὑποσ. 65a). Τὸν ὄρο θεωρεῖ τέλεια ἐκφραστικὸ τῆς ἀρχῆς τῆς «συνέχειας» ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἄπειρη διαιρετότητα τῆς ὕλης. Πρωταρχικότερες ὁμως ἀρχές τῆς φυσικῆς τοῦ Ἀναξαγόρα πιστεύει (συνθέτοντας μερικὲς ἀπόψεις τοῦ Tannery καὶ τοῦ Cornford) τὶς «δυνάμεις» (ἀντίθετες ποιότητες) ποὺ ἀποτελοῦν μέρη συστατικὰ τῶν «σπερμάτων» (478-486), ἄποψη ποὺ τεκμηριώνεται κάπως ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Σιμπλικίου (Σχόλ. στὰ *Φυσ.* 44,5 ἐπ.), ἀλλὰ ἀντιστρατεύεται μὲ τὴν πλειονότητά τους, καὶ δὲν μὲ πείθει προσωπικά. Ὡστόσο ἡ ἔκθεση τοῦ Vlastos ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες θεωρήσεις τῆς φυσικῆς τοῦ Ἀναξαγόρα.

Ὁ Cornford⁵² στὴν προσπάθειά του νὰ συμφιλώσῃ τὶς ἀρχές τῆς «ὁμοιομέρειας» καὶ τῆς «καθολικῆς μίξης», ποὺ φαίνεται νὰ διέπουν τὴ φυσικὴ τοῦ Ἀναξαγόρα, καὶ νὰ δώσῃ μιὰ νέα ἐρμηνεία, στηρίχτηκε κυρίως στὰ ἀποσπάσματα καὶ σὲ μιὰ χρήσιν τῶν μαρτυριῶν πού, ὅπως ὁμολογεῖ, «θὰ μπορούσε νὰ φανῇ αὐθαίρετη» (276). Ἡ διερεῦνήσή του, ἂν καὶ περίπλοκη, εἶναι μεθοδική καὶ τὰ συμπεράσματά του, παρὰ τὶς αὐστηρὲς κριτικὲς νεωτέρων ἐρευνητῶν, ἐπεκράτησαν γιὰ πολὺ στὴν ἱστορία τοῦ προβλήματος. Ἀντλώντας ἀρκετὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν Λουκρήτιο καὶ ἐρμηνεύοντας τὴν ἀρχὴ τῆς «ὁμοιομέρειας» ὡς ὁμοιογένεια, τὴ βλέπει νὰ ἰσχύῃ στὸν κόσμον τῆς ζωογονίας καὶ τῆς κοσμογονίας χωρὶς νὰ ἀπαιτῇ καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς καθο-

52. *Anaxagoras' Theory of Matter* 275 ἐπ., 305 ἐπ. 310-314, 315.

κῆς μίξης στὶς περιοχὲς αὐτές, ἀλλὰ μόνο τὴν ἀρχὴ τῆς ἄπειρης διαιρετότητας τῆς ὕλης. Τὴν «ὁμοιομέρεια» τὴν ἐννοεῖ στὴν ἀριστοτελική τῆς ἐννοια ὡς ὁμοιότητα τῶν τμημάτων ἐνὸς συνόλου μεταξύ τους καὶ μὲ τὸ συγκεκριμένο τους σύνολο, κατὰ τὴν ἐννοια δηλ. ποὺ ἔχει ἐπίσης «τὸ πρᾶγμα», ἔστω καὶ ἂν δὲν ὑπάρχει ὁ ὅρος στὸ χωρίο τοῦ Πλάτωνος, *Πρωταγόρας* 329d. Ἀναφορικὰ δηλ. μὲ τὰ σπέρματα, ποὺ τὰ θεωρεῖ ὡς τὰ στοιχεῖα τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ τὶς φυσικὲς οὐσίες, βλέπει νὰ ἰσχύη ἡ ἀρχὴ τῆς «ὁμοιομερείας» μόνο. Τὴν ἀνάγκη τῆς ἀρχῆς τῆς «καθολικῆς μίξης» τὴν τοποθετεῖ «πιὸ πίσω», στὴ σύσταση τῶν μορίων τῶν σπερμάτων, στὰ ἐναντία. Τὴ φράση-μοτίβο τοῦ Ἀναξαγόρα ἐν παντὶ παντὸς μοῖρα ἔνεστι τὴν ἐρμηνεύει: «σὲ κάθε σπέρμα ὑπάρχει ἀναλογία κάθε ἐναντίου», ὅλης δηλ. τῆς σειρᾶς τῶν ἀντιθέτων ποιότητων. Κάθε «σπέρμα», δηλαδή, ἂν καὶ «ὁμοιομερές», περιέχει πλῆθος «πραγμάτων», ἐνῶ ὁ χαρακτήρας του καθορίζεται ἀπὸ τὴν ὑπεροχὴ ὀρισμένων ποιότητων, τὶς ὁποῖες θεωρεῖ ὡς «πράγματα» (quality-things), ὡς «δυνάμεις», ἂν καὶ ὅχι ὡς ἀνεξάρτητες οὐσίες μὲ ξεχωριστὴ ὑπαρξή. Τοῦτο τὸ παρανόησε κατὰ τὸν Cornford ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἡ παρανόηση μέσῳ τοῦ Θεοφράστου κληροδοτήθηκε στὴ δοξογραφία, ἔτσι ποὺ ἡ ἀρχὴ ἐν παντὶ παντὸς μοῖρα ἔνεστι νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀναφέρεται στὶς φυσικὲς οὐσίες καὶ οἱ «μοῖρες» νὰ λογισθοῦν «μέρη οὐσίας» (314). Ἐπειδὴ παραδέχεται ὅτι ἔτσι ἡ ἴδια λέξη πᾶν ἔχει στὴν ἴδια φράση διπλὸ νόημα («σπέρματα» καὶ «ἐναντία»), ὡς ἐναλλακτικὴ ἐρμηνεία προτείνει ὅτι «σὲ κάθε ἀντίθετη ποιότητα ὑπάρχουν ὅλες οἱ ἀντίθετες ποιότητες», κλίνοντας ὁμῶς πρὸς τὴν προηγούμενη ἄποψη. Ἔτσι τὴ συμβολὴ τοῦ Ἀναξαγόρα ἀξιολογεῖ ὡς ἀπλὴ διόρθωση τῆς θεωρίας γιὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ καὶ ὅχι ὡς κάτι οὐσιωδῶς διαφορετικό.

Ἐπειδὴ ἡ θεωρία τοῦ Cornford ἔχει κριθῇ θετικὰ καὶ ἀρνητικὰ ἀπὸ ὅλους σχεδὸν τοὺς μεταγενέστερους ἐρευνητὲς καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν Mathewson⁵³, τοῦ ὁποῖου πολλὰς ἀπὸ τὶς θέσεις συμμερίζομαι, δὲν θὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴν ἀναίρεση ἀρκετῶν σημείων ποὺ δὲν μὲ βρίσκουν σύμφωνη. Παρατηρῶ μόνο πὼς τὸ πρόβλημα τοῦ Ἀναξαγόρα ἔγινε μὲ τὴ διερεύνηση τοῦ Cornford ἀκόμη πιὸ πολύπλοκο.

Ὁ J. Zafiropulo⁵⁴, ποὺ στὰ ὀρολογικὰ προβλήματα τοῦ Ἀναξαγόρα

53. Ὁ.π. 67-77. Πρβλ. Kerferd, ὁ.π. 499, Mugler, ὁ.π. 315, Kirk and Raven, ὁ.π. 367, 386, 390.

54. *Anaxagore de Clazomène*, Paris 1948, 276-277, 279-280, 282-296. Ὁ Zafiropulo δὲν δέχεται μιὰ μοριακὴ θεωρία γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα γιατί, ὅπως ἰσχυρίζεται, δὲν γίνεται νύξη στὰ ἀποσπάσματα. Παρατηρεῖ ὅτι ὁ ὅρος *χρήματα* συναντιέται δώδεκα φορὲς στὰ ἀποσπάσματα, ἐνῶ ἐξ ὁ ὅρος *μοῖρα* καὶ δύο τὰ *σπέρματα*. Στὰ *χρήματα* ἀναφέρει τὰ πολλὰ τῶν ἀποσπασμάτων, στὶς *μοῖρες* τὰ πολλὰ *πολλῶν* καὶ μόνο στὰ *σπέρματα* τὰ *ἄπειρα*. Τὸ νοῦ μεταφράζει ὡς «fluide-esprit».

ή συμβολή του είναι ανεκτίμητη⁵⁵, εξετάζει λεπτομερειακά το πρόβλημα των «όμοιομερειών», για να δικαιολογήσει την απόρριψη «μιας γνώμης σχεδόν καθολικά παραδεκτής από την εποχή του 'Αριστοτέλους» (276). Βασικό για την απόρριψη της θεωρίας των «όμοιομερειών» θεωρεί το ότι, ως αρχή έσχάτων αιτίων, προϋποθέτει τη μη είς άπειρο διαιρετότητα της ύλης, πράγμα που (σωστά) ισχυρίζεται πως αντιστρατεύεται το πνεύμα και το γράμμα των αποσπασμάτων. Έτσι, είτε ο 'Αριστοτέλης δεν κατάλαβε τη θεωρία του 'Αναξαγόρα ή δεν θέλησε να δώσει στα γραφτά του πλήρη έκθεση και ανάλυση σε βάθος μιας όχι τόσο στέρεης κατασκευής μιας σχολής αντίπαλης. Από το γεγονός ότι δεν γίνεται νύξη στα αποσπάσματα για μια μοριακή θεωρία ή για «όμοιομέρειες», κρατά μόνο τον 'Αναξαγόρα των αποσπασμάτων. Σωστά, σύμφωνα δηλ. με την άποψη που έχω και προσωπικά καταλήξει, δέχεται ως αληθινές πραγματικότητες τα *χρήματα*, που τα θεωρεί όμως ως «ποιότητες σε ρευστή μορφή» (*fluides-qualité*), όπως τα πυθαγορικά ποιοτικά αντίθετα. Τα «χρήματα» κατ' αυτόν αποτελούνται από «σπέρματα» δηλ. «ύλικά σημεία» (*points-qualité*). Οί «μοῖρες» (*elements-qualité*) προκύπτουν από τον χωρισμό των «χρημάτων», ως συνάξεις όμοιων «σπερμάτων» (289). Έτσι δεν είναι τα «πράγματα» έσχατες πραγματικότητες (δηλ. «στοιχεῖα»), αλλά το σύμπαν αποτελείται από τα «χρήματα», που αποτελούνται, από τις «μοῖρες», που αποτελούνται από τα «σπέρματα», τα όποια και μόνο είναι άπειρα κατ' αυτόν. «Οί περίφημες όμοιομέρειες», λέει, θά μπορούσαν να είναι «σύνθετα σύνολα μοιρών ποιοτικά ίσων που άμοιβαία θά έκμηδενίζονταν»^{55α}. Μια από τις παρανοήσεις του Ζαφίγορulo στη μακρά πραγμάτευσή του των όρολογικών προβλημάτων του 'Αναξαγόρα είναι και ή θεώρησή του του *όμοίου* ως *identique*. Δέχεται όμως, περίεργα, ότι «θά ήταν δυνατόν να είχε όνομάσει ο 'Αναξαγόρας «όμοιομερή» τέτοια σύνολα (πράγματα σύνθετα από τα αυτά μέρη) στο βιβλίο του» (293). Η προβληματική του Ζαφίγορulo πάνω στα σύνθετα από το *κρίνω* ρήματα του 'Αναξαγόρα, που όπωςδήποτε έχουν σ' αυτόν κάποια τεχνική έννοια, είναι πολύ χρήσιμη⁵⁶. Η ανασύνθεσή του όμως, ακόμα και της εικόνας της φυσικής των αποσπασμάτων, προϋποθέτει πολλές αυθαίρετες προσθήκες, όπως π.χ. στο απόσπ. Β 1⁵⁷ και εμφανίζει πιο πολύπλοκο το πρόβλημα.

55. Ό.π. 349-374.

55α. Ό.π. 292.

56. Ό.π. 358-364. Η μετάφρασή του των όρων δεν με βρίσκει έντελώς σύμφωνη.

57. Από τη μετάφραση του αποσπάσματος (σ. 378) φαίνονται αναγκαῖες οί εξής προσθήκες ή έννοιολογικά συμπληρώματα: *Όμοῦ πάντα χρήματα ἦν, ἄπειρα καὶ πλήθος καὶ σμικρότητα* (σπερμάτων). *καὶ γὰρ τὸ σμικρὸν* (τῶν σπερμάτων) *ἄπειρον ἦν...* *πάντα γὰρ* (σπέρματα)... *ταῦτα γὰρ μέγιστα ἔνεστι ἐν τοῖς σύμπασι καὶ πλήθει καὶ μεγέθει*

Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι τρεῖς εἶναι οἱ βασικὲς θέσεις ποὺ ἀποτελοῦν τὸν σκληρὸ πυρῆνα τῆς φυσικῆς τοῦ Ἀναξαγόρα, οἱ ἀρχές δηλ. τῆς καθολικῆς μίξης, τῆς ἄπειρης διαιρετότητας τῆς ὕλης καὶ τῆς ἐπικράτησης, ὁ Colin Strang⁵⁸ παρατηρεῖ σωστὰ ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας δὲν διέκρινε κοινὲς ἀπὸ στοιχειακὲς οὐσίες. Ἡ γλῶσσα του εἶναι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο διαφορούμενη, πρᾶγμα ποὺ διεπίστωσε καὶ σχολίασε ὁ Ἀριστοτέλης. Τὴ διάκριση αὐτὴ τὴν κάνει γιὰ μεθοδολογικοὺς λόγους ὁ Strang (μὲ βάση τὰ «φαινόμενα» καὶ τὰ «ἄδηλα») ὀνομάζοντας τὶς κοινὲς ἢ φαινόμενες οὐσίες C-substances καὶ τὶς στοιχειακὲς E-substances, γιὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴ φαινομενικὴ ἀντίφαση τῆς πρώτης καὶ τρίτης ἀρχῆς. Οἱ στοιχειακὲς οὐσίες δὲν μποροῦν ν' ἀπομονωθοῦν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νοῦ ποὺ καὶ ὡς στοιχειακὴ καὶ ὡς κοινὴ οὐσία συμπίπτει. Στὴν περιοχὴ τῶν στοιχειακῶν ποιότητων μόνο γιὰ «μοῖρες» (ἀναλογίες) μπορεῖ νὰ μιλήσῃ κανεὶς, δηλ. «μοῖρες» (μέρη) κοινῶν ποιότητων. Ἡ πρώτη ἀρχὴ (τῆς καθολικῆς μίξης) σημαίνει ὅτι σὲ κάθε κοινὴ οὐσία ὑπάρχει ἀναλογία κάθε στοιχειακῆς οὐσίας. Καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπικράτησης προσδιορίζει τὸ χαρακτῆρα τῆς κοινῆς οὐσίας μὲ τὴν ἐπικράτηση ὁμοίων στοιχειακῶν οὐσιῶν. Τὴ διάκριση πιστεύει πὼς δυσκολεύουν οἱ λέξεις «ὁμοιομερῆ» καὶ «ὁμοιομέρειες», ποὺ δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα, ὅσο κι ἂν ἐπινοήθηκαν γιὰ νὰ τὴν τονίσουν. Θεωρώντας τὴν «ὁμοιομέρεια» ὡς ὁμοιογένεια παρατηρεῖ⁵⁹: "«Οἱ «κοινὲς οὐσίες» τοῦ Ἀναξαγόρα εἶναι ὁμοιομερεῖς στὴν ἀριστοτελικὴ ἔννοια (εἶναι δηλ. ὅπως φαίνεται ὁμοιογενεῖς), ὅχι ὅμως μὲ τὴν ἔννοια ὅτι εἶναι ἄγνές καὶ ἄμιγείς, δηλ. «στοιχεῖα». Οἱ «στοιχειακὲς οὐσίες» του οὔτε εἶναι οὔτε δὲν εἶναι «ὁμοιομερεῖς» στὴν ἀριστοτελικὴ ἔννοια, γιατί δὲν μποροῦν ν' ἀπομονωθοῦν καὶ δὲν «φαίνονται», καὶ συνεπῶς δὲν μποροῦν νὰ ἰδωθοῦν ἢ νὰ κατακερματισθοῦν. Εἶναι ὅμως «ὁμοιομερεῖς» μὲ τὴν ἔννοια ὅτι εἶναι ἀσύνθετες, δηλ. «στοιχεῖα». Ὅταν λέῃ ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας ἔκανε τὰ «ὁμοιομερῆ» τὰ «στοιχεῖα» του θὰ εἶχε δίκιο, ἂν ὡς «ὁμοιομερῆ» ἐννοοῦσε τὶς στοιχειακὲς οὐσίες, ἀλλὰ ἄδικο ἂν θεωροῦσε τὶς «κοινές»". Τὸ πρόβλημα περιπλέκεται ἀπὸ τὸν Strang μὲ τὴ θεώρηση τῶν στοιχείων ὡς «ἀπλῶν» (ἀσυνθέτων) οὐσιῶν, ποὺ στηρίζεται βέβαια σὲ ἓνα χωρίο τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλὰ ποὺ ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὸν Strang περισσότερο μὲ «λήψη τοῦ ζητουμένου». Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ συζήτησή του γιὰ τὰ «ἀντίθετα», ἀλλὰ ὅχι πολὺ σαφῆ τὰ συμπεράσματά

⟨μοιρῶν⟩. Προβαίνει ἀκόμα σὲ ἐξοβελισμοὺς, ὅπως τῶν λέξεων ἀμφοτέρα ἄπειρα ἔοντα (ἀπ. Β 1) καὶ γῆς πολλῆς ἐνεούσης (ἀπ. Β 4) σ. 376.

58. *The Physical Theory of Anaxagoras* 361-381, 363: The words ὁμοιομερές, and ὁμοιομέρεια which were almost certainly never used by Anaxagoras himself, 372: no room ... for σπέρματα.

59. Ὁ. π. 363.

του ως πρὸς τὴ θεώρησή τους ἢ μὴ ὡς οὐσιῶν. Τὰ θεωρεῖ μᾶλλον συστατικά τῶν «στοιχειακῶν οὐσιῶν», διακρίνοντας ἔτσι ἀντίθετες καὶ κύριες οὐσίες. Τὰ «σπέρματα» τὰ ταυτίζει μὲ τὶς κύριες οὐσίες σὲ ἀντιδιαστολή μὲ τὰ «ἐναντία». Τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα ὁμως σημεῖα τοῦ ἄρθρου δὲν ἀφοροῦν ἄμεσα τὸ πρόβλημά μας, ἀλλὰ νομίζω ὅτι καὶ αὐτὸς μὲ τὴ σειρά του περιπλέκει τὸ πρόβλημα.

Ὁ Michael Stokes⁶⁰ μὲ κριτικὴ θεώρηση κυρίως τῶν ἀπόψεων τοῦ Strang καὶ τοῦ Vlastos προτείνει τὴ θέση— ὅχι λογικὰ ἄμεμπτη ὅπως ὁ ἴδιος περίεργα παραδέχεται— ὅτι ὁ Ἄναξαγόρας, ὑποστηρίζοντας τὴν ἀρχὴ ἐν παντὶ παντὸς μοῖρα ἔνεστι ἐννοοῦσε ἀκριβῶς ὅ,τι ἔλεγε· ὅτι δηλ. ἂν τὸν ρωτοῦσε κανεὶς ἐπίμονα καὶ τὸν δασκάλευε μὲ τὶς ἀναγκαῖες διακρίσεις θὰ ἔλεγε πιθανώτατα ὅτι «πᾶν» (κάθε πρᾶγμα) περιέχει σὲ κάθε περίπτωση καὶ ὅλες τὶς ποιότητες καὶ ὅλες τὶς οὐσίες». Ἡ θέση ὅτι στὸν Ἄναξαγόρα «ἐναντία» καὶ φυσικὲς οὐσίες ἔχουν ἐννοηθῇ μαζὶ σὲ μιὰ ἀδιόρατη σχέση εἶναι εὐλογοφανὲς καὶ ἀπλουστεύει σημαντικὰ τὸ πρόβλημα. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι ἀκόμα οἱ ἀπόψεις τοῦ μελετητῆ γιὰ τὴ σχέση *μοιρῶν* καὶ *σπερμάτων* καὶ συμμαρτίζομαι μερικὰ τὴ γνώμη του ὅτι ὁ Ἄναξαγόρας δὲν ἦταν πιὸ συστηματικὸς ἀπὸ τοὺς Ἰωνες προδρόμους του καὶ σὲ ἄλλα καὶ κυρίως ἀναφορικὰ μὲ τὴ σχέση φυσικῶν οὐσιῶν καὶ ποιοτικῶν ἀντιθέτων.

Μιὰ ἀρκετὰ πρωτότυπη καὶ ἐντυπωσιακὴ σὲ πολλὰ ἀνάλυση τῆς φυσικῆς τοῦ Ἄναξαγόρα ἔχει κάνει ὁ Ch. Mugler στὸ ἐκτεταμένο ἄρθρο του *Le problème d'Anaxagore*⁶¹. Παρατηρεῖ εἰσαγωγικὰ: «Λίγοι φιλόσοφοι τῆς προσωκρατικῆς ἐποχῆς ἔχουν προκαλέσει τόσο ἀντιφατικὲς ἐρμηνεῖες ὅσο ὁ Ἄναξαγόρας. Τέτοιο εἶναι τὸ χάος τῶν ἀντιθέτων ἀπόψεων ποὺ ἕνας ἱστορικὸς τῆς ἐλληνικῆς σκέψης ὅπως ὁ L. Robin μπόρεσε μέσα στὴν ἀπελπισία του... νὰ χαρακτηρίσῃ τὸ πρόβλημα τῆς κοσμολογίας τοῦ Κλαζομενίου, μὲ τὴν παροῦσα κατάστασι τῆς παράδοσης, ἄλυτο». Πιστεύοντας πὼς ἡ νεώτερη ἐρευνα δὲν κατῴρθωσε νὰ φωτίσῃ τὸ πρόβλημα, ἐπισωρεύοντας νέες διαφωνίες στὶς παλαιές, ἐπιχειρεῖ μιὰ νέα θεώρηση μὲ ἀφετηρία τὴν ἐποικοδομητικὴ κριτικὴ πολλῶν παλαιότερων ἀπόψεων καὶ κυρίως τῆς γαλλικῆς βιβλιογραφίας τοῦ θέματος. Τὶς θέσεις τοῦ Ἄναξαγόρα βλέπει κυρίως ὡς ἀπάντησι στὴν ἀτομιστικὴ, ποὺ πρέπει νὰ τὴν εἶχε γνωρίσει στὸ πρόσωπο τοῦ Λευκίππου, δεδομένου ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ Ἄναξαγόρα δὲν πρέπει νὰ εἶχε δημοσιευθῇ πρὶν ἀπὸ τὸ 430, ὅπου τοποθετεῖται καὶ ἡ ἀκμὴ τοῦ Λευκίππου (317). Τὴ φυσικὴ τοῦ Ἄναξαγόρα προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ ὅχι

60. *On Anaxagoras: I. Anaxagoras' Theory of Matter*, AGPh 47 (1965) 1-19.

61. REG 69 (1956) 314-376, 314-317, 319, 358, 360. Γιὰ σύγχρονες σχετικὲς θεωρίες βλ. σ. 357 ἐπ. Γιὰ τὰ ὁμοιομερῆ 358-364. Οἱ ἀναφορὲς στὸν Πρόκλο σ. 363, ὑπ. 1, 2, 4.

μὲ μιὰ φυσικὴ τῆς ὕλης, ἀλλὰ μὲ σύγχρονες θεωρίες γιὰ τὴν ἐνέργεια καὶ κυρίως μὲ τὸ μαγνητισμό, καὶ μὲ βασικὴ ἀναφορὰ στὸν πλατωνικὸ *Τίμαιο* καὶ σὲ γεωμετρικὲς κατηγορίες. Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημά μας παρατηρεῖ: «Ὡς πρὸς τὸ περίφημο πρόβλημα τῶν ὁμοιομερειῶν.... ἡ διαφωνία τῶν ἐξηγητῶν εἶναι πλήρης καὶ ἐκδηλώνεται μὲ τὶς πιὸ ποικίλες μορφές» (316). Δὲν βρίσκει εὐκόλα ποιὸς ὅρος τῶν ἀποσπασμάτων ἀντιστοιχεῖ μὲ τὰ «μόρια τῆς ὕλης ποὺ ἔχουν ἀπλὴ ἐμφάνιση ἀλλὰ στὰ ὁποῖα εἶναι παρούσες ὅλες οἱ ποιότητες καὶ τὰ ἐναντία», ποὺ κατ' αὐτὸν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν οἱ στοιχειώδεις ὑλικὲς ἐνότητες τοῦ Ἀναξαγόρα. Πιστεύει ὅμως ὅτι «εἶναι ἀρκετὰ πιθανὸ τοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς ὅρους ποὺ παρουσιάζονται στὰ ἀποσπάσματα νὰ τοὺς ἔχη χαρακτηρίσει ὁ Ἀναξαγόρας ὡς «ὁμοιομερῆ» (358). Ἄν ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ἐπινοήσει τὸν ὅρο γιὰ τὰ «στοιχεῖα» τοῦ Ἀναξαγόρα, δὲν θὰ τὸν εἶχε νοσηματοδοτήσει τόσο ἀντιφατικά. Τὸν ἐνδιαφέρει ἡ ἐννοια ποὺ εἶχε ὁ ὅρος στὸν Ἀναξαγόρα, ὅπου δὲν πρόκειται γιὰ «ἀδιαίρετες ὑλικὲς πραγματικότητες μὲ μεμονωμένες ιδιότητες» ἀλλὰ γιὰ «ὄγκους τῆς ὕλης τέλεια διαιρετοὺς καὶ ἐπιδεκτικοὺς πολυαρίθμων μορφῶν, στοὺς ὁποίους ἡ καθαρὰ μηχανικὴ ὑποδιαίρεση δὲν θὰ κατῴρθωνε ν' ἀπομονώση μιὰ ποιότητα ἀπὸ τὴ στενὴ διάχυσή της μὲ τὶς ἄλλες οὔτε νὰ ἀλλάξη τὸ βαθμὸ τῆς παρουσίας της» (359). Τὰ «ὁμοιομερῆ» τὰ ὀρίζει ὡς «μέρη τῆς ὕλης τὰ ὁποῖα σὲ μιὰ ὀρισμένη στιγμή τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου βρίσκονται σ' ὅλη τὴν ἑκτασή τους, σὲ μιὰ ἴδια κατάσταση διαφοροποίησης» καὶ θεωρεῖ τὴ θεωρία τῶν «ὁμοιομερῶν» τέλεια σύμφωνη μὲ τὴ φυσικὴ τοῦ Ἀναξαγόρα. Βρίσκει τὸ νόημα ποὺ τοὺς ἀποδίδει στὰ Σχόλια τοῦ Πρόκλου μὲ ἀφορμὴ τὸν ὀρισμὸ 4 τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν *Στοιχείων* τοῦ Εὐκλείδη: *ὁμοιομερῆς ἔστι γραμμὴ ἢ πάντα τὰ μόρια πᾶσιν ἐφαρμόζοντα ἔχουσα* (In Eucl. ed. Friedlein 201)· ἡ γραμμὴ δηλ. ποὺ εἶναι ἴση μὲ μιὰ ἄλλη, καὶ πιὸ συγκεκριμένα, ἡ *κυλινδρικὴ ἑλιξ* (ὁ.π. 112), ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴ γεωμετρικὴ εἰκόνα τοῦ «ὁμοιομεροῦς» τοῦ Ἀναξαγόρα. Λέει ὁ Mugler⁶²: «Ὁ Πρόκλος, ποὺ γνώριζε καλὰ τοὺς Προσωκρατικούς του καὶ ποὺ γενικῶς σέβεται τὴν ὀρολογία τῶν ἀρχαίων στοχαστῶν δὲν θὰ ἐφάρμοζε τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ «ὁμοιομεροῦς» σ' αὐτὴ τὴν κυρτὴ γραμμὴ, ἂν δὲν δήλωνε ὁ ὅρος αὐτὸς στὸν Ἀναξαγόρα ἀπλᾶ σώματα». Ἡ ἐπιχειρηματολογία του, ἡ ἀναφορὰ του στὸν Πρόκλο καὶ ἡ αἰσιοδοξία του γιὰ τὴν αὐθεντικότητα τοῦ ὅρου δὲν μὲ πείθουν προσωπικά, χωρὶς νὰ παραγνωρίζω τὴ συμβολὴ του σὲ ὀρολογικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς εἰδικῆς ἐπιστήμης θέματα. Οἱ ἀναφορὲς του στὸν πλατωνικὸ *Τίμαιο* βοηθοῦν στὴ διαφώτιση ἄλλων ἀναξαγόρειων προβλημάτων.

62. Ὁ.π. 363. Σὲ ἐπίρρωση κάπως τῶν ἀπόψεων τοῦ Mugler γιὰ τὴν ἀναγωγὴ τοῦ ἐπίμαχου ὅρου στὸ χῶρο τῆς γεωμετρίας, βλ. 59 A 9 DK ἀπὸ τὸν Πρόκλο στὰ Σχόλια στὸν Εὐκλείδη: *Ἀναξαγόρας... πολλῶν ἐφήρητο τῶν κατὰ γεωμετρίαν.*

Σε συσχετισμό με την προβληματική κυρίως του άπειρου του «μεγάλου» και του «μικροῦ» στον πλατωνικό *Φίληβο* 24d έπ., προσπαθεί να φωτίση τή φυσική του Ἀναξαγόρα και ό καθηγητής Ν. Μπούσουλας στο άρθρο του *Ὁ νοῦς καί τὸ μείγμα στὸν Ἀναξαγόρα*⁶³. Μὲ βάση χωρία και ἀπὸ τοὺς διαλόγους *Κρατύλο*, *Φαῖδρο*, *Σοφιστή*, *Τίμαιο* και ἄλλους ἐξετάζει τήν ἐπενέργεια τοῦ νοῦ πάνω στο ἀρχέγονο μίγμα και τή μεταμόρφωσή του στο «κοσμικὸ μικτό». Ἐνῶ εἰσαγωγικά φαίνεται νὰ ταυτίζει τὰ «ὁμοιομερῆ» με τὰ *χρήματα*, πὸ μέσα τους διεισδύει ό νοῦς, στο κεφάλαιο γιά τίς «ὁμοιομέρειες» ἀπηχεῖ ἀπόψεις τῶν Burnet και Vlastos με τὰ *σπέρματα* ὡς τεχνικὸ ὄρο, περιεκτικὰ τῶν ποιοτήτων ἢ δυνάμεων. Ἡ μεταφυσική και τελεολογική ἐρμηνεία του γιά τή λειτουργία τοῦ νοῦ, τοῦ «μόνου παντελοῦς χρήματος», εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Δὲν παραλείπει ὁμως νὰ περιγράψῃ σωστὰ τή δομὴ τῶν ἐσχάτων ὑλικῶν ὄντοτήτων τοῦ Ἀναξαγόρα ὡς «ὀλοκληρωτικῶν μειγμάτων... πὸ θὰ ἐμπεριέχουν ὅλα συνάμα τὰ ἄλλα χρήματα, θὰ χρωστοῦν μόλαταῦτα τήν ἰδιοτυπία και ὄνουασία τους στο χρέμα ἐκεῖνο πὸ ἐπεκράτησε στο καθένα» (139). Κάποια ἰδιαίτερη ἔμφαση στὰ *χρήματα* εἶναι προφανής.

Τὸ πρόβλημα τῶν «ὁμοιομερειῶν» ἔχει ἐξετάσει ἐπεισοδιακὰ και ό J. E. Raven στο άρθρο του *The Basis of Anaxagoras Cosmology*⁶⁴. Κι αὐτὸς στήν εἰσαγωγή παρατηρεῖ ὅτι «κανένας ἴσως Προσωκρατικὸς δὲν προκάλεσε τόση διαφωνία και δὲν ἐρμηνεύτηκε τόσο πολυποίκιλα ὅσο ό Ἀναξαγόρας». Πιστεύει ὁμως ὅτι ὅλες οἱ νεώτερες ἀνασυνθέσεις πᾶσχουν ἀπὸ ὑπερβολική πολυπλοκότητα. Στὴ φυσική τοῦ Ἀναξαγόρα βλέπει ἀντίδραση στὰ διδάγματα τῶν Ἑλεατῶν, και ἰδιαίτερα τοῦ Ζήνωνος. Λέει: «Στὰ μοναδιαῖα σημεῖα (unit-points) τῶν Πυθαγορείων, πὸ προσέβαλε ό Ζήνων, ὑποκατέστησε ό Ἀναξαγόρας τὰ «σπέρματα» ἢ «ὁμοιομερῆ», τὰ ὁποῖα, ἂν και διαιρετὰ στο ἄπειρο, στήν πράξη, ὡς ἐνώσεις «μοιρῶν», δίνουν τήν ἀναγκαία βάση γιά τὸ φυσικὸ κόσμο»⁶⁵. Τὴ χρῆση τοῦ ὄρου ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα θεωρεῖ ἀμφίβολη. Νεώτερες ἀπόψεις τοῦ Raven πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα βρίσκονται στο κλασσικὸ βιβλίο πὸ ἔγραψε μαζί με τὸν G.S. Kirk,

63. ΕΕΦΣΑΠΘ 11 (1970) 125-144, στή σειρά «Ἡ δομὴ τοῦ μείγματος στήν προσωκρατική σκέψη». Πρβλ. τοῦ ἰδίου, *Essai sur la structure du mélange dans la pensée présocratique*, BAGB (1956) 18-43. Γιά τὰ βασικά σημεῖα τῆς σύνοψής μου βλ. σ. 134-137 ὅπου ό λόγος γιά τὰ *ὁμοιομερῆ*, γιά τή δομὴ και ὑφή τῆς κινήσεως τοῦ νοῦ 132-134, γιά τίς δύο φάσεις τοῦ κοσμικοῦ γίγνεσθαι 140, κλπ. Σε μεταφορική γλῶσσα χαρακτηρίζει τὰ *ὁμοιομερῆ* «νησίδες ὁμοιότητος και ταυτότητος» (139) και «κέρματα τοῦ νοῦ» (136). Δὲν παίρνει θέση στο πρόβλημα τῆς αὐθεντικότητας τοῦ ὄρου. Τὰ πὸ ἐνδιαφέροντα σημεῖα τῆς μελέτης, ὅπως ἡ «αἰώνια ἀνοικτὴ χρονικότης» τοῦ ἀναξαγόρειου κόσμου δὲν ἀφοροῦν ἄμεσα τὸ πρόβλημά μας.

64. CQ 48 (1954) 123-157, 135.

65. Ὁ.π. 136. Πρβλ. Kirk-Raven, ὁ.π. 370-372, Guthrie, ὁ.π. 289.

*The Presocratic Philosophers*⁶⁶, στὸ ὁποῖο γιὰ λόγους κατάχρησης πολύτιμου χώρου δὲν χρειάζεται εἰδικὰ ν' ἀναφερθῶ.

Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους δὲν θὰ σταθῶ ὅσο θ'ἄπρεπε στὸ ἐξαιρετικὸ κεφάλαιο τοῦ E. Zeller γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα στὸ μνημειακὸ ἔργο του ποὺ ἀποτελεῖ ἀφετηρία γιὰ ὁποιαδήποτε ἐρευνα στὴν ἐλληνικὴ φιλοσοφία, καθὼς καὶ στὸ νεώτερο ἀντάξιό του κατόρθωμα τοῦ Guthrie, γιὰ νὰ καταπιαστῶ μὲ νεώτερα ἄρθρα ποὺ ἐπικεντρὸ τους ἔχουν τὸ εἰδικὸ ὁρολογικὸ μας πρόβλημα. Ὁ Zeller⁶⁷ δὲν δέχεται τὴν αὐθεντικότητά τοῦ ὄρου, ἀναφέροντας καὶ τὶς ἀπόψεις τῶν παλαιότερων του πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα. Παρατηρεῖ ἐπίσης: "Ὅπου κανεὶς θὰ ἔπρεπε στὰ ἀποσπάσματα νὰ περιμένῃ τὸ ὄνομα τῶν «ὁμοιομερειῶν», ὁ Ἀναξαγόρας θέτει τὰ «σπέρματα» ἢ τὰ ἀόριστα «χρήματα»". Καὶ ἀναφέρεται στὸν Πλάτωνα «ποὺ ἔχει τὸ πρᾶγμα χωρὶς τὸν ὄρο». Οἱ διαπιστώσεις του αὐτὲς μὲ βρίσκουν ἐντελῶς σύμφωνη.

Σοφὰ ἐπισημαίνει ὁ Guthrie⁶⁸ στὸ ἐκτεταμένον κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα καὶ στὸ παράρτημα γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν ὁμοιομερειῶν, ὅτι τὰ ἀποσπάσματα πρέπει νὰ συμπληρωθοῦν ἀπὸ τὶς μαρτυρίες κατὰ τὴ σειρά ὅμως καὶ στὸ πλαίσιο τῶν συμφραζομένων τῶν σχολίων τοῦ Σιμπλικίου (280). Δὲν δέχεται τὴν ὑπόθεσιν τῆς «ὁμοιογένειας» ὡς «ὁμοιογένειας» οὔτε βρίσκει πιθανὴ τὴ χρῆσιν τοῦ ὄρου ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα⁶⁹. Πιστεύει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῦ καὶ προκειμένου γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα τὸν ὄρο μὲ τὸ νόημα ποὺ ἔχει στὸ δικό του σύστημα, ὡς περιγραφικὸ δηλ. τῆς τάξης τῶν φυσικῶν οὐσιῶν ποὺ αὐτὸς θεωρεῖ ὁμοιομερῆ. Δηλώνει δηλ. ὁ Ἀριστοτέλης ἀπλῶς ποιῆς οὐσίαι θεωρεῖ ὁ Ἀναξαγόρας στοιχειώδεις, χρησιμοποιώντας ἓνα συμβατικὸ κι εὐκολονόητο γιὰ τοὺς ἀκροατὲς τοῦ ὄρου. Στὸν Ἀναξαγόρα δὲν ὑπάρχει ὄρος δηλωτικὸς «στοιχείων», γιατί γι' αὐτόν— ποὺ δὲν ἔθεσε τὸ θέμα τῆς ὕλης στὴν ἀριστοτελική της μορφή ἀλλὰ μόνο ζήτησε νὰ ἐξηγήσῃ τὴ μεταβολὴ χωρὶς τὴν ἐμφάνισιν νέων οὐσιῶν— δὲν ὑπάρχουν ἀπλᾶ σώματα. Ἡ ἐργασία μου προεκτείνει πολλὰ ἀπὸ τὶς θέσεις αὐτές, ποὺ θεωρῶ βασικὲς, ἀπὸ ἄλλη ὅμως σκοπιὰ καὶ ἀφετηρία.

Ἡ συζήτηση ἀποκλειστικὰ τοῦ προβλήματος τῶν ὁμοιομερειῶν ἐγκαι-

66. Ὁ.π. 362-394, 386-387 : It is... very unlikely that A. himself ever used the word... he himself seems to have called σπέρματα.

67. *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Leipzig 1920⁶ (Darmstadt 1963) 1195-1278, 1212-1220, καὶ γιὰ τὸ πρόβλημά μας 1212 ὑπ. 1, 1213, ὑπ. 1 καὶ 2.

68. Ὁ.π. 269-272, 279-294, 285 ὅπου ἀρνεῖται τὴν ὁμοιογένεια τῆς ὕλης, καὶ 325-326 γενικῶς γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν ὁμοιομερειῶν.

69. Ὁ.π. 282 : It is unlikely that A. used the word, Τὸν ὄρο πιστεύει πὼς χρησιμοποίησε ὁ Ἀριστοτέλης ὡς convenient and readily intelligible to his listeners (283).

νιάζεται στὸν αἰῶνα μας ἐπίσημα μὲ τὸ ἄρθρο τοῦ Peck, *Anaxagoras and the Parts*, τὸ 1926⁷⁰. Τεχνικὸ ὄρο τοῦ Ἀναξαγόρα θεωρεῖ ὁ Peck τὴ λέξη *μοῖρα*. Ἐκεῖ πρέπει νὰ ζητηθῇ ἡ ἀφετηρία τοῦ ὅρου «ὁμοιομέρειαι» ποὺ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἐν παντὶ παντὸς *μοῖρα ἔνεστι*. Χωρὶς νὰ εἶναι τελείως σαφές, παρατηρεῖ ὅτι μὲ τὸν τρόπο ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο, δὲν φαίνεται ὁ ἴδιος νὰ τὸν εἰσήγαγε. Ἀπλῶς τὸν κληρονόμησε καὶ τὸν ἐξήγησε. Καὶ μὲ τὴν τάξιν τῶν ὁμοιομερῶν τοῦ προσπάθησε νὰ διευκρινήσῃ τὸ ἀναξαγόρειο δόγμα γιὰ τὶς «μοῖρες». Ἀλλά, ἐνῶ στὸν Ἀριστοτέλη τὰ «ὁμοιομερῆ» εἶναι ὁμογενῆ, στὸν Ἀναξαγόρα δηλώνουν πράγματα ποὺ τὰ μέρη τους εἶναι παρόμοια (*similar*) μὲ τὰ μέρη ὁποιουδήποτε ἄλλου πράγματος καὶ ὄχι τοῦ ἴδιου συνόλου. Ἡ σύγχυση ἐξηγεῖται, γιὰτὶ ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ἤδη μιὰ δική του θεωρία γιὰ τὰ «ὁμοιομερῆ». Οἱ ἀναφορὲς τοῦ Peck στὸ ἱπποκρατικὸ *Περὶ διαίτης* εἶναι πολὺ χρήσιμες, ἀλλά, περιορίζοντας τὶς «ὁμοιομέρειες» στὶς ὀργανικὲς οὐσίες, θεωρώντας τὶς ἀντίθετες ποιότητες ὡς τὸ ὑλικὸ τῶν «μοιρῶν» καὶ διαχωρίζοντας ἀπὸ τὰ «ὁμοιομερῆ» τὰ «στοιχεῖα», ὅπως ἀπαντοῦν στὸ σύστημα τοῦ Ἀναξαγόρα, δὲν δείχνει ὅτι τὰ «ὁμοιομερῆ» καλύπτουν ὅλα τὰ «στοιχεῖα» τοῦ Ἀναξαγόρα.

Επίσης ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ μεταγενέστερο ἄρθρο τοῦ *Predication as a Problem in Physics I καὶ II*⁷¹ γιὰ τὴ διερεύνηση σὲ πλάτος τοῦ ὅρου στὴ φυσικὴ καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Ἀναξαγόρα, καθὼς καὶ ἡ κριτικὴ του τῶν ἀπόψεων τοῦ Cornford. Τὸν ὄρο «ὁμοιομερῆ» στὴν ἀπόδοσή του ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸν Ἀναξαγόρα δὲν τὸν θεωρεῖ γραμματικὰ ὡς κατηγορούμενο. Αὐτὸ ποὺ παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη νὰ λήῃ ὁ Ἀναξαγόρας εἶναι ὅτι ὡς στοιχεῖα καὶ οὐσίες θεωροῦσε αὐτὲς ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης κατέτασσε ὡς «ὁμοιομερῆ», κυρίως τὶς ὀργανικὲς οὐσίες· ὄχι ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας ἰσχυρίσθηκε πὼς ὠρισμένες οὐσίες (καὶ μάλιστα οἱ θεμελιακές τῆς φυσικῆς του) εἶναι «ὁμοιομερεῖς». Ἡ ἀνάλυση τοῦ Peck, πέρα ἀπὸ τὴ θέση του στὸ πρόβλημα τῆς αὐθεντικότητος τοῦ ὅρου, καὶ τὴν παράλειψη μιᾶς καθολικώτερης θεώρησης τῶν μαρτυριῶν τοῦ Σιμπλικίου, ἀποτελεῖ σὲ πολλὰ, καὶ ὄχι μόνο λεπτομερειακὰ σημεῖα, τὴν τελευταία λέξη, ὅπως στὸ πρόβλημα τῶν *σπερμάτων*, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ τὰ θεωρῇ τεχνικὸ

70. CQ 20 (1926) 57-71, 62, 63 γιὰ τὶς πλατωνικὲς ἀναφορὲς, 64 γιὰ τὴν κλίση του πρὸς τὴν αὐθεντικότητα τοῦ ὅρου. Στὴν περίληψή του (σ. 71) ὅλα τὰ ὑλικά μέρη τοῦ σύμπαντος τὰ ἀνάγει σὲ δύο κατηγορίες: τὰ τέσσερα στοιχεῖα ὡς «πανσπερμίες» καὶ τὶς ὀργανικὲς οὐσίες ποὺ εἶναι οἱ «ὁμοιομέρειες», διάκριση ποὺ δὲν θεωρῶ ἀπαραίτητη.

71. CQ 25 (1931) 27-37, 112-120. Βλ. ἰδ. 28, 30-31. Δὲν πιστεύει ὅτι τὰ ἐναντία εἶναι τὰ μόνον στοιχεῖα τοῦ Ἀναξαγόρα, καὶ δὲν δέχεται ἐφαρμογὴ τοῦ ἀριστοτελικοῦ συνήθους νοήματος τῶν ὁμοιομερῶν στὸν Ἀναξαγόρα (34-35). Εἶναι αὐτὰ δηλωτικὰ ἀπλῶν καὶ στοιχειωδῶν οὐσιῶν. Γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ Λουκρητίου, βλ. 112-15.

ὅρο, ἐνδεικτικὸ τῶν ἀναξαγόρειων στοιχείων. Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐρμηνεία του τοῦ Λουκρητίου.

Τὸν ἐπόμενο χρόνο ἀπὸ τῆ δημοσίευση τοῦ πρώτου ἄρθρου τοῦ Peck, τὴν αὐθεντικότητα τοῦ ὅρου μαζί με μιὰ διαφορετικὴ ἐρμηνεία ὑποστήριξε ὁ P. Leon σὲ ἄρθρο με τὸ χαρακτηριστικὸ τίτλο *The «Homoiomeriēs» of Anaxagoras*⁷². Μὲ ἀφορμὴ τὸ πράγματι αἰνιγματικὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἀποσπάσματος B 4—ἀφετηρία τοῦ προβλήματος τῆς ὑπαρξης ἐνὸς ἢ περισσοτέρων κόσμων στὸν Ἀναξαγόρα—καὶ στὴν προσπάθεια νὰ ἐπιτύχη μιὰ προσωπικὴ ἐρμηνεία ποὺ νὰ ἐξηγή καὶ τὶς «ὁμοιομέρειες», ἔρχεται στὸ θέμα τῶν «ὁμοιομερειῶν» ὡς θεωρίας κατὰ τὴν ὁποία «τὸ μέρος εἶναι ὁμοιομὲ τὸ ὅλο, ἢ τὸ ὅλο εἶναι παρὸν μέσα στὸ μέρος καὶ κάθε πρᾶγμα μέσα σὲ κάθε πρᾶγμα». Ἀποδίδει σωστὰ τὴν κακοδαιμονία τῆς θεωρίας στὸ ὅτι συνήθως ἐρμηνεύεται σὲ συνάρτηση με «στοιχεῖα» ἢ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς θεωρίας τῶν στοιχειακῶν οὐσιῶν. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν συμμερίζομαι τὴν ἀφετηρία τῆς προβληματικῆς του καὶ δὲν θεωρῶ τὸ πρόβλημα ὡς πρόβλημα «καθολικῶν ἐννοιῶν» με ἀναφορὲς στὴ πλατωνικὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν, καθὼς καὶ τὸ σκεπτικισμό του ὡς πρὸς τὴν αὐθεντικότητα τοῦ ὅρου, τὰ συμπεράσματά του σχετικὰ με τὸ νόημά του συμπίπτουν μερικὰ με ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα προσωπικὰ καὶ ἀνεξάρτητα ἔχω καταλήξει. Λέει, στηριζόμενος κυρίως στὸ χωρίο 203 a 23 τῶν *Φυσικῶν*: “Ἄν θέλωμε νὰ καταλάβωμε τὴ θεωρία τῶν «ὁμοιομερειῶν» στὸν Ἀναξαγόρα, δὲν πρέπει νὰ πάρωμε ἕνα ὅλον, μιὰ οὐσία ἢ μιὰ ποιότητα, ἀλλὰ τὸ ὅλον, τὸ σύμπαν, τὸν κόσμον ... [στὴν ἀποτελεσμένη του μορφῇ]... Κάθε μέρος τοῦ κόσμου (εἴτε τὸ ὀνομάσω μέρος, οὐσία, ποιότητα, γεγονός, ἄποψη, συλλογή, κάθε ὄντότητα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σύμπαν) εἶναι ὁμοιομερὴς μ’ αὐτὸν τὸν κόσμον, εἶναι ἢ ἴδια ἕνας κόσμος καὶ περιέχει κάπως τὶς λεπτομέρειες καὶ τὴν ὀργάνωση τοῦ κόσμου καὶ κάθε ἄλλου μέρους). Αὐτὸ καὶ μόνον εἶναι ὅ,τι θεωρεῖ ὁ Ἀναξαγόρας, ἢ ὅ,τι ὀνόμασαν οἱ ἄλλοι «ὁμοιομερῆ»... τὰ μέρη εἶναι δηλ. «ὁμοιομερῆ» πρωταρχικὰ με τὸν ὅλο κόσμον, καὶ μόνο δευτερευόντως με ὑποδεέστερα σύνολα”. Μόνο ποὺ ἐγὼ ὡς «κόσμος», ὡς «σύμπαν» ἐννοῶ τὸ ἀρχικὸ μίγμα, τὸν κόσμον δηλ. στὴ δυναμικὴ του κατάστασι καὶ ὄχι ἀπαραίτητα ὡς ἀποτελεσμένη τάξι.

Τὸν ἄλλο χρόνο (1928) ἀπασχολήθηκε με τὸ θέμα ὁ C. Bailey στὸ παράρτημα I «On the Theory of Anaxagoras» τοῦ βιβλίου του *The Greek*

72. CQ 21 (1927) 133-141. Δέχεται δηλ. ὁ Leon ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας εἶχε μιὰ θεωρία ὁμοιομερειῶν, ἄσχετα ἂν χρησιμοποίησε ἢ ὄχι τὸν ὅρο (136). Σωστὴ εἶναι ἡ παρατήρησις ὅτι στὸν Ἀναξαγόρα μόνον ὁ νοῦς ἀνταποκρίνεται σ’ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει *ὁμοειδές* (137). Γιά τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀριστ. *Φυσ.* 203 a 23 ἐπ. βλ. σ. 138, καὶ γιά τὴ σχέση τῆς θεωρίας με τὶς πλατωνικὲς ιδέες σ. 140.

*Atomists and Epicurus*⁷³. Αναφορικά με το ειδικό μας πρόβλημα των «όμοιομερειών», ξεκινώντας από την ιδέα του Αναξαγόρα για το μακρόκοσμο και τη δημιουργία των κόσμων εισηγήθηκε ο Bailey μερικές νέες απόψεις, που από πολλούς θεωρήθηκαν πρωτότυπες, απορρίπτοντας την παραδοσιακή έρμηνεία της «όμοιομέρειας» ως όμοιογένειας. Πρώτα-πρώτα ξεχώρισε το νόημα και τη χρήση των όρων *όμοιομερῆ* και *όμοιομέρεια*. Τον πρώτο, καθαρά ἀριστοτελικό, πιστεύει πως ο Ἀριστοτέλης χρησιμοποίησε σε παρόμοια έννοια με τη δική του, για να δηλώσει την τάξη της πραγματικότητας που θεωρούσε πρωταρχική ο Αναξαγόρας και τη «μοριακή» ως «μίγματος» μορφή της. Τον δεύτερο, που η σημασία του δεν συμπίπτει απολύτως με του πρώτου, οι δοξογράφοι φαίνονται να χρησιμοποιούν σαν να ήταν τεχνικός όρος του Αναξαγόρα. Δεν τον θεωρεί δηλωτικό τάξεων ούσιων αλλά ως κάτι που υπόκειται στις ούσιες, όπως τα δημοκρίτεια άτομα, τα σπέρματα από τα όποια αποτελούνται τα πράγματα, και που καθένα τους περιέχει αναλογίες όλων των πραγμάτων. Ένα δηλ. «όμοιομερές» περιέχει σπέρματα που είναι «όμοιομέρειες», που «μοιάζουν» δηλ. με τις υλικές ούσιες. Πιστεύει ο Bailey ότι οι δοξογράφοι και ο Λουκρήτιος δεν πήραν τον όρο *όμοιομέρεια* από τον Ἀριστοτέλη ούτε αναλογικά τον επενόησαν. Λέει: “Υπάρχει μόνο μιὰ ἀπάντηση ότι ο Ἀέτιος και ο Λουκρήτιος λένε την ἀλήθεια: ότι ο Αναξαγόρας αποκάλεσε τις ἀρχές του «όμοιομέρειες», ότι αναφερόταν στη θεωρία του ως «όμοιομέρεια», και ότι πιθανώτατα μίλησε για τις σύνθετες ούσιες ως «όμοιομερῆ» (555). Χωρίς να συμμερίζωμαι την πίστη του στην αυθεντικότητα του όρου και την ἐμφασή του στα «σπέρματα», πιστεύω πως η έρμηνεία του με την ἀπόρριψη της ἀρχῆς της «όμοιογένειας» και την ἀντιστοίχιση του Αναξαγόρα των ἀποσπασμάτων με τον Αναξαγόρα των κυριωτέρων μαρτυριών είναι γενικά σωστή.

Διαφορετικά βλέπει το πρόβλημα του Αναξαγόρα ή Margaret Reesor στις δύο μελέτες της *The Meaning of Anaxagoras*⁷⁴ και *The Problem of Anaxagoras*⁷⁵. Την ἀρχή της καθολικῆς μίξης ἐρμηνεύει με βάση το δόγμα

73. Oxford 1928, 537-556. Ο Bailey οικοδομεί τις απόψεις του μετά από κριτική θεώρηση των ἐργασιῶν των Leon, Tannery, Burnet, Peck και ἄλλων. Βλ. ιδίως για την προσωπική του θεωρία στο πρόβλημά μας σσ. 550-555 και για τη θετική θέση του στο πρόβλημα της αυθεντικότητας σ. 555.

74. CPH 55 (1960) 1-8. Η Reesor δέχεται το πρόβλημα όπως τέθηκε από τον Cornford.

75. CPH 58 (1963) 29-33. Κατά τη «σχετικοκρατία» του Πρωταγόρα το ίδιο το αντικείμενο δεν έχει τις ποιότητες που του ἀπέδιδαν. Την ἀντίθετη ἀπάντηση θέλησε να δώσει ο Αναξαγόρας. Η μη παραδοχή του «ἐλάχιστου» συνηγορεί κατ' αὐτὴν για το ότι δεν ὑπάρχει διαχωρισμός ποιότητας και ὄντοτητας. Πρβλ. ὁμως *Μεταφ.* 1009 b 325=A 28 DK: τοιαῦτα αὐτοῖς ἔσται τὰ ὄντα οἷα ἂν ὑπολάβωσιν.

τοῦ Ἀναξαγόρα ὅτι δὲν ὑπάρχει «ἐλάχιστο» (B 3 καὶ 6), ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν μαρτυρίες γιὰ τὴ δομὴ τῶν «σπερμάτων». Ἔτσι ἐν παντὶ παντὸς μοῖρα ἔνεστιν σημαίνει κατ' αὐτὴν ὅτι κάθε πρᾶγμα εἶναι μέσα σὲ κάθε ἄλλο πρᾶγμα. Χωρὶς νὰ δέχεται τὴν αὐθεντικότητα τοῦ ὄρου, σωστὰ ἐξηγεῖ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸ φυσικὸ κόσμος τοῦ Ἀναξαγόρα μὲ βάση τὸ B 10. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ δὲν θεωρεῖ τὴν «ὁμοιογένεια» ἐντελῶς ἐφαρμόσιμη στὶς ἀρχές τοῦ Ἀναξαγόρα—χωρὶς τελείως καὶ νὰ τὴν ἀπορρίπτει—οὔτε καὶ τὴν «ἀπλότητα» τῶν στοιχείων. Τὰ σπέρματα τὰ θεωρεῖ ὡς σύνθετα ἀπ' ὅλες τὶς ὀντότητες καὶ τὶς ποιότητες καὶ σωστὰ δὲν φαίνεται νὰ βλέπει ἀντιφατικές τὶς ἀρχές τῆς «ἐπικράτησης» καὶ τῆς «καθολικῆς μίξης». Σωστὰ ἀκόμη τοποθετεῖ καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ Ἀναξαγόρα μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ σκεπτικισμοῦ τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰῶνα ἀναφορικὰ μὲ τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων στὸ δεύτερο ἄρθρο τῆς. Καὶ διαρθρώνει τὴ φυσικὴ θεωρία τοῦ ὡς ἀπάντηση σὲ δύο βασικά ἐρωτήματα: «Μποροῦσαν τὰ ἀντικείμενα τῆς αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης νὰ ἐξισωθοῦν μὲ τὸ εἶναι χωρὶς νὰ παραβιασθῇ κανένα μέρος τοῦ κανόνα τοῦ Παρμενίδη;» καί, «πόσο ἀναξιόπιστες εἶναι οἱ αἰσθητηριακὲς ἀντιλήψεις;». Προβληματίζεται ἐπίσης μὲ τὸ νόημα τῶν ὄρων μοῖρα, ὅμοιος καὶ ὁμοιομερής, ποὺ εἶναι πολύσημοι. Εἰδικὰ «ὅμοιος» σημαίνει κατὰ τὴν Reesor καὶ «παρόμοιος» καὶ «πανομοιότυπος» (similar καὶ like)—ἀκόμα καὶ «ἴσος», προσθέτω (equal μεταφράζει ὁ S. Sambursky)⁷⁶. Ἡ ἐρμηνεία τῆς, καθολικώτερη στὸ δεύτερο ἄρθρο, δὲν ἀποκλείει καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς «ὁμοιογένειας», ἀλλὰ τὸ βάρος πέφτει, καὶ σωστά, στὴν προσπάθεια τοῦ Ἀναξαγόρα νὰ ὑπερασπισθῇ ἀπέναντι στὸν Πρωταγόρα τὴν πραγματικότητα τῶν αἰσθητῶν διατηρώντας τὶς ἀρχές τοῦ Παρμενίδη. Ἔτσι ἐξηγεῖ καὶ τὶς συζητήσεις τοῦ γιὰ τὶς ἀντίθετες ποιότητες—ποὺ ὅμως δὲν ἀποτελοῦν τὰ «στοιχεῖα» τοῦ. Παρὰ τὰ πολλὰ κενὰ ποὺ ἀφήνουν οἱ ἐρμηνεῖες τῆς Reesor, ἀπλουστεύουν τὸ πρόβλημα καὶ τὸ τοποθετοῦν στὴ σωστὴ τοῦ βάση.

Πιο κοντὰ στὸ θέμα μας εἶναι ἡ προβληματικὴ τοῦ R. Mathewson στὸ ἄρθρο τοῦ *Aristotle and Anaxagoras: An Examination of F. M. Corn-*

76. *Physical Thought: From the Presocratics to the Quantum Physicists*, London 1974, 38: He [sc. Anaxagoras] assumed that each and every part of a substance even the smallest particle contained a mixture of all the different kinds of matter. This conception, which Aristotle called the «theory of equal parts» had its origin in the attempt to explain metabolism. Στὸ ἔργο τοῦ *The Physical World of the Greeks*, London 1963³, 22 τὴ θεωρία τοῦ Ἀναξαγόρα χαρακτηρίζει seed-theory ἢ the theory of «similarity of composition». Πρβλ. Σιμπλίκιος, Σχόλ. στὰ Φυσ. 170,18: δυνατόν δὲ τὸ ἴσα πρὸς τὸ πεπερασμένα ἀκούειν ἀντὶ τοῦ ὅμοια πεπερασμένα.

*ford's Interpretation*⁷⁷. Παρ' ὅλο πὺν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀποτελεῖ κριτικὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ Cornford, πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐποικοδομητικὰ στοιχεῖα τοῦ ρίχνουν ἄρκετὸ φῶς στὸ πρόβλημά μας. Θεωρεῖ ἀπίθανο ὁ Mathewson ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας χρησιμοποίησε τοὺς ἐπίμαχους ὅρους· καὶ εἶναι ἴσως ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς πὺν στηρίζει τὴν ἄποψή τοῦ μὲ ἐπαρκεῖς ἂν καὶ ὄχι ἀποδεικτικὲς αἰτιολογήσεις⁷⁸, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μερικὲς μὲ βρίσκουν σύμφωνη. Καμιά πάντως ἀπὸ τὶς πληροφορίες τῆς παράδοσης δὲν συνεπάγεται κατὰ τὸν Mathewson «ὁμοιογένεια». Οἱ διάφορες ἐρμηνεῖες τοῦ ὅρου ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς δείχνουν «ὅτι πολὺ ἐνωρὶς ἔγινε πιστευτὸ ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας χρησιμοποίησε τὴ λέξη, ἀλλὰ κανεῖς δὲν γνώριζε τί ἐννοοῦσε· καὶ διάφορες εἰκασίες προτάθηκαν». Τὴν πληροφορία τοῦ Σιμπλικίου, πὺν ἀποτέλεσε τὴν ἀφετηρία τῆς ἐρευνάς μας, θεωρεῖ ὁ Mathewson ὡς «τὸ μοναδικὸ λάθος τοῦ κατὰ τὰ ἄλλα ἀξιόπιστου Σιμπλικίου». Δὲν τὸ βρίσκει ὁμως πολὺ ἐνοχλητικὸ καὶ ἐξηγεῖ κάπως τὴν προέλευσή τοῦ. Οὔτε τὸ νόημα τοῦ ὅρου (τὸ ἀριστοτελικὸ) θεωρεῖ ἀποφασιστικὸ γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα. Οἱ πρόσθετες μαρτυρίες τοῦ ἀπὸ τὸν Σέξτο Ἐμπειρικὸ εἶναι ἄρκετὰ διαφωτιστικὲς γιὰ τὸ νόημα πὺν δίνει στὴ λέξη καὶ πὺν δὲν εἶναι πολὺ μακριὰ ἀπ' αὐτὸ στὸ ὁποῖο ἀνεξάρτητα κατέληξα. Ἡ ἐργασία αὐτὴ μαζὶ μὲ τοῦ Kerferd καὶ τοῦ Furley βοήθησε πολὺ τὴν ἀπὸ ἄλλη σκοπιὰ προσωπικὴ μου διερεύνηση.

Ὁ G. B. Kerferd⁷⁹ ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἐρευνητὲς, δὲν βλέπει νὰ ὑπάρχη ἀσυνέπεια στὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς φυσικῆς τοῦ Ἀναξαγόρα, ὅπως προκύπτουν ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα καὶ συστηματοποιοῦνται στὶς μαρτυρίες. Τὶς ἀρχὲς αὐτὲς σχηματοποιεῖ πολὺ μεθοδικὰ ὡς: α) τὸν κανόνα τοῦ μὴ γίνεσθαι (ἀπὸ τὸ μὴ ὄν), β) τὴν ἀρχὴ τῆς ἄπειρης διαιρετότητας τῆς ὕλης, γ) τὴν ἀρχὴ τῆς καθολικῆς μίξης, δ) τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπικράτησης καὶ ε) τὴν ἀρχὴ τῆς ὁμοιομέρειας στηριγμένος ἀντιστοίχως στὰ ἀπ. Β 17, Β 3, Β 11, Β 12 καὶ Β 10 καὶ στὸ κεφ. 4 τοῦ Α' βιβλίου τῶν

77. CQ (1958) 67-81. Γιὰ ἀνάλυση καὶ ἐρμηνεία τῶν ἀριστοτελικῶν μαρτυριῶν βλ. σ. 76-77, καὶ τῶν λοιπῶν 78-79, σὲ ἀντιδιαστολὴ κυρίως πρὸς τοῦ Cornford.

78. Ὁ.π. 78. Λέει: Οἱ λέξεις δὲν ἀπαντοῦν πρὸ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἀπὸ τὰ 45 σύνθετα πὺν λήγουν σὲ-μερής, πὺν ἀναφέρουν οἱ Buck καὶ Petersen, κανένα δὲν μαρτυρεῖται πρὸ τοῦ 4ου αἰ. καὶ ἀπὸ τὰ 18 σὲ -μέρεια κανένα πρὸ τοῦ Ἀριστοτέλους. Σχηματισμοὶ σὰν αὐτοὺς εἶναι ξένοι στὸ ὕφος τοῦ Ἀναξαγόρα. Τὸ μόνον πὺν θὰ μπορούσε νὰ ὀνομασθῇ «ὁμοιομερὲς» στὸν Ἀναξαγόρα στὴν ἀριστοτελικὴ ἐννοια εἶναι ὁ νοῦς. Καμιά ἀναφορά τοῦ δὲν ὑπάρχει στὰ ἀποσπάσματα, καὶ ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς πὺν τοῦ τὸ ἀποδίδουν, κανεῖς δὲν συμφωνεῖ μὲ τὸν Λουκρήτιο ὡς πρὸς τὸ νόημά τοῦ». Ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς ἡ τελευταία δὲν μὲ βρίσκει τελείως σύμφωνη.

79. *Anaxagoras and the Concept of Matter before Aristotle*. Βλ. *The Pre-Socratics*, 489-503, καὶ ἰδ. σσ. 490, 493, 495, 503. Γιὰ τὶς ἀρχὲς σσ. 490-492, γιὰ τὰ ὁμοιομερῆ σσ. 494-499 καὶ γιὰ τὸ νόημα καὶ ἀναφορὰ τοῦ ὅρου σ. 493.

Φυσικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους. Στὸ παράδειγμα τοῦ ψωμοῦ, ὅπως παραδίδεται στὸ ἀπόσπασμα B 10 καὶ στὶς μαρτυρίες A 45 καὶ 46, σωστά βρίσκει ὁ Kerferd ἐφαρμογὴ καὶ τῶν πέντε αὐτῶν ἀρχῶν, ποὺ ἀπὸ τοὺς περισσότερους θεωρήθηκαν ἀντιφατικές. Εἰδικὰ ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴ τῆς «ὁμοιομερείας», ποὺ κατ' αὐτὸν προῆλθε ἀπὸ τὸν ἀριστοτελικὸ ὄρο «τὰ ὁμοιομερῆ», παρατηρεῖ ὅτι στὸν Ἀριστοτέλη ὁ ὄρος ἔχει περιορισμένη ἐφαρμογὴ καὶ δὲν σημαίνει ἀπλῶς «κάτι ποὺ ἔχει ὅμοια μέρη» (being like-parted). Ἐπισημαίνει δηλ. τὴν ἐφαρμογὴ του σὲ ὠρισμένες οὐσίες ἀλλὰ καὶ στὰ «στοιχεῖα», ὅταν δὲν λαμβάνονται στὴ στοιχειακὴ τους κατάστασι ἀλλὰ στὴν αἰσθητὴ ἐμφάνισή τους. Συμφωνεῖ κατ' ἀρχὴν μὲ τὸν Raven ὅτι δὲν χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης προκειμένου γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα τὸν ὄρο μὲ ἄλλη ἔννοια. Δὲν δέχεται ὅμως ὅτι καὶ στὶς δύο ἐφαρμογές του καλύπτονται οἱ ἴδιες οὐσίες, τὴν ἐφαρμογὴ του δηλαδή σὲ περιορισμένη κλίμακα. Προϋποτίθεται ἴσως τὸ ἴδιο νόημα (connotation) ἀλλὰ ὄχι ἡ ἀναφορὰ στὴν ἴδια τάξη πραγμάτων (denotation). Ἐνῶ τὸ νόημα γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ὡς ἐκάστου συνώνυμον τὸ μέρος ἐστίν (A 46) ὁ ὄρος ὑποδηλώνει στὸν Ἀναξαγόρα πολλὰ καὶ διαφορετικὰ πράγματα, καὶ αὐτὰ ποὺ ἔχουν ὅμοια μεταξύ τους μέρη καὶ μὲ τὸ ὅλο. Ἔτσι δὲν βλέπει ἀναγκαῖο τὸν περιορισμὸ τῶν πρώτων ὑλικῶν ἀρχῶν σὲ βιολογικὲς οὐσίες. Γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα ὅτι τὰ πράγματα ἔχουν τὰ «ὁμοιομερῆ» ὡς στοιχεῖα τους σημαίνει ὅτι δομοῦνται ἀπὸ μέρη ὅμοια μεταξύ τους καὶ ὅμοια μὲ τὸ ὅλο. Δέχεται λοιπὸν σωστὴ τὴν ἀριστοτελικὴ ἐρμηνεία καὶ βλέπει ὅλες τὶς ἀρχές νὰ λειτουργοῦν στὴν ἀναξαγόρεια φυσικὴ, ποὺ νομίζει πὼς θὰ μπορούσε νὰ ὀνομασθῇ «φαινομεναλισμός»· θεωρία δηλ. κατὰ τὴν ὁποία τὸ ὑλικὸ ἀντικείμενο εἶναι ἀπλῶς τὸ σύνολο ὅλων τῶν πραγματικῶν καὶ δυνατῶν ἐμφανίσεων ποὺ προκύπτουν ὅταν τὸ ἀντικείμενο γίνεται αἰσθητό⁸⁰.

Τὴ διακρίβωσι τῶν ὑλικῶν στοιχείων τοῦ Ἀναξαγόρα θεωρεῖ ὁ W. Schwabe⁸¹ ἀναγκαίαν προϋπόθεσι γιὰ ὁποιαδήποτε ἀνασύνθεσι τῇ φυσικῇ θεωρίᾳ του. Μὲ κριτικὴ θεώρησι τῶν κυριωτέρων θέσεων τῆς σύγχρονης βιβλιογραφίας, ποὺ ἔχομε ἤδη ἐπισκοπήσει, παρατηρεῖ ὅτι καμιά προσπάθεια γιὰ τὴ λύσι τοῦ προβλήματος αὐτοῦ δὲν στάθηκε ἀπολύτως πειστικὴ. Τροποποιώντας μερικὲς θέσεις τοῦ Cornford καὶ χαρακτηρίζοντας ὅπως καὶ ὁ Raven τὴ νεώτερη κριτικὴ ὡς «ὑπερκριτικὴ», ποὺ δὲν κατάφερε νὰ ἀποδώσῃ δικαιοσύνη στὸν Ἀναξαγόρα, καταλήγει στὸ συμπέ-

80. Ὁ.π. 503.

81. *Welches sind die materiellen Elemente bei Anaxagoras?*, «Phronesis» 20 (1975) 1-10, 1: Solange aber dieses Problem [sc. τῶν ἀναξαγόρειων στοιχείων] nicht verlässlich gelöst ist, kann man von der ganzen Philosophie des Anaxagoras kein sicheres Bild bekommen.

ρασμα ότι «τὰ ὁμοιομερῆ» — πού τῇ μοριακῇ δομῇ τους καθορίζει ὡς σύνολα «μοιρῶν» καὶ «σπερμάτων» — εἶναι τὰ ὑλικά στοιχεῖα τοῦ Ἀναξαγόρα, ὅπως «ὅλη ἡ ἀρχαία δοξογραφία ὁμόφωνα μαρτυρεῖ»⁸².

Σημαντικὸ ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις εἶναι τὸ πρόσφατο ἄρθρο τοῦ David Furley, *Anaxagoras in Response to Parmenides*⁸³. Στὸ θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ παρατηρεῖ ὁ Furley ὅτι ἡ ἔμφαση πού δόθηκε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς νεώτερους στοὺς φυσικοὺς ἰστοὺς ἀναφορικὰ μὲ τὰ ἀναξαγόρεια στοιχεῖα (ὕπερβολικὴ κατ' αὐτὸν) ἐξηγεῖται μὲ τὴν ἀντιδιαστολὴ τοῦ Ἀναξαγόρα ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλῆ στὴν κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους μέσα στὰ πλαίσια τῆς προσωπικῆς φυσικῆς θεωρίας του. Γιὰ τὴν ἐξήγησή του τοῦ προβλήματος τῆς ἀλλαγῆς θεωρεῖ ὡς ἔννοιες-κλειδιὰ τὴν ἀρχὴ «τῆς λανθάνουσας κατάστασης» (σχετικὴ προφανῶς μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς «καθολικῆς μίξης») καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς «ἐπικράτησης». Ὁ ὅρος ὁμοιομέρειαι στὸν Ἀέτιο ὑποδηλώνει τὰ μέρη πού «λανθάνουν» σὲ μιὰ οὐσία καὶ στὸν Λουκρήτιο τὴν «παραγωγὴ μιᾶς οὐσίας μὲ τὴν προσθήκη ὁμοίων μερῶν». Τὸν ὅρο τὸν θεωρεῖ ἀριστοτελικὸ καὶ δὲν πιστεύει ὅτι μπορούσε ὁ Ἀναξαγόρας νὰ δεχθῇ μιὰ ἀρχὴ «ὁμοιομέρειας» στὴ φυσικὴ θεωρία του μὲ τὴν ἔννοια πού πιστεύει ὁ Furley πὼς δίνει στὸν ὅρο ὁ Kerferd. Δὲν δέχεται ὡς τεχνικὸ ὅρο τὰ σπέρματα, ἀλλὰ βρίσκει σημαντικὴ τὴ θέση τους μὲ τὴ συνηθισμένη σημασία στὴ θεωρία τοῦ Ἀναξαγόρα. Δὲν παρατηρεῖ, ὅπως ὁ Raven, ἀντίδραση τοῦ Ἀναξαγόρα στὸν Ζήνωνα ἀλλὰ ἀντίστροφα τοῦ Ζήνωνος στὸν Ἀναξαγόρα. Μὲ ἀφορμὴ τὸ δεύτερο ἄρθρο τοῦ Peck ἐπισημαίνει κάποια σχέση τῆς θεωρίας τῆς ὕλης τοῦ Ἀναξαγόρα μὲ τὴν πρώιμη θεωρία τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος⁸⁴. Ὁ Ἀναξαγόρας δηλ., σωστὰ πιστεύει ὁ Furley, σκόπευε νὰ δείξῃ «πὼς μιὰ αἰώνια στατικὴ ποσότητα (B 5) πραγμάτων, πού «εἶναι», μπορεῖ νὰ ἀλλοιώσῃ τὰ φαινόμενα ἀλλάζοντας σὲ κάθε περιοχὴ τὴν ἐπικράτησή τους»^{84α}. Οἱ ὑλικὲς οὐσίες στὸ ἀρχέγονο μίγμα λειτουργοῦν ὡς

82. Ὁ.π. 10: «Nur die so aufgebauten «ὁμοιομερῆ» sind die materiellen Elemente bei Anaxagoras, wie es die ganze antike Doxographie einhellig bezeugt». Τὴ νεώτερη κριτικὴ τὴ θεωρεῖ «ὕπερκριτική».

83. «Canadian Journal of Philosophy», Suppl. vol. II (1976) 61-85. Ἀφετηρία τῆς προβληματικῆς τοῦ Furley εἶναι ἡ ἄννηση τοῦ M.L. West (*Early Greek Philosophy and the Orient*, Oxford 1971, 219) νὰ δεχθῇ ὅτι ὁ Παρμενίδης ἔθεσε ἓνα πρόβλημα, πού οἱ μεταγενέστεροί του καταπιάστηκαν καθένας μὲ τὸν τρόπο του νὰ ἀπαντήσουν. Γιὰ τὶς διαφορὲς θέσεις τῆς ἀναφορᾶς μου βλ. σσ. 64-72, 76-78, ἰδ. 69-71 γιὰ τὴν ἄρνησή του τῆς αὐθεντικότητος τοῦ ὅρου, 81 ἐπ. γιὰ τὴν ἀναφορὰ του στὸ πλατωνικόν, *Πρωταγόρας* 329d-e καὶ 72 γιὰ τὴ θεώρησή του τῶν *σπερμάτων* στὴν κοινὴ ἔννοια.

84. Γιὰ τὴ σύγκριση Ἀναξαγόρα καὶ Πλάτωνος, βλ. σσ. 80-83. Τὸ ἄρθρο τοῦ Furley μοῦ στάθηκε ἐξαιρετικὰ χρήσιμο καὶ μάλιστα γιὰ τὴ σημαντικὴ βιβλιογραφία πού τὸ συνοδεύει.

84α. Ὁ.π. σ. 80.

«πράγματα καθαυτά», «μετοχές» («μοῖρες») τῶν ὁποίων ἔχουν τὰ φυσικὰ ἀντικείμενα. Καὶ οἱ «μοῖρες» καὶ οἱ «ιδέες» λειτουργοῦν ὡς κατηγοριακὲς ἐξηγήσεις, δηλ. ὡς αἰτίες. Στὴν περίπτωση τοῦ Ἀναξαγόρα ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπικράτησης ἐξηγεῖ γιατί τὰ φυσικὰ ἀντικείμενα ἔχουν τὶς ιδιότητες ποὺ τοὺς ἀποδίδονται. Εἶναι «νοητές», γιατί στὸ φυσικὸ κόσμο τὸ κάθε τι εἶναι μίγμα. Οἱ διαφορὲς βέβαια τῶν δύο θεωριῶν εἶναι ἐντυπωσιακὲς, ἀλλὰ ὁ Ἀναξαγόρας μπορεῖ καλύτερα νὰ ἐννοηθῇ στὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν Παρμενίδη στὸν Πλάτωνα. Ἡ θεώρηση τῶν ἀρχικῶν οὐσιῶν ὡς καθαυτὸ πραγμάτων εἶναι πολὺ ἐντυπωσιακὴ καὶ συνιστᾷ ὅπωςδήποτε μιὰν ἀπάντηση στὸν Παρμενίδη.

Τὸ πρόβλημα τῶν «ὁμοιομερειῶν» συζήτησε ἐποικοδομητικὰ τὸ 1963 καὶ ὁ ἐκδότης τοῦ Ἀναξαγόρα D. Lanza σὲ ἄρθρο του μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ τίτλο *Le omeomerie nella tradizione dossografica Anassagorea*⁸⁵. Τὸ ἄρθρο, πέρα ἀπὸ τὸ φῶς ποὺ ρίχνει στὰ προβλήματα τῆς δοξογραφικῆς παράδοσης, περιέχει καὶ κατατοπιστικὲς κριτικὲς παρατηρήσεις ἄρθρων καὶ ἔργων ποὺ μοῦ ἦταν ἀπρόσιτα, ὅπως τῶν Giussani, Giugnelli, Bröcker καὶ ἄλλων. Σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Lanza ὅτι ὁ ὁρισμὸς τῶν *ὁμοιομερειῶν* ἔχει ἐξέχουσα θέση σὲ ὅλες τὶς νεώτερες ἀπόπειρες γιὰ μιὰ ὀργανικὴ ἀνασύνθεση τῆς σκέψης τοῦ Ἀναξαγόρα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ χρήσιμη παρακολούθηση τῆς ἐξέλιξης τοῦ νοήματος τοῦ ὄρου ὡς τὸν Σιμπλίκιο τὸ ἄρθρο εἶναι ἀρκετὰ πληροφοριακὸ γιὰ τὴ γνωριμία τοῦ Ἐπικούρου μὲ τὴ φυσικὴ τοῦ Ἀναξαγόρα μέσῳ τῆς σχολῆς τοῦ Ναυσιφάνη καὶ τῆς σχολῆς τοῦ Ἀναξαγόρα στὴ Λάμψακο ὡς τὸν 4ο αἰῶνα. Μήπως οἱ «περὶ Ἀναξαγόραν» τοῦ Σιμπλικίου πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στοὺς κύκλους αὐτοὺς; Καὶ μὲ βρίσκει ἀπόλυτα σύμφωνη ἡ ἀπόδοσή του τοῦ ὄρου *ὁμοιομέρεια* στὸν Ἐπίκουρο ὡς *somiglianza*⁸⁶. Ὑποστηρίζει ἀκόμη ὁ Lanza ὅτι ἡ γνωριμία μὲ τὸν Ἀναξαγόρα ἔγινε ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο καὶ τοὺς Ἐπικουρεῖους ἀπὸ παράδοση διαφορετικὴ ἀπὸ τοῦ Θεοφράστου, ὅπως μαρτυρεῖται κυρίως ἀπὸ τὸν Λουκρήτιο. Στὴ διερεύνησή του τοῦ νοήματος τοῦ ἀφηρημένου οὐσιαστικοῦ *ὁμοιομέρεια*, ὡς ἐνδεικτικοῦ τῆς οὐσιαστικῆς ὁμοιογένειας τῆς ὕλης ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ διαιρετότητά της στὸ ἄπειρο, δὲν βλέπει, ὅπως καὶ ὁ

85. PP 18 (1963) 256-293. Βλ. ἰδ. 284-285 γιὰ τὴ γνώση τοῦ Ἐπικούρου γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα, σ. 289, ὑπ. 66 γιὰ τὴν ἐπιτομὴ τοῦ Θεοφράστου *Περὶ ἀρχῶν*, κλπ.

86. Ὁ.π. 284. Ἡ φρασεολογία τοῦ Ἐπικούρου στὸ *Περὶ φύσεως*, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἐξέδωσε ὁ Gr. Arrighetti (*Epicuro : Opera*, Torino 1960) ἀπηχεῖ ἐντυπωσιακὰ τὴ γλῶσσα τοῦ Ἀναξαγόρα. Συναντᾶμε π.χ. τὸ *περιέχον* καὶ πολλὲς φορές τὸν ὄρο *ὁμοιομέρεια* χωρὶς νὰ εἴμαστε πάντα σὲ θέση λόγῳ τῆς ἀποσπασματικότητος νὰ διακριβώσουμε τὸ νόημα. Ἀπὸ τὸν Διογένη Λαέρτιο ξέρομε ὅτι ὁ Ἐπίκουρος διάβαζε τὸν Ἀναξαγόρα (X 96,3) καὶ ὅτι διαφωνοῦσε σὲ μερικά, καὶ στὸ *Περὶ φύσεως* συναντᾶμε σὲ διάφορες παραλλαγὰς τὸ ἀπ. Β 21.

Bailey, μιὰ λεξικογραφική συναγωγή ἀπὸ τὸ ἐπίθετο *ὁμοιομερής*, ἀλλὰ μιὰ ἐννοιολογική ἀνέλιξη σύμφωνη μὲ τὸν προβληματισμὸ μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς. Ἔχει δηλ. ὁ ὅρος ἐπικούρεια προέλευση καὶ συναρτᾶται μὲ μιὰ ἀτομιστική φρασεολογία. Ὁ συγγραφέας τῶν *Vetusta Placita* ἢ ἡ πηγή του βρῆκαν μιὰν ἀναξαγόρεια δοξογραφία (ποὺ ἀνάγεται ἴσως στὸν Ποσειδώνιο) μὲ ἀτομικοὺς ὅρους καὶ διάβασαν στὸν Ἀναξαγόρα μιὰ παραλλαγή τοῦ ἀτομισμοῦ. Ὁ Lanza κλίνει μᾶλλον στὴ χρήση ἀπὸ τὸν Σιμπλίκιο κυρίως τοῦ *Περὶ ἀρχῶν* τοῦ Θεοφράστου μὲ ἀποσπάσματα τοῦ Ἀναξαγόρα, τῶν χαμένων σχολείων στὰ *Φυσικά* τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισέως καὶ ἄλλης δοξογραφικῆς παράδοσης. Δὲν δέχεται οὔτε τὸν ὅρο οὔτε τὴν ἐννοιά του (ὡς «ὁμοιογένεια») ἀναξαγόρεια, γιατί στὸν Ἀναξαγόρα λείπει καὶ ἡ ἐννοια τοῦ μορίου (στὸ συνδυασμὸ της μὲ τὸ κενὸ) καὶ ἡ ἐννοια τῆς ὕλης. Ὁ Ἀναξαγόρας δὲν μιλά γιὰ ὕλη ἢ γιὰ σώματα. Μὲ ἀναφορὰ τῶν *ὁμοιομερῶν* στὰ *χρήματα*, ὅπου προσωπικά καὶ ἀνεξάρτητα ἔχω καταλήξει, λέει ὁ Lanza χαρακτηριστικὰ⁸⁷: «Anassagora parla sempre di χρήματα; E si e visto come Aristotele identifi chi nei χρήματα anassagorei qualcosa di molto analogo ai proprî ὁμοιομερῇ. Per la loro irreducibilità a una qualità pura. Questo e importante. La irreducibilità degli oggetti di esperienza a una combinazione di qualità primarie.... elimina quella gerarchia di sostanze che, pur mutando nei particolari da Talete ai suoi successori, resta pero sempre lo schema concettuale delle scuole ioniche». Σ' αὐτό, δηλ. στὴν ἐνιαία σύσταση τῆς ὕλης, βρίσκει τὴν ἐπαναστατικὴ ἀξία τῆς θέσης τοῦ Ἀναξαγόρα, ποὺ ἀπηχεῖ τὶς ἱατρικὲς καὶ μαθηματικὲς ἐρευνες τῆς ἐποχῆς του. Ἡ προσφορὰ ὅμως τῆς ἐρευνας τοῦ Lanza, ἔγκειται κυρίως στὴν ἀνασύνθεση ἐνὸς στέμματος τῆς δοξογραφίας τοῦ Ἀναξαγόρα μὲ κύρια νήματα τὴν παράδοση τοῦ Θεοφράστου καὶ τὴν ἀτομιστική.

Καὶ τελειώνω μὲ τὴν κατ' ἐπιλογὴ βιβλιογραφική μου ἐπισκόπηση τὴν ἱστορία τοῦ προβλήματος τῶν *ὁμοιομερειῶν* στὸν Ἀναξαγόρα μὲ σύντομη ἀναφορὰ στὸ πρόσφατο ἄρθρο τοῦ Malcolm Schofield, *Doxographica Anaxagorea*⁸⁸, πού, ἀκολουθώντας σὲ πολλὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Lanza, δὲν δέχεται ὅσο ἀνεπιφύλακτα ὁ W. Jaeger⁸⁹ καὶ ἄλλοι τὴ βιολογικὴ ἀφετηρία τοῦ προβληματισμοῦ του, ἀμφισβητώντας ἀκόμα καὶ τὴν αὐθεντικότητα τοῦ ἀποσπάσματος B 10 καὶ ἐρμηνεύοντας τὸ πολὺ σημαντικὸ κατὰ τὴ γνώμη μου χωρίο τῶν *Φυσικῶν* 203 a 23 ἐπ. τοῦ Ἀριστοτέλους πολὺ διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι προσωπικά μαζί μὲ τὸν Leon καὶ μερικοὺς ἄλλους κατέλη-

87. Ὁ.π. 290. Γιὰ τὸ διάγραμμα τοῦ στέμματος τῆς δοξογραφίας βλ. σ. 289.

88. «Hermes» 103 (1975) 1-24.

89. *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford 1947, 239 n. 9.

ξα⁹⁰. Χωρὶς τὴν τελεσίδικη ὁμῶς διακρίβωση τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ Θεοφράστου, τόσο στὴν ἐρμηνεία του ὅσο καὶ στὴν αὐθεντικότητα τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἀναξαγόρα, οἱ ἀπόψεις του— πὺν μαζὶ μὲ τοῦ Lanza τὶς γνώρισα πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐρευνάς μου— δὲν ἐπηρεάζουν ἄμεσα τὰ συμπεράσματά μου. Ἄν ὁ σκεπτικισμὸς ἐπεκταθῇ καὶ στὰ ἴδια τὰ ἀποσπάσματα καὶ τὴν αὐθεντικότητά τους, τὸ πρόβλημα τερματίζεται ἴσως ἀλλὰ δὲν λύνεται. Τὴν κοινὴ ἀντίληψη γιὰ τοὺς βιολογικοὺς προσανατολισμοὺς τοῦ Ἀναξαγόρα ἀποδίδει ὁ συγγραφέας στὸν Θεόφραστο, ἀπὸ ἐπιτομὴ τοῦ ὁποίου ἀντέγραψε ὁ Σιμπλικίος τὰ ἀποσπάσματά του. Ἀντίθετα, ὁ ἴδιος θεωρεῖ τὰ κίνητρα τῆς προβληματικῆς τοῦ Ἀναξαγόρα μεταφυσικὰ καὶ μαθηματικά. Πράγματι, τόσο ἡ ἐμφαση στὸ νοῦ ὅσο καὶ ἡ πολυμέρεια πὺν τεκμηριώνεται ἀπὸ τὶς μαρτυρίες, δὲν ἐξηγοῦνται μόνο ἀπὸ βιολογικοὺς προσανατολισμοὺς τῆς σκέψης του. Πιὸ συγκεκριμένα, οἱ πληροφορίες τοῦ Σιμπλικίου πὺν ἀπαντοῦν στὶς μαρτυρίες A 45 καὶ A 46 πιστεύει ὁ Schofield πὺς ἔχουν τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Θεόφραστο καὶ τὸν Ἀμμώνιο⁹¹ ὡς πηγὴ, ἐνῶ τὸ σχόλιο B 10 τὸ θεωρεῖ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Εὐδήμο⁹². Ὁ Εὐδήμος ἔγραψε ἓνα μεγάλο ἔργο πάνω στὴ φυσικὴ στηριγμένο στὰ *Φυσικά* τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ στὸ ἔργο *Φυσικῶν δόξαι* τοῦ Θεοφράστου, ἔχοντας ὁμῶς ὑπ' ὄψη του καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Ἀναξαγόρα, ἀπ' ὅπου ἴσως τοῦ ἔμεινε στὴ μνήμη ἡ κοινότοπη ρητορικὴ ἐρώτηση πὺν ἀπαντᾷμε στὸ *Σχόλιο*. Γιὰ τὸν Ἀέτιο ἐξ ἄλλου— ὅπου ἡ φράση *λόγῳ θεωρητὰ*— δέχεται πηγὴ ἐπικούρειας προέλευσης καὶ ἀνάλογα ἐξηγεῖ τὸν ὅρον *ὁμοιομέρεια*⁹³. Τελικὰ ὁμῶς κατὰ τὸν Schofield ὅλες οἱ πληροφορίες γιὰ τὴ μεθοδολογικὴ ἀφετηρία τοῦ Ἀναξαγόρα ἀπὸ τὴ βιολογία ἀνάγονται στὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Θεόφραστο, πὺν τὴν ἀξιοπιστία τους ὁμῶς δὲν συζητᾷ στὸ ἄρθρο αὐτό. Τὰ πορίσματά του, πολὺ ἐνδιαφέροντα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς δοξογραφίας τοῦ Ἀναξαγόρα, φωτίζουν καὶ ἀρκετὰ σημεῖα τῆς προσωπικῆς μου διερεύνησης, χωρὶς νὰ ἐπηρεάζουν τὰ ἀρχικὰ πορίσματά μου. Παρ' ὅ,τι πειστικὴ ἡ ἀναφορὰ τοῦ B 10 στὸν Εὐδήμο καὶ ἀπώτερα στὸν Θεόφραστο καὶ Ἀριστοτέλη, δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἐκφράζη τὸ *Σχόλιο* αὐθεντικὰ τὴ σκέψη ἢ καὶ τὸ λόγο τοῦ Ἀναξαγόρα. Καὶ γιὰ λόγους μεθοδολογικοὺς δὲν ἐπηρεάζει τὴν αὐθεντικότητά τοῦ Σιμπλικίου ἡ πιθανότητα νὰ ἀντλή τὰ ἀποσπάσματα πὺν παραθέτει ἀπὸ τὸν Θεόφραστο. Ἀπλῶς

90. Ὁ.π. 10, ὑπ. 38 : Both Simplicius... and Philoponus... suppose that by τῷ παντὶ Aristotle means the universe as a whole, by τῶν μορίων the particular substances out of which the universe is composed. But it is surely more likely that τῷ παντὶ means the whole substance (sc. man, fish, tree, etc.) τῶν μορίων its parts.

91. Ὁ.π. 13. Πρβλ. Φιλόπονος, Σχόλ. στὰ *Φυσ.* 396, 23-27.

92. Ὁ.π. 23, ὑπ. 51, 52, 74.

93. Ὁ.π. 5 καὶ ὑπ. 16, 17, 19, 20.

περιορίζει το βεληνεκές του. Ούτε μπορούμε εύκολα να τα ἀμφισβητήσωμε, γιατί για να στοχασθοῦμε πάνω στὸν Ἀναξαγόρα δὲν ἔχομε παρὰ μόνον αὐτά. Αὐτὰ ἀποτελοῦν τὰ κριτήριά μας γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τῆς παράδοσης.

Ἀπὸ τὴ βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπηση ἐγινε φανερό ὅτι ἡ ἔλλειψη στοιχειώδους ὁμοφωνίας τῆς ἐρευνας ἀναγκάζει ὅποιον τολμήσει νὰ πῇ κάτι γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα νὰ ξανασκύψῃ μὲ προσοχὴ στὶς πηγές, ἀφοῦ βέβαια ἔχει λάβει ὑπ' ὄψιν του ὅλες τὶς σπουδαιότερες ἐξηγήσεις ποὺ προτάθηκαν κατὰ καιρούς. Ἀναφορικὰ μὲ τὰ βασικὰ ἐρωτήματα ποὺ ξεκίνησα νὰ ἀπαντήσω, δηλ. α) ἂν οἱ ὅροι *ὁμοιομερῆ* ἢ *ὁμοιομέρειαι* ἀνάγονται στὸν Ἀναξαγόρα, β) καὶ ἂν δὲν ἀνάγονται ποῖο τὸ νόημά τους καὶ ἡ θέση τους στὴν ἀναξαγόρεια φυσικὴ θεωρία καὶ γ) σὲ ποίους ὅρους, ἐκφραστικούς τῶν ἐσχάτων ὑλικῶν ὄντοτήτων τῶν ἀποσπασμάτων ἀντιστοιχοῦν, ποιά εἶναι δηλ. τὰ «στοιχεῖα» τοῦ Ἀναξαγόρα, ἡ ἐρευνα εἶναι διχασμένη. Πιὸ συγκεκριμένα ὡς πρὸς τὸ α' ἐρώτημα, οἱ περισσότεροι νεώτεροι ἐρευνητὲς δὲν δέχονται τοὺς ὅρους αὐθεντικούς τοῦ Ἀναξαγόρα, χωρὶς ὅμως πάντα νὰ δικαιολογοῦν ἐπαρκῶς τὴ θέση τους. Ὡς πρὸς τὸ β' μερικοὶ θεωρώντας τους ὡς ἐκφραστικούς «ὁμοιογένειας» δὲν τοὺς ἐντάσσουν στὴ φυσικὴ τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ παραμερίζουν ὡς παραπλανητικὴ τὴν ἀριστοτελικὴ μαρτυρία καὶ τὴ συνακόλουθη παράδοση. Καὶ σὲ ὅσους προσπαθοῦν, τροποποιώντας τὸ νόημα, νὰ ἀποδώσουν στὸν Ἀναξαγόρα μιὰ ἀρχὴ «ὁμοιομέρειας» διχογνωμία ἐπικρατεῖ ὡς πρὸς τὸ νόημα τῶν ὄρων. Εἶναι τὰ «ὁμοιομερῆ» πράγματα ποὺ ἔχουν μέρη ὅμοια μὲ τὴ συγκεκριμένη οὐσία ποὺ συναποτελοῦν, ὅμοια μὲ τὸ σύνολο (τὸ ἀρχικὸ μίγμα), ἢ ὅμοια μεταξύ τους; ὡς πρὸς τὸ γ' ἐρώτημα ἡ ἀσυμφωνία εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη, γιατί ἄλλοι θεωροῦν—εἴτε ἀντιστοιχοῦν στὰ «ὁμοιομερῆ» εἴτε ὄχι—ὡς στοιχεῖα τοῦ Ἀναξαγόρα τὰ σπέρματα, ἄλλοι πιστεύουν πρωταρχικώτερα τὰ ἐναντία, δηλ. τὶς ἀντίθετες ποιότητες, ἄλλοι δέχονται ὅλες τὶς «φυσικὲς οὐσίες» καὶ πιὸ συγκεκριμένα τὶς ὀργανικές, καὶ μόνο μερικοὶ νεώτεροι δὲν ἀναζητοῦν στὸν Ἀναξαγόρα πρῶτες ἀρχές κατὰ τὸ πρότυπο τῶν Ἰώνων ὁμοτέχνων του, ἢ στοιχεῖα κατὰ τὴν ἐννοια τοῦ Ἐμπεδοκλῆ καὶ κυρίως τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐτσι στὸ τελευταῖο τμῆμα τῆς μελέτης μου θὰ προσπαθῶ, καταφεύγοντας κυρίως στὶς μαρτυρίες καὶ τὰ συμφραζόμενά τους σὲ περιορισμένη κλίμακα, καὶ λαβαίνοντας ὑπ' ὄψιν μου τὶς ἐρμηνεῖες ποὺ προτάθηκαν ἀπὸ τοὺς εἰδικούς καὶ ποὺ πολλὰ διασταυρῶνται μὲ τὴν ἀνεξάρτητη ἐρευνά μου, νὰ δώσω τὴ δική μου ἀπάντηση στὰ τρία αὐτὰ βασικὰ ἐρωτήματα.

Στὴν ἐπισκόπηση αὐτὴ δὲν ἀναφέρθηκα στὴν πολύτιμη πράγματι μελέτη τῶν Daniel Gershenson καὶ Daniel Greenberg, *Anaxagoras and the Birth of Scientific Method*⁹⁴, σύνοψη προφανῶς τῆς ἐκτεταμένης ἐργα-

94. New York-London 1964, XIII.

σίας τους *Anaxagoras and the Birth of Physics* τοῦ 1963. Καὶ γιὰ τὸ δὲν ἀφορᾷ ἄμεσα τὸ πρόβλημά μας, καὶ γιὰ τὸ θὰ ἔχω τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκθέσω τὶς ἀπόψεις τους στὴ σύνοψη τῆς φυσικῆς τοῦ Ἀναξαγόρα ἀναφορικὰ μὲ τὸ γ' ἐρώτημα. Φυσικὸς ἐπιστήμων ὁ ἕνας εἶδε μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια τὴν πρωτοτυπία τοῦ Ἀναξαγόρα. Καὶ πολλὰ ἀπὸ τὶς θέσεις τους εἶναι ἀποφασιστικὲς σὲ ἐπίμαχα θέματα, παρ' ὅλο πὺ ἡ ἀπόδοσή τους σ' αὐτὸν μιᾶς μοριακῆς θεωρίας τῆς ὕλης, παρὰ τὴν ἐπαρκῆ αἰτιολόγησή της⁹⁵, μὲ τὴ μὴ παραδοχὴ τοῦ κενοῦ, ἀφήνει γιὰ κάποιους ἀνοικτὰ μερικὰ προβλήματα.

4. Ἡ προσωπικὴ μου ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος.

Ἐπειδὴ τὰ τρία βασικὰ ἐρωτήματα τῆς φυσικῆς τοῦ Ἀναξαγόρα εἶναι ἀλληλένδετα καὶ ἐνιαῖα ἀφοροῦν τὸ ξεκίνημα καὶ τὸ τέλος τῆς ἐρευνᾶς μου, ἐνιαῖα θὰ τὰ ἀντιμετωπίσω καὶ στὴν προσπάθειά μου νὰ καταλήξω σὲ συγκεκριμένα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴν αὐθεντικότητα τῶν ὄρων, τὸ νόημα καὶ τὴν ἀναφορά τους, καθὼς καὶ «τὰ στοιχεῖα» στὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ ἀντιστοιχοῦν, ἂν εἶχαμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ στοιχειακὴ θεωρία τῆς ὕλης. Ἡ ἔλλειψη ὁμοφωνίας τῆς σπουδαιότερης βιβλιογραφίας δὲν ἀφήνει περιθώρια παρὰ γιὰ ἕνα ξανασκύψιμο σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς πηγὲς πὺ δὲν ἔχουν προσεχθῇ ὅσο θὰ ἔπρεπε.

Ἀφετηρία τῆς προσωπικῆς μου διερεύνησης θὰ εἶναι ὁ Πλάτων καὶ μερικὰ κατὰ τεκμήριο προαριστοτελικά κείμενα ὅπως τὸ ἱπποκρατικὸ *Περὶ διαίτης*. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς ἀντικειμενικότητος τοῦ Πλάτωνος, ὡς «ἱστορικοῦ» τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας, ἡ γνώση τοῦ περιεχομένου τῶν «βιβλίων» τοῦ Ἀναξαγόρα μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ ἕνα πρῶτο κριτήριον γιὰ τὸ ἂν ὁ Ἀναξαγόρας ἐπενόησε τοὺς ἐπίμαχους ὄρους, ἂν ὑπῆρχε τότε ἀνάλογη προβληματικὴ, ἢ τουλάχιστον ἂν οἱ ὄροι αὐτοὶ μπορούν νὰ περιγράψουν τὶς φυσικὲς τοῦ ἀρχῆς· ἂν ἔχη δηλ. ὁ Ἀναξαγόρας τὴ λέξη ἢ τὸ πρᾶγμα, πὺ τοῦ ἀποδίδει ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἡ ἀπ'

95. Ὁ.π. 95. Τὴ μοριακὴ δομὴ τῆς ὕλης στὸν Ἀναξαγόρα ἀρνεῖται ὁ Zafiropulo, ὁ.π. 277, ἴσως καὶ ὁ Lanza, ὁ.π. 290. Πρβλ. Cleve, ὁ.π. 27-28. Γιὰ τοὺς Gershenson καὶ Greenberg τὸ διακριτικὸ γνῶρισμα τῆς μοριακῆς θεωρίας τοῦ Ἀναξαγόρα εἶναι ὅτι «τὰ μόρια ἦταν ἀπειροελάχισα καὶ συνεπῶς ἱκανὰ νὰ ἀποτελέσουν ἕνα ὁμαλὸ συνεχές» (19-20). Κατὰ τὸν Cleve ἡ ἀναξαγόρεια «μέρεια» ὑποτίθεται πῶς ἦταν ἕνας χῶρος διείσδυσης μοιρῶν (penetration district of moiras), ἀντίθετα προφανῶς μὲ τὸ νεώτερο μόριον πὺ εἶναι «περιοχὴ κίνησης χωρισμένων ἀτόμων» (motion district of severed atoms). Πρβλ. «ὅλες οἱ μοῖρες μιᾶς μέρειας...πληροῦν ὅλο τὸν ἴδιον χῶρον τῆς μέρειας καὶ δὲν μπορούν νὰ χωρισθοῦν μεταξύ τους... Ἡ ἐννοια τῆς ἀναξαγόρειας μέρειας δὲν συνεπάγεται ἀδιαιρετότητα, ἀλλὰ ἀπλὴ πραγματικὴ φυσικὴ «ἀδιαιρεσία» (undividedness, 27-28).

αὐτὸν μέσῳ τοῦ Θεοφράστου, ὁρολογικὰ τουλάχιστον, ἐξαρτημένη δοξογραφικὴ καὶ σχολιαστικὴ παράδοση.

Οἱ ἀπηχήσεις βέβαια ἀναξαγόρειων θεωριῶν στὸ πλατωνικὸ ἔργο εἶναι πολὺ περισσότερες ἀπ' ὅσο δείχνουν οἱ μαρτυρίες τοῦ Diels ἀκόμη καὶ τοῦ Lanza⁹⁶ καὶ ἀπαιτοῦν διερεύνηση ποὺ μπορεῖ νὰ φθάσῃ στὰ ὅρια εἰδικῆς πραγματείας. Μὲ δεδομένη μάλιστα τὴν αὐτοβιογραφικὴ μαρτυρία τοῦ Σωκράτη (*Φαίδων* 97b ἐπ.) γιὰ τὴν ἀναστροφή του μὲ τὴ «μεταφυσικὴ» τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ τὴ συνακόλουθη ἀπογοήτευσή του, τὴν ἄρνησή του τῆς οἰκειοποίησης ἀναξαγόρειων δογμάτων (*Ἀπολογία* 26d) καθὼς καὶ τοὺς ὑπαινιγμοὺς τοῦ Ἀριστοφάνη γιὰ τὸ Σωκράτη στὴν κωμωδία *Νεφέλαι*, μπορεῖ ὁ Πλάτων νὰ ἀποτελέσῃ μιὰ πρώτη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἀναξαγόρειου ἔργου. Καὶ σωστὰ οἱ Peck, Mugler, Μπούσουλας, John Brentlinger, Furley καὶ ἄλλοι νεώτεροι ἐρευνητὲς⁹⁷ ἔχουν προβληματισθῇ μὲ τὶς ἀπηχήσεις τοῦ πρώτου τελεολόγου στὸ ρεαλιστὴ τῶν ιδεῶν, ἀπὸ ἄλλη ὁμως σκοπιὰ ἀπ' ὅ,τι ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Πράγματι καὶ ὁ *Φίληβος* προδίδει περισσότερα ἀναξαγόρεια ἵχνη στὴν προβληματικὴ τοῦ ἀπείρου τοῦ «μεγάλου» καὶ τοῦ «μικροῦ», ἀπὸ ὅσα ἐρανίζει ὁ Lanza, (A 47) καὶ ὁ *Κρατύλος* καὶ οἱ *Νόμοι* ἀκόμα καὶ ἡ *Πολιτεία* (524e - 526a). Ἐδῶ ὁμως θὰ περιορισθῶ κυρίως σὲ ἓνα χωρίο ἀπὸ τὸν *Πρωταγόρα*—ποὺ ἔχει βέβαια καὶ ἀπὸ τοὺς Zeller καὶ Furley ἐπισημανθῇ, χωρὶς ὁμως νὰ ἀντληθοῦν τὰ σχετικὰ συμπεράσματα—καθὼς καὶ σὲ μερικὲς ἐκφράσεις πλατωνικῶν μαρτυριῶν ποὺ ἀναφέρονται στὸ νοῦ, γιὰ νὰ δῶ τί κατὰ τὸν Πλάτωνα ἀντιδιαστέλλει ὁ Ἀναξαγόρας ὡς ὑλικά αἷτια στὸ νοῦ ὡς διακοσμητικὴ καὶ τελεολογικὴ ἀρχή.

Στὸν ἀναξαγόρειο νοῦ ἀντιπαραθέτει συνήθως ὁ Πλάτων πάντα τὰ πράγματα. Λέει χαρακτηριστικὰ: *Εἶναι δὲ τὸ δίκαιον ὃ λέγει Ἀναξαγόρας νοῦν εἶναι τοῦτο· αὐτοκράτορα γὰρ αὐτὸν ὄντα καὶ οὐθενὶ μεμιγμένον πάντα φησὶν αὐτὸν κοσμεῖν τὰ πράγματα διὰ πάντων ἰόντα* (*Κρατύλος* 413c = A 55). Ἡ περιγραφή τοῦ νοῦ συμπίπτει ἀπόλυτα μὲ τὰ κατηγορήματα ποὺ ἀποδίδονται στὸ νοῦ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀναξαγόρα στὸ ἀπ. B 12. Σ'

96. Στὸ πρόβλημα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ὁ Lanza περιλαμβάνει ἐπιπροσθέτως καὶ τὰ χωρία: *Νόμοι* 966d-967d, ὅλο τὸ ἀπόσπασμα 95e-99d ἀπὸ τὸν *Φαίδωνα*, καὶ τὰ χωρία 24a, 24d, 25c, 28c-d ἀπὸ τὸν *Φίληβο* στὴν A 47.

97. Βλ. Furley, ὁ.π. 80 ὑπ. 60. Στὴν ἐπισκόπησή μου ἔχω ἐπισημάνει τὶς ἀναφορές. Γιὰ τὸ ἄρθρο τοῦ Brentlinger ποὺ ἀναφέρει ὁ Furley, *Incomplete Predicates and the Two-World Theory of the Phaedo*, βλ. «Phronesis» 17(1972)61-79. Πρὸβλ. W. Burkert, *La genèse des choses et des mots: Le papyrus de Dervéni entre Anaxagore et Cratyle*, EPh 4 (1970) 443-455, 445-446. Πρόκειται γιὰ ἓνα σημαντικὸ κείμενο. Γιὰ τὶς ὁμοιότητες καὶ τὶς διαφορὲς τῶν ἀναξαγόρειων «μοιρῶν» καὶ τῶν πλατωνικῶν ιδεῶν βλ. Furley 81-83. Καὶ οἱ δύο εἶναι νοητὲς καὶ οἱ δύο ἀνταποκρίνονται στὴν ἀνάγκη τῆς κατηγοριακῆς ἀπόφανσης.

αὐτὸ λέγεται ὅτι ὁ νοῦς εἶναι αὐτοκρατὲς καὶ μέμεικται οὐδενὶ χρήματι. Καὶ ἀκόμα ὅτι πάντα διεκόσμησε νοῦς. Πιστεύω ἐπίσης πῶς ἀναξαγόρεια ἀπήχηση μαρτυρεῖ ἢ ἐτυμολογία τῆς λέξης γνώμη, ὡς γονῆς σκέψις καὶ νόμησις (411d). Ὁ ὅρος ἀπαντᾷ στὸν Ἀναξαγόρα σὲ σχέση μετὰ τὸ νοῦ (B 12). Ἰδια ἀπήχηση διακρίνω καὶ στὴν ἐτυμολογία τοῦ δικαίου, ὅπου οἱ χαρακτηρισμοὶ τάχιστον καὶ λεπτότατον (412d) δὲν εἶναι ξένοι στὰ ἀπ. B 12 καὶ 9. Λέει ἐπίσης ὁ Πλάτων: Προῖὼν καὶ ἀναγινώσκων ὁρῶ ἄνδρα τῷ μὲν νῷ οὐδὲν χρώμενον, οὐδέ τινας αἰτίας ἀπαιτιώμενον εἰς τὸ διακοσμεῖν τὰ πράγματα, ἀέρας δὲ καὶ αἰθέρας καὶ ὕδατα αἰτιώμενον καὶ ἄλλα πολλὰ καὶ ἄτοπα (Φαίδων 98d = A 47). Προφανῶς ὁ Πλάτων ἀναφέρεται καὶ στὸ ἀρχικὸ μίγμα καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς κοσμογονίας, ὅπου ὁ αἰθέρας-πῦρ, ὁ ἀέρας καὶ τὸ νερὸ ἔχουν ἐξέχουσα θέση (B 1, 2, 15, 16), ποὺ ἀπηχεῖται καὶ σὲ ἀρκετὲς ἄλλες μαρτυρίες⁹⁸. Χαρακτηριστικὴ ὁμῶς εἶναι ἡ ἀντιδιαστολὴ τοῦ νοῦ πρὸς τὰ πράγματα καὶ ἡ ἐπαναληπτικὴ χρῆσις τῆς ἀντωνυμίας πάντα στὴν ὅλη μαρτυρία (Φαίδων 96b - 99d), ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στὰ ἀποσπάσματα κατὰ παράλειψη προφανῶς τοῦ οὐσιαστικοῦ χρήματα. Ἀναξαγόρεια ἀπήχηση βλέπω ἀκόμη στὴν ὅλη προβληματικὴ τοῦ Σωκράτη στὸ πρόβλημα τῆς θρέψης, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὴ σάρκα (ἐκ τῶν σιτίων ταῖς μὲν σαρκί σάρκες... τὰ αὐτῶν οἰκεῖα) καὶ τὰ ὅστᾱ (Φαίδων 96c-d) καὶ στὸν προσδιορισμὸ τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου στὴν περιοχὴ τῆς ἀπόφασης, ὅπου ὁ λόγος πάλι γιὰ τὰ ὅστᾱ, τὶς σάρκες καὶ τὰ νεῦρα (Φαίδων 98c ἐπ.), τὰ ὅποια ὁ Πλάτων, σὲ ἀντιδιαστολὴ ἴσως πρὸς τὸν Ἀναξαγόρα, δέχεται ὡς ἀναγκαίους (ὧν οὐκ ἄνευ), ἀλλὰ ὅχι καὶ ἐπαρκεῖς ὁρους τῆς ἀπόφασής του, καθὼς καὶ στὸ χωρίο 102a-b. Καὶ ἀναξαγόρειες ἀπηχήσεις δὲν ὑπάρχουν μόνο στὰ χωρία 24a, 25c καὶ 28d τοῦ Φιλήβου ἀλλὰ καὶ στὶς παραγράφους 12d-15c καὶ 29d-30e. Στὸ 28c ὁ νοῦς λέγεται πάντα διακοσμεῖν πρᾶγμα ποὺ κάνει ἢ ψυχὴ σχετικῶς μετὰ τὸ πᾶν καὶ τὰ πάντα στοὺς Νόμους 966d καὶ παράλληλα μετὰ τὸ νοῦ (νοῦς εἶη ὁ διακεκοσμηκὼς πάνθ' ὅσα κατ' οὐρανὸν) στοὺς Νόμους 967a. Ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ξέρομε πῶς ὁ Ἀναξαγόρας τὸ νοῦ ὀνόμαζε ἐναλλακτικὰ ψυχὴ (Περὶ ψυχῆς 404 a 25, 404 b 1, 405 a 13, 405 b 19 = A 99-100). Προφανῶς ὁ Πλάτων ἔχει ὑπ' ὄψιν τοῦ κεφάλαια τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀναξαγόρα ποὺ ἀναφέρονταν κυρίως στὴ μετεωρολογία (A 15). Τοῦτο εἶναι φανερό καὶ ἀπὸ τὸν Φαίδωνα καὶ ἀπὸ τοὺς Νόμους, ὅπου ὁ ὑπαινιγμὸς στὸν Ἀναξαγόρα, στὴ μεταστροφὴ καὶ τὴν αἰτίασὴ του γιὰ ἀθεΐα εἶναι σαφής. Πάντως στὶς ἀναφορὲς αὐτὲς δὲν ὑπάρχει καμιὰ μνεῖα ὁποιασδήποτε συγκεκριμένης ὑλικῆς ἀρχῆς — ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολλὰ ... ἄψυχα σώματα (Νόμοι 967c) — ποὺ ἀργότερα χαρακτηρίστηκε ὡς «στοιχεῖο» ὅπως

98. Βλ. A 85, 112, 113, 117.

οὔτε καὶ στὰ ἴδια τὰ ἀποσπάσματα. *Πράγματα* καὶ *πάντα* εἶναι τὰ μόνα ποὺ ἀντιδιαστέλλονται στὸ νοῦ.

Ἡ προβληματική ὅμως σωμάτων ὁμοιομερῶν καὶ ἀνομοιομερῶν, χωρὶς τοὺς ὅρους ἀλλὰ μὲ πλήρες τὸ ἀριστοτελικὸ νόημά τους, ἀπαντᾷ στὰ χωρία *Πρωταγόρας* 329d - 332c καὶ 349b - c τοῦ Πλάτωνος, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὰ μόρια τῆς ἀρετῆς: *Πότερον, ἔφη, ὥσπερ προσώπου τὰ μόρια μόριά ἐστιν, στόμα τε καὶ ῥίς καὶ ὀφθαλμοὶ καὶ ὦτα, ἢ ὥσπερ τὰ τοῦ χρυσοῦ μόρια οὐδὲν διαφέρει τὰ ἕτερα τῶν ἑτέρων, ἀλλήλων καὶ τοῦ ὅλου, ἀλλ' ἢ μεγέθει καὶ σμικρότητι;* (329d). Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ συζήτηση ἀπαντᾷ στὸν *Πρωταγόρα*, ἀδιάφορο ἂν δὲν ἀπηχῇ ὁ διάλογος τὸν ἱστορικὸ Πρωταγόρα στὶς λεπτομέρειες τοῦ ὁποίου ἡ ἀρχὴ τῶν *Καταβαλλόντων* (*Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος*) δὲν φαίνεται τόσο ξένη στὴν ἀρχὴ τοῦ *Περὶ φύσεως* τοῦ Ἀναξαγόρα (*Ὅμοῦ πάντα χρήματα ἦν*) οὔτε τελείως ἀνεξάρτητη ἢ ὅλη προβληματική τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τοῦ ἄλλου⁹⁹. Προφανῶς τὸ πρόβλημα εἶχε τεθῇ τουλάχιστον στοὺς κύκλους τοῦ Πρωταγόρα, ὅπως δείχνει ἡ συνέχεια τοῦ διαλόγου (331a ἐπ.). Καὶ ἴσως ὑπῆρχε ἤδη ἡ διάκριση μεταξὺ τοῦ ταῦτοῦ καὶ τοῦ *ὅτι ὁμοιοτάτου* (331b) καὶ εἶχε συζητηθῇ ἡ ὁμοιότητα τῶν *ἐναντίων* (331d). Ἡ παρατήρηση δὲ οὐχὶ τὰ ὁμοιόν τι ἔχοντα ὅμοια δίκαιον καλεῖν, οὐδὲ τὰ ἀνόμοιόν τι ἔχοντα ἀνόμοια, κἂν πάνυ σμικρὸν ἔχη τὸ ὅμοιον (331e) εἶναι σημαντική. Γιατὶ κάτι ποὺ ἔχει κάποιο μέρος ὅμοιο δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ χαρακτηρισθῇ ὅμοιο ἀπολύτως, γιατί ἔχει καὶ ἀνόμοια μέρη, μπορεῖ ὅμως νὰ χαρακτηρισθῇ «ὁμοιομερές». Καὶ οἱ ἀρετὲς θὰ μπορούσαν μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα νὰ εἶναι «ὁμοιομερεῖς», ἔχοντας ὅμοια «μόρια» σὲ διαφορετικὲς ἀναλογίες, ἀλλὰ καὶ ἀνομοιομερεῖς γιατί δὲν ἔχουν σὲ ἴση ἀναλογία τὰ ἴδια «μόρια». Σὲ ἄλλη σφαῖρα μεταφερμένη ἡ ἀναλογία θὰ μπορούσε νὰ ἔχη ἀφετηρία τῆς προβληματικῆς τὸν Ἀναξαγόρα, ποὺ προπορεύεται μόνο ὀκτὼ χρόνια ἀπὸ τὸν Πρωταγόρα. Μ' αὐτὴ τὴν ἐννοια τὰ σπέρματα τοῦ ἀπ. Β 4 δὲν μοιάζουν τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο, ἂν καὶ κάθε πρᾶγμα περιέχει κάθε ἄλλο πρᾶγμα. Γιατὶ ἓνα εἶδος ἀπ' αὐτὰ ἐπικρατεῖ καὶ δίνει στὸ συγκεκριμένο σύνολο τὴν ἀτομικότητά του¹⁰⁰. Τὸ

99. Βλ. Reesor, *The Problem of Anaxagoras* 29 ἐπ. Τὸ πρόβλημα τῶν χρονολογιῶν συζητᾷ καὶ ὁ Davison, ὁ. π. σ. 37, 45, ὅπου δείχνεται ὅτι οἱ ἡλικίες τους σχεδὸν συμπίπτουν (499-428, 491-421) ἀντιστοίχως.

100. Σχετικὴ μὲ τὴν ἀτομικότητα τῶν «πραγμάτων» καὶ τὴν κατηγορήσή τους εἶναι καὶ ἡ προβληματική στὸ χωρίο 349b-c: *ἐκάστω τῶν ὀνομάτων τούτων ὑπόκειται τις ἴδιος οὐσία καὶ πρᾶγμα ἔχον ἐαυτοῦ δύναμιν ἕκαστον οὐκ ὄν οἶον τὸ ἕτερον αὐτῶν τὸ ἕτερον; ἔφησθα οὖν σὺ οὐκ ὀνόματα ἐπὶ ἐνὶ εἶναι, ἀλλὰ ἕκαστον ἰδίῳ πράγματι τῶν ὀνομάτων τούτων ἐπιχειῖσθαι, πάντα δὲ ταῦτα μόρια εἶναι ἀρετῆς, οὐχ ὥς τὰ τοῦ χρυσοῦ μόρια ὁμοιά ἐστιν ἀλλήλοις καὶ τῷ ὅλῳ οὐ μόριά ἐστιν, ἀλλ' ὥς τὰ τοῦ προσώπου μόρια καὶ τῷ ὅλῳ οὐ μόριά ἐστιν καὶ ἀλλήλοις ἀνόμοια, ἰδίαν ἕκαστα δύναμιν ἔχοντα.*

παράδειγμα τῶν μορίων τοῦ χρυσοῦ, ποὺ κάθε μέρος του εἶναι ὅμοιο μὲ τὸ ἄλλο καὶ μὲ τὸν ὅλο χρυσό, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ δομὴ του ὡς μέταλλο, εἶναι πολὺ χαρακτηριστικό, γιατί ἀνέκαθεν θεωρήθηκε ὡς ἐνδεικτικὸ τῆς ὁμοιογένειας τῶν σωμάτων. Λέει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος: *καθάπερ γὰρ ἐκ τῶν ψηγμάτων λεγομένων τὸν χρυσὸν συνεστάναι, οὕτως ἐκ τῶν ὁμοιομερῶν μικρῶν σωμάτων τὸ πᾶν συγκεκρίσθαι* (2,8=A 1). Ἀλλὰ τοῦτο βέβαια δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ συνεπάγεται τὴν ἀρχὴ τῆς ὁμοιογένειας ἐφ' ὅσον καὶ ὁ χρυσὸς εἶναι μίγμα, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ Σιμπλίκιος. Ὁ προβληματισμὸς πάντως τῶν ὁμοίων καὶ ἀνόμοιων μορίων ἐνὸς συνόλου πρέπει νὰ εἶχε ἀρχίσει τουλάχιστον ἀπὸ τὸν σχεδὸν σύγχρονο τοῦ Ἀναξαγόρα Πρωταγόρα, ἐνῶ ὁ ὅρος *μόριον* στὴ φιλοσοφικὴ γλῶσσα ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη καὶ μόνη φορὰ στὸ λεξιλόγιο τῶν Προσωκρατικῶν στὸν Μέλισσο (B 9) ποὺ εἶναι ὅπωςδῆποτε σύγχρονος τοῦ Ἀναξαγόρα¹⁰¹.

Σημασία ἔχει ὥστόσο ὅτι ὁ Πλάτων ἀποδίδει ὡς *νοῦν* διακοσμοῦντα πάντα τὰ πράγματα αὐτὸ ποὺ οἱ περισσότεροι παλαιοὶ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ὕστερα διάβασαν ὡς *νοῦν* ἀποκρίνοντα τὰς ὁμοιομερείας. Καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῇ σχεδὸν βέβαιο ὅτι ὁ Πλάτων εἶχε τὸ βιβλίον τοῦ Ἀναξαγόρα στὰ χέρια του καὶ ὅτι εἶχε τουλάχιστον ὑπ' ὄψιν του κεφάλαια ποὺ ἀναφέρονταν στὴ μετεωρολογία. Ἡ προβληματικὴ ἐξ ἄλλου τῶν «ὁμοιομερῶν» καὶ τῶν «ἀνομοιομερῶν» σωμάτων ὅπως ὁ χρυσὸς καὶ τὸ πρόσωπον, ὅπως τὴν ξέρομε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη¹⁰², εἶχε ἀπασχολήσει τὸν Πλάτωνα, ἴσως καὶ τὸν Πρωταγόρα. Σημαντικὴ θεωρῶ τὴν παρατήρηση ὅτι κάτι δὲν εἶναι ἀπαραίτητα ὅμοιο ἂν ἔχη καὶ ὅμοια μέρη οὔτε καὶ ἀνόμοιο ἂν ἔχη καὶ μέρη διαφορετικά. Ἐνα «ὁμοιομερὲς» πρᾶγμα, δηλαδή, εἶναι καὶ ὅμοιο κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς καθολικῆς μίξης, ὡς πρὸς τὴν ἐξαντλητικὴ ποικιλία τῆς σύστασής του, καὶ ἀνόμοιο κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπικράτησης ὀρισμένου εἶδους μορίων σὲ μεγαλύτερη ἀναλογία ἀπ' ὅ,τι ἄλλα μόρια, ποὺ τοῦ προσδίδουν τὴν ἀτομικότητα τῆς δομῆς του. Γιατί, σπεύδω νὰ πῶ, ὅτι στὸν ὄρο

101. Πρβλ. καὶ τὸ ψευδο-αριστοτελικὸ *Περὶ Μερίσσου, Ξενοφάνους, Γοργίου* 976 a 15-25 = 30 A 5, ὅπου ὁ λόγος γιὰ ὁμοιομερῆ καὶ ἀνομοιομερῆ.

102. Γιὰ τὰ ὁμοιομερῆ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τὴν τάξιν τους μεταξὺ τῶν ὑλικῶν συνθέσεων, βλ. κυρίως *Περὶ ζώων μορίων* 646 a 12ἐπ., ὅπου γίνεται διάκριση τριῶν συνθέσεων: *τὴν ἐκ τῶν καλουμένων ὑπὸ τινῶν στοιχείων, οἷον γῆς ἀέρος ὕδατος πυρός, ἔτι δὲ βέλτιον ἴσως ἐκ τῶν δυνάμεων... δευτέρα δὲ σύστασις ἐκ τῶν πρώτων ἢ τῶν ὁμοιομερῶν φύσις ἐν τοῖς ζώοις ἐστίν, οἷον ὀστοῦ καὶ σαρκὸς καὶ τῶν ἄλλων τῶν τοιούτων, τρίτη δὲ καὶ τελευταία κατ' ἀριθμὸν ἢ τῶν ἀνομοιομερῶν, οἷον προσώπου καὶ χειρὸς καὶ τῶν τοιούτων...* Εἶναι δηλ. τὰ ὁμοιομερῆ μεταξὺ τῶν στοιχείων καὶ τῶν ὀργανικῶν μελῶν. Γιὰ παραδείγματα βλ. 647 b 10 καὶ γιὰ «εἶδη» ὁμοιομερῶν 647 a 18: *ἔστι γὰρ ὡς ἐνίων τὸ μέρος ὁμώνυμον τῷ ὅλῳ... ἔστι δὲ ὡς οὐχ ὁμώνυμον*. Πρβλ. *Μετεωρολογικά* 389 b 27: *ἐκ μὲν γὰρ τῶν στοιχείων τὰ ὁμοιομερῆ, ἐκ τούτων δὲ ὡς ὕλης τὰ ὅλα ἔργα τῆς φύσεως, Περὶ ζώων γενέσεως* 715 a 10, κλπ.

τὰ ὁμοιομερῆ, πού κατὰ τὴ γνώμη μου χρησιμοποίησε ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ νὰ «συγκεκριμενοποιήσῃ» τὰ ἀναξαγόρεια *χρήματα* (τὰ πλατωνικά *πράγματα*), λειτουργοῦν καὶ οἱ δύο ἀρχές, καὶ τῆς καθολικῆς μίξης καὶ τῆς ἐπικράτησης. Ἄν λειτουργοῦσε μόνο ἡ πρώτη, τὰ *πράγματα* θὰ ἦταν «ὅμοια» μεταξύ τους, ἂν ἡ δεύτερη, τελείως «ἀνόμοια». Τὰ *πράγματα* ὅμως, καὶ στὴν ἀπειροελάχιστη μορφή τους ὡς *λόγῳ θεωρητὰ* μόρια καὶ ὡς αἰσθητὰ ἀντικείμενα, εἶναι «ὁμοιομερῆ» μεταξύ τους, «ὁμοιομερῆ» μὲ τὸ ἀρχικὸ μίγμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται καὶ δευτερευόντως μὲ τὸ συγκεκριμένο ὅλο πού συναποτελοῦν. Γιατὶ πιστεύω πὼς ὁ Ἀριστοτέλης δὲν κατώρθωσε ἢ δὲν θέλησε νὰ χρησιμοποίησῃ πιὸ μονοσήμαντα ἓνα δικό του τεχνικὸ ὄρο πού θὰ μπορούσε νὰ ὑποδηλώσῃ τὴν ἀόριστη λέξι *χρήματα*, πού ἀποτελοῦν τὰ «στοιχεῖα» τοῦ ἔσχατα «πλουραλιστικοῦ» συστήματος τοῦ Ἀναξαγόρα. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ πολυσημία τοῦ ὄρου ὡς ἀναξαγόρειου ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη¹⁰³. Ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ νόημα τῶν ὄρων στὸ πλατωνικὸ κείμενο ὡς τὸν ἴδιο τὸν ὄρο στὸν Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι πολὺ μεγάλη, χωρὶς τοῦτο νὰ ἐνισχύῃ τὴν πιθανότητα νὰ ἐμφανίστηκε ὁ ὄρος πρὶν ἀπ' αὐτὸν καὶ μάλιστα νὰ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα.

Ἀκόμα παλαιότερη ἴσως πηγὴ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ ἐξ ἴσου σημαντικὴ σὲ θέματα τουλάχιστον ὁρολογίας μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ τὸ γνωστὸ ἱπποκρατικὸ κείμενο *Περὶ διαίτης*. Ἀπὸ τὸν R. Joly¹⁰⁴, πού στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκολουθεῖ κυρίως τὸν C. Friedrich¹⁰⁵, τοποθετεῖται στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. καὶ πιὸ συγκεκριμένα γύρω στὸ 400 π.Χ. Ὁ συγγραφέας του, πάντα κατὰ τὸν Joly, ἐμπνέεται ἀπὸ στοχαστὲς τοῦ 5ου αἰ., ὅπως τοὺς Ἡρόδικο, Ἀναξαγόρα, Ἀρχέλαο, Ἐμπεδοκλῆ, Πυθαγορείους, Σοφιστὲς καὶ Ἡράκλειτο. Καὶ ὁ W. Jaeger¹⁰⁶, πού, συνδέοντάς το μὲ τὸν Διοκλῆ τὸν Καρύστιο, τὸ τοποθετεῖ κάπως ἀργότερα, δὲν δέχεται σ' αὐτὸ ἀριστοτελικὴ ἐπίδραση, ἀλλὰ ἀπήχηση τοῦ πνεύματος τῶν Προσωκρατικῶν. Ὁ Joly παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἀναξαγόρα εἶναι ἄμεση καὶ θεμελιακὴ, ἐνῶ ἐπιφανειακὴ μόνο τοῦ Ἡρακλείτου. Προσωπικὰ τὴ βρίσκω ἀκόμα ἐντονώτερη. Στὸ πρῶτο δηλ. κεφάλαιο μετὰ τὸν πρόλογο (Π. 1) διακρίνω, καὶ ὄχι μόνο φραστικὰ, ἐφαρμογὴ τῶν ἀναξαγόρειων ἀρχῶν τῆς μίξης καὶ τῆς ἐπικράτησης καθὼς καὶ τῆς ἀρχῆς κατὰ τὴν ὁποία *πάν ὑπὸ τοῦ ὁμοίου τρέφεται*. Λέει ὁ ἱπποκρατικὸς

103. *Φυσικά* 187 b 15: *λέγω τῶν δὲ τοιούτων τι μορίων, εἰς δ' ἐνυπάρχον διαιρεῖται τὸ ὅλον, Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* 314 a 20: *ὣν ἐκάστου συνώνυμον τὸ μέρος ἐστίν* καὶ *Φυσικά* 203 a 23: *ὅτι οὖν τῶν μορίων εἶναι μίγμα ὁμοίως τῷ παντί*. Γιά ἄλλους «ὀρισμοὺς» ἀπὸ τοὺς σχολιαστὲς βλ. παρακάτω.

104. Hippocrate, *Du régime*, Paris 1967, XIV.

105. *Hippokratische Untersuchungen*, Berlin 1899, 217 ἐπ.

106. Diokles von Karystos. *Die griechische Ärzteschule und die Schule des Aristoteles*, Berlin-Leipzig 1938.

συγγραφέας: Φημί δὲ δεῖν τὸν μέλλοντα ὀρθῶς συγγράφειν περὶ διαίτης ἀνθρωπότης πρῶτον παντός φύσιν ἀνθρώπου γνῶναι καὶ διαγνῶναι· γνῶναι μὲν ἂ π ὀ τ ί ν ω ν σ υ ν ἑ σ τ η κ ε ν ἔ ξ ἂ ρ χ ῆ ς, διαγνῶναι δὲ ὑπὸ δὲ ὑπὸ τ ί ν ω ν μ ε ρ ἑ ω ν κ ε κ ρ ᾶ τ η τ α ι· εἴτε γὰρ τ ῆ ν ἔ ξ ἂ ρ χ ῆ ς σ ύ σ τ α σ ι ν μὴ γνῶσεται, ἀδύνατος ἔσται τὰ ὑπ' ἐκείνων γινόμενα γνῶναι· εἴτε μὴ διαγνώσεται τὸ ἐ π ι κ ρ α τ ἔ ο ν ἐν τῷ σώματι, οὐχ ἱκανὸς ἔσται τὰ συμφέροντα προσεγγεῖν τῷ ἀνθρώπῳ. Ἡ ἔμφαση στὴ φωτιά καὶ τὸ νερό, δεδομένου ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας ταύτιζε τὸν αἰθέρα μὲ τὴ φωτιά¹⁰⁷, δὲν εἶναι ἴσως ξένη πρὸς τὴ θεώρησή τους ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὡς ἀναξαγόρειων αἰτίων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἀρχελάου¹⁰⁸. Ἡ πάρα κάτω φράση ἀπηχεῖ καὶ λεκτικὰ ἀκόμη τὰ ἀναξαγόρεια ἀποσπάσματα Β 4 καὶ 17¹⁰⁹, μολονότι ὁ ἱπποκρατικὸς συγγραφέας θεωρεῖ τὴ στοιχειακὴ φωτιά καὶ τὸ νερό μὲ τὶς σύμφυτες ποιοτικὲς τοὺς ἀντίθετες δυνάμεις, πρωταρχικὲς ἀρχὲς τοῦ παντός: Οὕτω δὲ τούτων ἐχόντων, πολλὰς καὶ παντοδαπὰς ιδέας ἀποκρίνονται ἀπ' ἀλλήλων καὶ σπερμάτων καὶ ζώων οὐδὲν ὁμοίων ἀλλήλοισιν οὔτε τὴν ὄψιν οὔτε τὴν δύναμιν... ἀπόλλυται μὲν οὖν οὐδὲν ἀπάντων χρημάτων, οὐδὲ γίνεται ὅ,τι μὴ καὶ πρόσθεν ἦν· συμμίσγόμενα δὲ καὶ διακρινόμενα ἀλλοιοῦνται· νομίζεται δὲ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων... (IV 1-2). Ἡ δυσπιστία στὴν γνωσιακὴ ἱκανότητα τῶν αἰσθήσεων γιὰ τὴ διάκριση τῆς ἀλήθειας, ποὺ ἐκφράζεται στὴ συνέχεια, ἀπηχεῖται στὸ ἀναξαγόρειο ἀπ. Β 21, καθὼς καὶ ἡ πιστὴ τήρηση τῆς παρμενίδειας ἀρχῆς ὅτι τίποτε δὲν γίνεται ἀπὸ τὸ «μὴ ὄν». Ἡ ἐπιγραμματικὴ φράση ἕκαστον πρὸς πάντα καὶ πάντα πρὸς ἕκαστον τούτο, καὶ οὐδὲν πάντων τούτο (IV 3) ὅσο εἶναι ἡρακλειτικὴ ἄλλο τόσο εἶναι καὶ ἀναξαγόρεια.

Ἐπειδὴ αὐτὴ τὴ στιγμή δὲν μᾶς ἀπασχολεῖ ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἀναξαγόρα στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο γενικά, θὰ περιορισθῶ κυρίως στὴν ὁρολογία, γιὰ νὰ δοῦμε ἂν ὁ ὅρος «ὁμοιομερῆ», ἢ ἡ προβληματικὴ του, ἀπαντᾷ στὸ κείμενο σὲ συμφραζόμενα ποὺ μαρτυροῦν ἀναξαγόρεια ἵχνη. Βασικὴ, ὅσο καὶ ἀόριστη εἶναι ἡ ἀπήχηση τοῦ Ἀναξαγόρα στὰ VI καὶ VII κεφάλαια τοῦ Α' βιβλίου, ὅπου ἀπαντοῦν οἱ ὅροι μέρεια μερέων καὶ μοῖρα, ἡ φράση ὑπὸ βίης ἀποκρίνεται, τὰ συγκριτικὰ μεῖζον καὶ μεῖον, ποὺ συνε-

107. Βλ. 59 A 43 DK.

108. Βλ. 60 A 4, 7, 8, 14 DK.

109. Τούτων δὲ οὕτως ἐχόντων χρὴ δοκεῖν ἐνεῖναι πολλὰ τε καὶ παντοῖα ἐν πᾶσι τοῖς συγκρινομένοις καὶ σπέρματα πάντων χρημάτων καὶ ιδέας παντοίας ἔχοντα καὶ χροιάς καὶ ἡδονὰς... οὐδὲν εἰκότων ἀλλήλοις (Β 4). Τὸ δὲ γίνεσθαι καὶ ἀπόλλυσθαι οὐκ ὀρθῶς νομίζουσιν οἱ Ἕλληνες· οὐδὲν γὰρ χρῆμα γίνεται οὐδὲ ἀπόλλυται, ἀλλ' ἀπὸ ἐόντων χρημάτων συμμίσγεται τε καὶ διακρίνεται. Ὡς πρὸ τὸ πρόβλημα τῆς ἀλλοίωσης λέει ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτηριστικὰ ἀναφερόμενος προφανῶς κακῶς στὸν Ἀναξαγόρα: καὶ τὸ γίνεσθαι τοιόνδε καθέστηκεν ἀλλοιοῦσθαι (Φυσ. 187 a 30) ποὺ δὲν δέχονται οἱ σχολιαστὲς (Σιμπλίκιος, Σχόλ. στὰ Φυσ. 163, 9 ἐπ.).

πάγονται μιάν αντίληψη ἄπειρης διαιρετότητας τῆς ὕλης, καὶ τὰ ρήματα ἀποκρίνεσθαι καὶ κρατεῖ. Χαρακτηριστικὴ εἶναι κυρίως ἡ φράση ἀνάγκη δὲ τὰ μέρη εἶναι πάντα τὰ ἐσιόντα· οὗτινος γὰρ μὴ ἐνείη μοῖρα ἐξ ἀρχῆς οὐκ ἂν αὐξηθείη οὔτε πολλῆς ἐπιούσης τροφῆς οὔτε ὀλίγης, οὐ γὰρ ἔχει τὸ προσανξανόμενον (VII,1) ποὺ ἀπηχεῖ τὸ B 10 εἴτε εἶναι γνήσιο τοῦ Ἀναξαγόρα ἢ ὄχι. Καὶ ἡ φράση οἱ δὲ ἄνθρωποι ἐκ τῶν φανερῶν τὰ ἀφανέα σκέπτεσθαι οὐκ ἐπίστανται (A XI, 1) παρὰ τὴν ἡρακλειτικὴ τῆς ἐπίφαση, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ Joly¹¹⁰, ἀπηχεῖ τὸ ἀναξαγόρειο ἀπόσπασμα B 21a. Ὅσα δὲ ὁ ἱπποκρατικὸς συγγραφέας λέει γιὰ τὴν ψυχὴν: ψυχὴ μὲν οὖν αἰεὶ ὁμοίη καὶ ἐν μέζονι καὶ ἐν ἐλάσσονι (A XXVIII, 1) ἀντιστοιχοῦν στὴν ὁμοιογένεια τοῦ ἀναξαγόρειου νοῦ (B 12)¹¹¹.

Καίτοι ὁ ἱπποκρατικὸς συγγραφέας ἐργάζεται βασικὰ μὲ τὰ στοιχεῖα-δυνάμεις ὡς πρωταρχικὰ συστατικὰ τῶν πραγμάτων κάτω ἀπὸ ἐμπεδόκλειο, πυθαγορικὸ καὶ ἡρακλειτικὸ πνεῦμα, ἡ φρασεολογία του προδίδει οἰκείωση μὲ τὴ γλῶσσα καὶ τὴν προβληματικὴ τοῦ Ἀναξαγόρα, ἀλλὰ οἱ ἐπίμαχοι ὅροι δὲν ἀπαντοῦν πουθενά. Εἶναι καὶ τοῦτο ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς θέσης ποὺ θὰ προβάλλω στὴ συνέχεια ὅτι ὁ ὅρος περιγράφει τὴ δομὴ τῶν χρημάτων τοῦ Ἀναξαγόρα χωρὶς καὶ νὰ ἔχη ἐπινοηθῇ ἢ χρησιμοποιηθῇ ἀπὸ τὸν ἴδιο.

Οὔτε συναντᾶμε τὸν ὅρο στὸν περίφημο πάπυρο τοῦ Δερβενίου, ὅσο μπορεῖ κανεὶς νὰ δῇ ἀπὸ ὅσα σχετικὰ ἀναφέρει ὁ W. Burkert¹¹². Παρ' ὅλο ποὺ πρόκειται γιὰ κείμενο μὲ πολλὰς ἀπηχήσεις ἀπὸ τοὺς Προσωκρατικοὺς καὶ πολλὰς ἀναφορὰς εἰδικὰ στὸν Ἀναξαγόρα, μὲ ἔμφαση στὸν ὅρο μοῖρα καὶ τὴν κατηγοριακὴ σημασία «τῶν μορίων ποὺ ἐπικρατοῦν», οὔτε τὸ ἐπίμαχο ἐπίθετο οὔτε τὸ οὐσιαστικὸ σημειώνονται. Προσωπικὰ ὅμως ἀκόμη ξέρω πολὺ λίγα γιὰ τὸν πάπυρο αὐτό, μέρος τοῦ ὁποίου μόνο ἔχει δημοσιευθῇ, ἀλλὰ ποὺ κινεῖται σὲ ἀναξαγόρειο κλίμα. Στὶς στήλες ὅμως ποὺ ἔχει δημοσιεύσει ὁ Καψωμένος καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὴ στήλη 20, ἀπαντᾷ ἡ λέξη «ἰσομερῆς» ποὺ δὲν ἀπέχει πολὺ ἐννοιολογικά, καὶ ἀναξαγόρεια εἶναι ἡ φράση τὰ ἐόντα ἐν ἑκάστον κέκληται ἀπὸ τοῦ ἐπικρατοῦντος (col. 17,1).

Καὶ ἐρχόμαστε στὸν Ἀριστοτέλη. Ἡ ὅλη ἱστορικὴ του παρουσίαση τῆς φυσικῆς τῶν Προσωκρατικῶν ἔχει ἤδη γίνεи ἀντικείμενο ἀμφίγνωμης κριτικῆς. Καὶ πάλι ἀναφέρω τὸ κλασσικὸ βιβλίο τοῦ Cherniss, *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy*¹¹² καὶ τὸ ἐπίσης σημαντικὸ κριτικὸ

110. Ὁ.π. XIX.

111. Νοῦς δὲ πᾶς ὁμοίος ἐστὶ καὶ ὁ μείζων καὶ ὁ ἐλάττω (B 12).

111a. *La genèse des choses et des mots* 445. Μέρος ἔχει δημοσιεύσει ὁ I. Καψωμένος «Ἀρχαιολ. Δελτίο» 19 (1969) 17-25.

112. Ὁ Cherniss παρατηρεῖ σχετικὰ μὲ τὴ μέθοδο τοῦ Ἀριστοτέλους (δ.π. XII) ὅτι αὐτὸς δὲν σκόπευε νὰ δώσῃ μιὰ ἱστορικὴ ἐκθεση. Λέει: «Εἶναι ἀρκετὰ εἰλικρινὴς γιὰ τὴ

τοῦ βιβλίου τοῦ Cherniss ἄρθρο τοῦ Guthrie, *Aristotle as Historian*¹¹³. Εἰδικὰ προκειμένου γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα εἵμαστε ἄρκετὰ σὲ θέση νὰ διακριβώσωμε μιὰ κάποια μέθοδο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὶς ἀπόψεις του. Ἐνδεικτικὸ γιὰ τοῦτο εἶναι τὸ χωρίο 989 a 30 ἐπ. τῶν *Μεταφυσικῶν* καὶ τὰ σχόλια σ' αὐτὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως. Λέει ὁ Ἀριστοτέλης, θεωρώντας τὴν ἀπειρία τῶν ὁμοιομερῶν ὡς ἀόριστον ὕλην: Ἀναξαγόραν δ' εἴ τις ὑπολάβοι δύο λέγειν στοιχεῖα, μάλιστ' ἂν ὑπολάβοι κατὰ λόγον, ὃν ἐκεῖνος αὐτὸς μὲν οὐ διήρθρωσεν, ἠκολούθησε μὲντ' ἂν ἐξ ἀνάγκης τοῖς ἐπάγουσιν αὐτόν... ὁμῶς εἴ τις ἀκολουθήσειε συνδιαρθρῶν ἃ βούλεται λέγειν, ἴσως ἂν φανείη καινοπρεπεστέρως λέγων (A 61). Καὶ μετὰ μία κριτικὴ πολὺ ἐποικοδομητικὴ γιὰ τὴ θεωρίαν τοῦ Ἀναξαγόρα, γιὰτὶ ἀπηχεῖ τὸ ἀπόσπασμα B 1 καὶ ἐξηγεῖ γιὰτὶ στὸ μίγμα τίποτε δὲν διακρίνονταν καὶ κανένα κατηγορήμα δὲν ἴσχυε γι' αὐτό, παρατηρεῖ: ὥστε λέγεται μὲν οὐτ' ὀρθῶς οὐτε σαφῶς, βούλεται μὲντοι τι παραπλήσιον τοῖς τε ὕστερον λέγουσι καὶ τοῖς νῦν φαινομένοις μᾶλλον (989 b 19-21). Προφανῶς ὁ Ἀριστοτέλης «διήρθρωσεν» ἄρκετὰ ἀπ' ὅσα ἠθελε νὰ πῇ ἀλλὰ δὲν εἶπε ὁ Ἀναξαγόρας. Ἡ παρατήρηση βέβαια δὲν ἀφορᾷ τόσο τὴ «λέξι» ὅσο τὴ λογικὴ συνεπαγωγὴ ὅσων λέει ὁ Ἀναξαγόρας, ποὺ ὁ ἴδιος δὲν συνειδητοποίησε. Ἐνδεικτικὴ ὁμῶς εἶναι ἡ παρατήρηση καὶ γιὰ ἐσφαλμένη διατύπωση ποὺ ἐκφράζεται στὸ χωρίο 1056 b 30: ἔδει δ' εἰπεῖν ἀντὶ τοῦ καὶ «μικρότητι» καὶ «ὀλιγότητι» (A 60). Ὁ Σιμπλίκιος ἐπισημαίνει τὴν ὑπεροχὴ τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπὸ τοὺς προγενεστέρους του καθὼς καὶ τὴ μέθοδο ἐρμηνείας του τῶν παλαιῶν. Λέει: τὸ αἰνιγματῶδες ἐκείνων εἰς τὸ σαφέστερον μετέβαλε¹¹⁴. Καὶ σχολιάζει ὁ Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεύς στὸ χωρίο τῶν *Μεταφυσικῶν* ποὺ προαναφέραμε: ... ἐκφανλίζων μὲν τὰ ἀντικρὺς ὑπ' αὐτοῦ καὶ φανερώς λέγεσθαι δοκοῦντα ὡς ἄτοπα, ἐνδεικνύμενος δὲ διὰ τῆς ἀτοπίας τῶν δοκούντων λέγεσθαι τὸ ἄλλα δι' αὐτῶν βούλεσθαι λέ-

μέθοδό του νὰ δώσῃ τὸ «ἐσωτερικὸ νόημα» τῶν προσωκρατικῶν δογμάτων ἔστω κι ἂν αὐτὸ κάνῃ ἀναγκαῖα τὴ διάρθρωση (articulation) συνεπαγωγῶν τῶν ὁποίων ὁ συγγραφέας δὲν εἶχε ἐπίγνωση καὶ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ἓνα σύστημα τελείως ἀντίθετο ἀπ' αὐτὸ ποὺ θέτει τὸ πρωτότυπο ἔργο». Πρβλ. γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα σ. 108, ὑπ. 444 ὅπου τὰ ὁμοιομερῆ τὰ χαρακτηρίζει κακῶς «ποιοτικὰ διαφοροποιημένα ὁμοιογενῆ σώματα», καὶ 401 ἐπ.

113. *Studies in the Presocratic Philosophy* 239-254, 241 ἐπ. Τὴν ἴδια κριτικὴ στάση δείχνει ὁ Guthrie καὶ γιὰ τὸ ἄρθρο τοῦ B.J. Diarmid, *Theophrastus and the Presocratic Causes* δημοσιευμένο στὸν ἴδιο τόμο σσ. 178-239. Παρατηρεῖ ὅτι ἡ σωστὴ χρῆσις τῆς μαρτυρίας τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι ζωτικὴ γιὰ τὴν ὅλη ἱστορίαν τῶν Προσωκρατικῶν. Ὡς ἱστορικὸς ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει σοβαρὰς ἐλλείψεις, ἀλλὰ ἀξίζει λιγώτερο καθολικὴ καταδίκη...χρειάζεται συμπαθητικὴ κατανόηση (253). Ἄν ἀπορρίψωμε τὸν Ἀριστοτέλη δὲν μᾶς μένει κριτήριον γιὰ τὴ γνησιότητα πολλῶν μαρτυριῶν γιὰ τοὺς Προσωκρατικοὺς (241).

114. Σχόλ. στὰ *Φυσ.* 8, 10-12: καὶ ἀκρίβειαν ταῖς ἀποδείξεσι προσέθηκε.

γειν, προσβοηθῶν δὲ τῇ λέξει αὐτοῦ καὶ διαρθρῶν αὐτῆς τὸ βούλημα, ὥς καὶ αὐτὸς λέγει (68, 6-10)¹⁵¹.

Εἶναι λοιπὸν φανερό ὅτι πράγματι ὁ Ἀριστοτέλης πῆρε μερικές ἐλευθερίες σχετικὰ μὲ τὰ κείμενα ποὺ εἶχε στὰ χέρια του καὶ δὲν δίστασε στὴν ἐρμηνευτικὴ καὶ κριτικὴ του προσπάθεια νὰ «συγκεκριμενοποιήσῃ» μερικοὺς ἀσαφεῖς κατ' αὐτὸν ὅρους κατὰ τὰ δεδομένα τῆς νεώτερης καὶ κυρίως τῆς δικῆς του φιλοσοφικῆς ὁρολογίας. Ἔτσι, κάποια ἀσαφῆ προφανῶς κατ' αὐτὸν «πράγματα», ποὺμποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν ὡς «στοιχεῖα» τοῦ Ἀναξαγόρα, πρέπει νὰ τὰ ταύτισε μὲ τὰ ὁμοιομερῆ, ὅρο δηλωτικὸ στὸ σύστημά του σωμάτων συνθέτων ἀπὸ τὰ στοιχεῖα καὶ ἀντιδιαστελλομένων πρὸς τὰ «ἀνομοιομερῆ»¹¹⁶. Στὴν ἐρευνά του δηλαδὴ γιὰ τὸ ποιὲς ἦταν οἱ ὑλικὲς ἀρχὲς τοῦ Ἀναξαγόρα δὲν βρῆκε κάτι σ' αὐτὸν ποὺ νὰ ἀντιστοιχοῦσε οὔτε στὸ μονισμό τῶν Ἰώνων οὔτε στὸν περιορισμένο «πλουραλισμό» τοῦ Ἐμπεδοκλῆ οὔτε καὶ στὰ ἄποια καὶ ὁμοιογενῆ ἄτομα τοῦ Δημοκρίτου. Οἱ οὐσίες ποὺ γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα ἦταν ἔσχατα πραγματικές, οἱ οὐσίες ποὺ ἀντιδιαστελλόνταν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸ νοῦ εἶδε νὰ συμπίπτουν μὲ τὴν τάξη τῶν πραγμάτων ποὺ αὐτὸς στὸ δικό του σύστημα τοῦ φυσικοῦ κόσμου ὠνόμαζε ὁμοιομερῆ καὶ ποὺ στὸν Ἀναξαγόρα ἐκφράζονταν, πιστεύω, μὲ τὴ γενικὴ καὶ ἀόριστη λέξη *χρήματα*. Εἶναι ἡ ἀπουσία πιὸ ἔσχατων στοιχειακῶν ὄντοτήτων στὸν Ἀναξαγόρα, παρὰ ὁ λόγος γιὰ συγκεκριμένες «δευτερογενεῖς» κατ' αὐτὸν οὐσίες, ποὺ ἔκαναν τὸν Ἀριστοτέλη νὰ συστοιχήσῃ τὰ καταχρηστικὰ πλέον «στοιχεῖα» τοῦ Ἀναξαγόρα μὲ τὰ δικά του ὁμοιομερῆ, ποὺ οἱ τάξεις τους ὅμως δὲν συνέπιπταν πάντοτε τελείως, ἀλλὰ ποὺ ἀσφαλῶς

115. Καὶ συνεχίζει: *Συνάγει γὰρ ἐκ μὲν τοῦ λέγειν πάντα αὐτὸν ἐν πᾶσι μεμίχθαι ὅτι τὴν ὕλην ὀνειροπολεῖ... καὶ γὰρ εἰ μὴ εἶπε σαφῶς ταῦτα, ἀλλ' ἐπηκολούθησεν ἂν τοῖς τὴν δόξαν αὐτοῦ οὕτως ἐξηγουμένοις... ὅτι ταῦτα μὲν λόγον ἔχει, ἃ δὲ δοκεῖ λέγεσθαι ὑπ' αὐτοῦ ἄτοπα παντάπασιν. Ἐπαναλαμβάνει δὲ ἐξαίροντας τὴν πρωτοπορία του ὅτι, ἂν κανεῖς βγάλῃ τὰ λογικὰ ἀναγκαῖα συμπεράσματα τῶν ὅσων λέει, φανείη ἂν καινοπρεπεστέρως λέγων καὶ ἰδιαίτερον παρὰ τοὺς ἄλλους. Πρβλ. σ. 66,16· 70,1: ὥς αὐτὸς αὐτῷ βοηθῶν εἶρηκεν αὐτὸν βούλεσθαι λέγειν, ὀρθῶς ἂν λέγοι πάντη... ἀλλ' οὐδὲ σαφῶς τι τούτων ὧν λέγει εἰρηκέναι, 136,5: καὶ τὴν δόξαν αὐτοῦ ἐπανορθῶν, 673,11: βέλτιον οὖν φησὶ λέγειν... εἰτα καὶ σαφηνίζειν, 674,18: ἀλλ' ἔδει αὐτὸν εἰπεῖν ὅποια πράγματα, καὶ Θεμιστιος, Σχόλ. στὰ Φυσ. 14,2: οὐ γινώσκων τὴν οἰκείαν φωνήν.*

116. Βλ. ὑπ. 102. Στὸν Ἀναξαγόρα εἶναι ὅμως τὰ «στοιχεῖα» σύνθετα ἀπὸ ὁμοιομερῆ (59 A 43 = Ἀριστοτέλους, *Περὶ οὐρανοῦ* 302 a 28 ἐπ.: ὁ μὲν γὰρ [sc. Ἐμπεδοκλῆς] πῦρ καὶ τὰ σύστοιχα τούτοις στοιχεῖά φησιν εἶναι τῶν σωμάτων... Ἀ. δὲ τοῦναντίον τὰ γὰρ ὁμοιομερῆ στοιχεῖα... ἀέρα δὲ καὶ πῦρ μείγματα τούτων καὶ τῶν ἄλλων σπερμάτων πάντων· εἶναι γὰρ ἐκάτερον αὐτῶν ἐξ ἀοράτων ὁμοιομερῶν πάντων ἡθροισμένον. Πρβλ. καὶ Ἀλέξανδρος, Σχόλ. στὰ *Μεταφ.* 426,4: ὅσων... παρὰ τὴν ποιὰν θέσιν τῶν μορίων μηδεμιὰ γίνεται διαφορά... τοιαυτὰ ἐστὶ τὰ ὁμοιομερῆ τε καὶ ἀσχημάτιστα οἰκείῳ ὄρω καὶ σχήματι, οἷον ὕδωρ... ἀήρ... ἀνομοιομερῆ... τούτων φησὶ καὶ τὸ πᾶν καὶ τὸ ὅλον κατηγορεῖσθαι.

ἦταν οἱ πιὸ συγγενικές. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ κάποια ἀσυνέπεια στὸν ὁρισμό του τῶν *ὁμοιομερῶν*. Γιατὶ δὲν εἶναι μόνο οἱ τάξεις τῶν οὐσιῶν ποὺ δὲν συμπίπτουν ἀπολύτως, ἀλλὰ ἴσως οὔτε καὶ τὸ νόημα τοῦ ὅρου στὰ δύο διαφορετικὰ φυσικὰ συστήματα. Ἡ ὑποσέμανση πάντως τῶν ὑλικῶν ἀρχῶν τοῦ Ἀναξαγόρα μὲ τὸν ὅρο τὰ *ὁμοιομερῆ* (*χρήματα-σώματα*) πρέπει νὰ θεωρήθηκε ἐπιτυχημένη, γιὰ τοῦτο καὶ υἰοθετήθηκε ἀσχολίαστα ἀπὸ τοὺς δοξογράφους καὶ τοὺς σχολιαστὲς, ποὺ δὲν δίστασαν νὰ ἀσκήσουν συχνὰ κριτικὴ στὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἀριστοτέλους γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα¹¹⁷. Καὶ δὲν θεωρήθηκε ὁ ὅρος αὐθαίρετος, γιὰτὶ ἀρκετὲς φράσεις τοῦ Ἀναξαγόρα, ὅπως τὶς ξέρομε ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα, καὶ μάλιστα οἱ φράσεις-κλειδιὰ ὅπως *ἐν παντὶ παντὸς μοῖρα ἔστι*, τὰ μὲν ἄλλα παντὸς μοῖραν μετέχει καὶ ἴσαι μοῖραι τοῦ τε μεγάλου καὶ τοῦ μικροῦ πλῆθος, ἀναφερόμενες στὰ *χρήματα*, τόσο στὴν πρωταρχικὴ ἀπειροελάχιστη δομὴ τους ὅσο καὶ ὡς σὲ συγκεκριμένα αἰσθητά, ἐπιδέχονται τὸ κατηγορήμα. Τὰ *ὁμοιομερῆ* τοῦ Ἀριστοτέλους, ὡς τὶς ἔσχατες ὑλικὲς πραγματικότητες, ἴσως ἀπέδωσε ὁ Ἐπίκουρος ἀργότερα —ποὺ ξέρομε πῶς διάβαζε τὸν Ἀναξαγόρα¹¹⁸— ὡς *ὁμοιομερείας*, ὅρο ποὺ υἰοθετήθηκε καὶ ἀπὸ τοὺς σχολιαστὲς καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν δοξογραφία ποὺ μαρτυρεῖ ἐπίδρασή του. Ἡ ἀσάφεια ὅμως τῶν ὁρῶν ἔγινε ἀκόμα μεγαλύτερη, καθὼς διασταυρώνονταν δύο διαφορετικὲς ἀφετηρίες, ἡ ἀριστοτελικὴ καὶ ἡ ἐπικούρεια.

Οἱ ἀναφορὲς τοῦ Ἀριστοτέλους στὰ «ὁμοιομερῆ» τοῦ Ἀναξαγόρα εἶναι πολλές. Ἡ ἔκδοση Lanza εἶναι πολὺ πληρέστερη σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀπὸ τοῦ Diels γιὰτὶ κυρίως περιλαμβάνει, ὅπως εἶπα, ὅλο τὸ 4ο κεφάλαιο τοῦ Α' τῶν *Φυσικῶν*, χωρὶς ὅμως τὰ σχόλιά του σὲ σύνολο. Καὶ ἡ ἐξήγηση τῆς φυσικῆς θεωρίας τοῦ Ἀναξαγόρα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἡ κριτικὴ, ἀκόμα καὶ ἡ ἀναίρεση, ρίχνει πολὺ περισσότερο φῶς στὰ προβλήματα ἀπὸ τὶς ἀπλὲς ἀναφορὲς ποὺ συναντᾶμε εὐκαιριακὰ στὰ ἄλλα του ἔργα¹¹⁹. Θὰ

117. Κριτικὰ σημεῖα τῆς ἀριστοτελικῆς ἐρμηνείας τοῦ Ἀναξαγόρα στὰ Σχόλια τοῦ Σιμπλικίου εἶναι ἀρκετά. Βλ. π.χ. 173,8-28,30 : *μήποτε δὲ οὕτως μᾶλλον ἂν εἴη πιθανώτερος*, 174,19· 175,6 : *ὡς ὁμοιομερεῖς παρέλαβεν Ἀριστοτέλης καίτοι ὁργανικὸν ὄντα μόριον*. Καὶ ὁ Θεμίστιος, Σχόλ. στὰ *Φυσ.* 16,2 : *τοῦτο δὲ οὐκ οἶδα προσομολογούμενον Ἀναξαγόρα*. Ἀξίζει νὰ παρατηρήσωμε ὅτι ὁ Σιμπλικίος προβληματίζεται ὁ ἴδιος μὲ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα. Λέει : *ἀλλὰ ταῦτα μὲν εἴτε οὕτως εἴτε ἄλλως ἔχει, ζητεῖν ἄξιον* (157,24).

118. Ξέρομε ἀκόμα ὅτι μάλιστα δ' ἀπεδέχετο... τῶν ἀρχαίων Ἀναξαγόραν, καίτοι ἐν τισιν ἀντειρηκῶς αὐτῷ, καὶ Ἀρχέλαον τὸν Σωκράτους διδάσκαλον (Διογ. Λαέρτιος Χ 12). Καὶ ἡ «Ἐπιστολὴ πρὸς Πυθοκλῆ» ἔχει πολλές ἀπηχήσεις ἀπὸ τὴν μετεωρολογία καὶ τὴν γνωσιολογία τοῦ Ἀναξαγόρα.

119. Πρβλ. Cherniss, ὁ.π. XII-XIII, γι' αὐτὴ τὴν σημασία τῆς ἀριστοτελικῆς κριτικῆς. Ἡ ἀξία της εἶναι ἴση μὲ τῶν ἀναφορῶν, γιὰτὶ κυρίως σ' αὐτὴ μποροῦμε νὰ βροῦμε τὰ κίνητρα γιὰ τὴν ἐκθεση καὶ τὴν εἰδικὴ μορφή της καθὼς καὶ τὴν κατεύθυνση τῆς παρακίνησης.

περιορισθῶ ἐδῶ σὲ μιὰ σύντομη ἐπισκόπηση τοῦ κεφαλαίου —τὸ ὁποῖο στὸν Diels ἀντιπροσωπεύεται μόνο μὲ τὴ μαρτυρία A 52— χωρὶς νὰ ἐπεκταθῶ, ὅσο θὰ ἔπρεπε— ἀπὸ κατάχρηση ἤδη μεγάλου χώρου — στὰ πολύτιμα σχόλια τοῦ Σιμπλικίου, τοῦ Θεμιστίου καὶ τοῦ Φιλοπόνου σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ κεφάλαιο, ποὺ τὰ θεωρῶ πολὺ διαφωτιστικά. Στὶς λοιπὲς ἀναφορὲς τοῦ Ἀριστοτέλους θὰ εἶμαι ἐπιλεκτική, κάνοντας ἐξαίρεση μόνο γιὰ τὸ χωρίο 203 a 23 τῶν *Φυσικῶν*, ποὺ τὸ θεωρῶ ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴν ἀπόδοση ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη διαφορετικοῦ νοήματος στὰ «ὁμοιομερῆ» τοῦ Ἀναξαγόρα ἀπ' ὅ,τι στὰ *ὁμοιομερῆ* τοῦ δικοῦ του συστήματος. Ἡ θεώρησή μου δὲν θὰ εἶναι ἐρμηνευτική, γιατί μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἰδιαίτερα ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὰ *ἐναντία*, ἔχει ἐξαντλητικὰ γίνεи ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς ἀντικείμενο ἐξονυχιστικῆς συζήτησης καὶ ἀνάλυσης. Θὰ προσπαθῆσω ἀπλῶς νὰ δῶ τὴν ἀριστοτελικὴ κριτικὴ σὲ ἀντιπαραβολὴ μὲ τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ τὶς ἀρχὲς ποὺ οἱ ἐρευνητὲς καὶ κυρίως ὁ Kerferd πιστεύει πὼς τὰ διέπουν χωρὶς ἀντίφαση, θίγοντας ἔτσι κάπως καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀξιολογίας τοῦ Ἀριστοτέλους.

Σὲ συνάρτηση ἀλλὰ καὶ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸν Ἀναξίμανδρο καὶ τὸν Ἐμπεδοκλῆ παρατηρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας θεωρεῖ *ἄπειρα*, τὰ *ὁμοιομερῆ* καὶ τὰ *ἐναντία* (187 a 25-26). Τὰ *ἐναντία* τὰ θεωρῶ ἐδῶ ἀπλῆ προσθήκη τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀναγκαία ἀπὸ τὴν προβληματικὴ του στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου σχετικὰ μὲ τοὺς μονιστὲς, τὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ τὸν Πλάτωνα. Εἶναι πάντως ὁ ὅρος *ἐναντία* — ποὺ ἐνυπάρχουν στὰ *ὁμοιομερῆ* — δηλωτικὸς οὐσιῶν ἢ δυνάμεων ποιοτικὰ προσδιορισμένων ἀπὸ τὴν ἀρχή, γιατί αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν κυριώτερη διαφορὰ τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ ἀπὸ τοὺς προδρόμους τοῦ φυσικοῦ φιλοσόφου καὶ ἀπὸ τοὺς ἀτομικοὺς: ἡ πρωταρχικὴ δηλαδὴ πραγματικότητα ποιοτικὰ διαφοροποιημένων ἀπείρων σὲ ἀριθμὸ καὶ εἶδος οὐσιῶν. Παρ' ὅλο ποὺ τὰ *ὁμοιομερῆ* εἶναι οὐσιαστικοποιημένο ἐπίθετο ὁ σχηματισμὸς τοῦ ἀπὸ τὴν παράλειψη τῶν οὐσιαστικῶν *χρήματα-σώματα* φαίνεται αὐτονόητος. Τὴν ἀπειρία τῶν πρωταρχικῶν *χρημάτων* πράγματι συναντᾶμε στὸ ἀπόσπασμα B 1 τοῦ Ἀναξαγόρα: *ὁμοῦ πάντα χρήματα ἦν, ἄπειρα καὶ πλῆθος καὶ σμικρότητα*, τὴ συμπερίληψη δὲ τῶν *ἐναντίων* στὰ *χρήματα* στὸ ἀπ. B 4, ὅπου πέρα ἀπὸ τὰ συνηθισμένα *ἐναντία* συναντᾶμε καὶ τὸ πυθαγορικὸ λαμπρὸν-ζοφερόν, πρᾶγμα ποὺ μπορεῖ νὰ συνηγορήσῃ, σὲ συνάρτηση μὲ τὰ σχόλια τοῦ Σιμπλικίου¹²⁰, γιὰ τὴ θεώρηση καὶ τῶν *ἐναντίων* ὡς ἀριθμητικὰ ἀπείρων. Σχετικὰ μὲ τὰ *ἐναντία* εἶναι καὶ τὰ ἀποσπάσματα B 8, 10, 12 καὶ 15.

120. Πολὺ σημαντικὴ εἶναι ἡ ὅλη συζήτησις γιὰ τὰ *ἐναντία* σὲ σχέση μὲ τὰ *ὁμοιομερῆ* στὸν Σιμπλικίον, Σχόλ. στὰ *Φυσ.* 153,25 ἐπ. ὅπου καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως. Διαφορετικὰ ἐννοοῦνται τὰ *ἐναντία* στὶς «ὁμοιομέρειες» (*πρῶτα καὶ καθ' αὐτὰ... προσεχῶς*) καὶ διαφορετικὰ στὰ στοιχεῖα.

Ὁ Ἀριστοτέλης στὴ συνέχεια τῆς κριτικῆς του προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους υἱοθέτησε ὁ Ἀναξαγόρας τὶς πεποιθήσεις αὐτές: Πρῶτον, δηλαδή, γιατί θεώρησε ἀληθινὴ τὴν κοινὴ δόξα τῶν φυσικῶν ὅτι τίποτε δὲν γίνεται ἀπὸ τὸ μηδέν. Πρόκειται γιὰ τὴν παρμενίδεια ἀρχὴ ποὺ ὁ Kerferd¹²¹ ὠνόμασε canon of becoming, καὶ ἡ ὁποία ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὸ ἀπ. Β 17. Ἡ ἐξήγηση δίνει στὸν Σιμπλίκιο τὴν εὐκαιρία νὰ παρατηρήσῃ: *Τὸ γινόμενον ἢ ἐξ ὄντος γίνεται ἢ ἐκ μὴ ὄντος· ἀλλ' ἐκ μὴ ὄντος ἀδύνατον· ἐξ ὄντος ἄρα. εἰ δὲ τοῦτο καὶ ἐνυπάρχοντος τῷ ἐξ οὗ ἐστίν. οὐ γὰρ ἔξωθεν ποθεν ἐπεισιὼν φαίνεται, ὅταν ἐξ ἵππων γεννῶνται σφῆκες ἢ ἐξ ὕδατος ἀήρ. ἐνεστίν ἄρα ἐν τῇ ὁμοιομερείᾳ καὶ σὰρξ καὶ ὀστούν καὶ αἷμα καὶ χρυσὸς καὶ μόλυβδος καὶ γλυκὺ καὶ λευκόν, ἀλλὰ διὰ μικρότητα ἀναίσθητα ἡμῖν ἐστίν, ὄντα πάντα ἐν πᾶσι. πόθεν γὰρ πᾶν ἐκ παντός φαίνεται γινόμενον (εἰ καὶ διὰ μέσων ἄλλων), εἰ μὴ πᾶν ἦν ἐν πᾶσι; φαίνεται δὲ καὶ προσαγορεύεται ἕκαστον ἐκ τοῦ μάλιστα ἐπικρατοῦντος. καὶ γὰρ εἰλικρινῶς μὲν τοῦτο λευκόν ἢ μέλαν ἢ γλυκὺ ἢ σὰρκα ἢ ὀστούν μὴ εἶναι, οὗ δὲ πλεῖστον ἔχει, τοῦτο δοκεῖ ἢ φύσις εἶναι τοῦ πράγματος ἀεὶ πάντων ἐν πᾶσιν ὄντων* (Σχολ. στὰ Φυσ. 162,28-163,5). Τὸ σχόλιο εἶναι χαρακτηριστικὸ καὶ γιὰ ἄλλους λόγους καὶ γιατί δὲν φαίνεται νὰ κάνῃ διάκριση μεταξὺ ἐναντίων καὶ λοιπῶν ὀργανικῶν καὶ μὴ οὐσιῶν, ἀρνούμενο τὴν «ὁμοιομέρεια» ὡς ὁμοιογένεια καὶ θεωρώντας δεδομένες τὶς ἀρχές τῆς «καθολικῆς μίξης» καὶ τῆς «ἐπικράτησης». Μὲ τὶς παρατηρήσεις αὐτές προλαμβάνει ὁ Σιμπλίκιος ὅ,τι λέγεται στὴ συνέχεια ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ γιὰ τὴν ἀλληλοενύπαρξη εἰδικῶς τῶν ἐναντίων (187 a 32 - 187 b 8). Πράγματι στὴν παράγραφο αὐτὴ ὑποστηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας ἐξήγησε τὴν ἀλληλοενύπαρξη τῶν ἐναντίων ἀπὸ τὴ γένεση τοῦ ἐνός ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἐξειδικεύοντας τὴν ἀρχὴ ὅτι τίποτε δὲν γεννᾶται ἀπὸ τὸ τίποτε ἀλλὰ ἐξ ὄντων καὶ ἐνυπαρχόντων, ποὺ ἀπὸ τὴ μικρότητα τῶν ὄγκων δὲν γίνονται ἀντιληπτὰ ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, καταλήγει στὴν ἀρχὴ τῆς καθολικῆς μίξης (principle of universal mixture) καὶ τῆς ἐπικράτησης (principle of predominance) ἀποκλείοντας καὶ ὁ ἴδιος τὴν ἀρχὴ τῆς ὁμοιογένειας, ὡς καθαρότητος καὶ «εἰλικρίνειας», μὲ τὴν τελευταία φράση ποὺ πρωθύστερα βρίσκουμε στὸ Σιμπλίκιο. Ἡ ἐξήγησή του ἀνταποκρίνεται ἀπολύτως στὰ ἀποσπάσματα Β 1, 8, 10, 12, 16 καὶ 17. Ἡ ἀναφορά του στὸ κατὰ μέγεθος ἄπειρο (187 b 8) ἐξυπνοεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς ἄπειρης διαιρετότητας τῆς ὕλης (principle of infinite divisibility) ποὺ συναντᾶμε στὰ ἀποσπάσματα Β 1 καὶ

121. Ὁ.π. 490-492. Διαλέγω τὴ θεώρηση αὐτὴ γιατί εἶναι ἡ συστηματικώτερη καὶ ἡ πληρέστερη καὶ ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα καὶ τὶς μαρτυρίες. Ἐπιτυχημένη εἶναι καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς ἀρχῆς τῆς «καθολικῆς μίξης» ὡς ἀρχῆς τῆς «λανθάνουσας κατάστασης» ἀπὸ τὸν Furley μὲ βάση τὸν Λουκρήτιο.

3. Ἡ ἀγνοσία ὁμῶς τῶν ἀρχῶν λόγῳ τῆς κατ' εἶδος καὶ μέγεθος ἀπειρίας τους συνεπάγεται κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὴν ἀγνοσία τῶν συνθέτων, δηλ. τῶν πραγμάτων ποὺ γίνονται ἀπὸ τὶς ἀρχές. Γιατὶ ἡ ἀπειρία τῶν μορίων ἔχει ὡς συνέπεια τὴν ἀπειρία καὶ τῶν «ὅλων» ποὺ συναποτελοῦν καὶ ἡ κατὰ μέγεθος ἀπειρία ἀναφορικὰ μὲ τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῶα εἶναι ἀδύνατη, ἐνῶ πρέπει νὰ ὑπάρχη ἀναλογία μερῶν-ὅλου. Ὡς παραδείγματα *μορίων* φέρνει ὁ Ἀριστοτέλης στὴν κριτικὴ τοῦ τῆς ἀπειρίας τῶν ἀρχῶν τοῦ Ἀναξαγόρα τὴ σάρκα, τὸ ὅστον καὶ τοὺς καρποὺς τῶν φυτῶν. Ὁ Σιμπλίκιος δέχεται (167,9-10) ὅτι *ἐκ τῶν τοιούτων δὲ ὁμοιομερῶν σύγκειται τὰ ζῶα καὶ εἰς ταῦτα διαιρεῖται κατὰ Ἀναξαγόραν* οὐδὲν γὰρ τούτων ἀνωτέρω κατ' αὐτόν, ἐννοώντας τὰ μόρια τῆς σάρκας. Παρατηρεῖ ὁμοῦς χαρακτηριστικὰ ὡς πρὸς ἀριστοτελικὴ κριτικὴ τῆς εἰς ἄπειρο διαιρετότητας τῆς ὕλης ὅτι αἱ ὁμοιομέρειαι οὐκ εἰσὶν ἀπλῶς μεγέθη, ἀλλ' ἤδη τοιάδε μεγέθη, σὰρξ καὶ ὅστον καὶ μόλυβδος καὶ χρυσὸς καὶ τὰ τοιαῦτα, ἅπερ οὐχ οἷόν τέ ἔστιν ἐπ' ἄπειρον διαιρούμενα φυλάττειν τὸ εἶδος. Ὡς μὲν γὰρ μεγέθη, ἐπ' ἄπειρον διαιρεῖται καὶ ταῦτα ὡς δὲ σὰρξ καὶ ὅστον οὐκέτι. τοιαύτας δὲ ὑπετίθετο τὰς ἀρχὰς Ἀναξαγόρας καὶ οὐδὲ διαιρετὰς ταύτας καὶ τὸ ὅλον δὲ ἐξ ἐκείνων σύγκειται τῶν μερῶν εἰς ἃ καὶ διαιρεῖται ἐνεργείᾳ χωριζόμενα οἷα τὰ ὁμοιομερῇ, ἀλλ' οὐχὶ τὰ σώματα καθὼ σώματα (167,13-19). Ἡ λογικὴ αὐτὴ διάκριση μεταξὺ ποιοτικὰ διαφοροποιημένων μορίων καὶ ἀπλῶν σωμάτων ἐξηγεῖ κάπως τὴ μοριακὴ δομὴ τῆς φυσικῆς τοῦ Ἀναξαγόρα, παρὰ τὴν ἄρνηση τοῦ κενοῦ, καὶ φαίνεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀτομικιστικὴ ἐρμηνευτικὴ παράδοση τῆς δοξογραφίας¹²².

Ἀναφορικὰ μὲ τὸ τελευταῖο παράδειγμα ὁμοιομερῶν «τοὺς καρποὺς τῶν φυτῶν» ὁ Σιμπλίκιος ἀναφέρεται στὸν Ἀλέξανδρο Ἀφροδισιέα ποὺ ὑποστήριζε τὴ γραφὴ *σπέρματα* στὸ Ἀριστοτελικὸ κείμενο, ποὺ παραλλάζει ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Σιμπλικίου. Ὁ Ἀλέξανδρος τὸ δικαιολογοῦσε, ὡς οὐσῶν *τινῶν ὁμοιομερειῶν καὶ τοιούτων κατὰ Ἀναξαγόραν*, ἐξ ὧν πλεοναζουσῶν τὰ φυτὰ γίνεται, καὶ τῶν φυτῶν διαφοραὶ παρὰ τὴν διαφορὰν τῶν ἐν αὐτοῖς σπερμάτων (168,14-16). Τὴν παρατήρησιν, ἄσχετα ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς γραφῆς τοῦ κειμένου τοῦ Ἀριστοτέλους, τὴ θεωρῶ σημαντικὴ γιὰ τὴν ἄποψιν ὅτι τὰ σπέρματα δὲν καλύπτουν ὅλα τὰ ὁμοιομερῇ, ὅπως πολλοὶ ἐρευνητὲς ὑποστηρίζουν, ἀλλὰ μιὰ τάξιν τους, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα Β 4, ὅπου ὁμοῦς ἀντὶ γιὰ «ὁμοιομερῇ» διαβάζω *χρήματα*. Γιὰ τὸν Σιμπλίκιον πάντως τὰ σπέρματα δὲν ἀνταποκρίνονται στὸ ἀριστοτελικὸ νόημα τῶν ὁμοιομερῶν ὡς μερῶν ἐνὸς συνόλου, καὶ τοῦτο

122. Βλ., Lanza, ὁ.π. 281-289 καὶ Schofield, ὁ.π. 4-5. Πρβλ. καὶ τὴν περίεργη φράση τοῦ Σιμπλικίου: *τοιαύτας δὲ ὑπετίθετο τὰς ἀρχὰς Ἀναξαγόρας καὶ οὐδὲ διαιρετὰς ταύτας* (Σχόλ. στὰ Φυσ. 167,17).

εἶναι σημαντικό. Λέει: Καίτοι τὸ σπέρμα ἐξ οὗ γέγονε τὸ φυτόν, οὐκ ἔστι τῶν τοιούτων μορίων εἰς δ' ἐνυπάρχον διαιρεῖται τὸ ὅλον· οὐδὲ γὰρ ἐν τῷ ζῳῷ τὸ σπέρμα ἐξ οὗ γέγονε σώζεται, ὥς διαιρεῖσθαι καὶ εἰς ἐκεῖνο τὸ ζῷον, ἀλλ' ἔοικε τὰ πολλὰ τῶν ἀντιγράφων ὀρθῶς ἔχειν τὰ λέγοντα καὶ οἱ καρποὶ τῶν φυτῶν (168,17-21), καίτοι σὲ αὐστηρὴ ἔννοια οὔτε οἱ καρποὶ μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν «ὁμοιομερῆ» πρὸς ὅλο τὸ φυτό. Ὁ Σιμπλίκιος, βέβαια, σὲ ἓνα χωρίο ποὺ ἔχω ἤδη ἀναφέρει καὶ ποὺ δὲν ὑπάρχει οὔτε στὸν Diels οὔτε στὸν Lanza—ἐνῶ τουλάχιστον κατὰ τὴ λογικὴ τῆς μαρτυρίας A 45 ἔπρεπε νὰ ὑπάρχη καὶ μάλιστα ἀφοῦ ὁ Ἀναξαγόρας ἔχει τὸν ὄρο σπέρματα— (Σχολ. στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* 603,17-19) λέει: Διὰ τοῦτο γὰρ καὶ Ἐμπεδοκλῆς τὰ τέσσαρα ἔλεγεν εἶναι στοιχεῖα, καὶ Ἀναξαγόρας τὰ ὁμοιομερῆ, οἷον σάρκα καὶ ὅστουν καὶ τὰ τοιαῦτα, σπέρματα ἐκάλει, ἐξ ὧν καὶ τὰ ὑπὸ Ἐμπεδοκλέους στοιχεῖα μεμῖχθαι ἔλεγεν Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας καλοῦσε σπέρματα ὅλα τὰ ὁμοιομερῆ, οὔτε, ἀκόμη καὶ ἂν ὁ ὄρος κάλυπτε ὅλο τὸ πλάτος τους, τὸ νόημα τῶν ὁμοιομερῶν ἦταν τὸ ἀριστοτελικὸ εἰς δ' ἐνυπάρχον διαιρεῖται τὸ ὅλον. Γιατὶ ὡς ὁμοιομερῆ μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν τὰ σπέρματα μόνο χάρις στὴν ὁμοιότητα τῶν μερῶν τους μὲ τὰ ἐξ αὐτῶν γειννώμενα, ἐρμηνεία ποὺ κάπως συμπίπτει μὲ μερικῶν δοξογράφων, ὅπως τοῦ Ἀετίου (A 46), ὅχι ὅμως καὶ ὅλης τῆς παράδοσης.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἀκόμα ἡ ἀντιστοιχία ποὺ κάνει ὁ Σιμπλίκιος στὴ συνέχεια (Σχολ. στὰ *Φυσ.* 168,25 ἐπ.) μεταξὺ ὁμοιομερειῶν καὶ ὁμοιομερῶν ἀντιστοιχώντας τις πρῶτες πρὸς τὴ σάρκα καὶ τὰ δεύτερα πρὸς τὰ σαρκία, διάκριση ὅμως ποὺ δὲν τηρεῖται πάντα μὲ συνέπεια, γιατί συνήθως οἱ ὄροι χρησιμοποιοῦνται ἐναλλακτικά. Καὶ ὅλα τοῦτα λέγονται ἀπὸ τὸν σχολιαστὴ πρὸς ὑπεράσπιση τοῦ Ἀναξαγόρα ἀπέναντι στὴν ἀριστοτελικὴ κριτικὴ καὶ τὴν ἐρμηνεία της ἀπὸ τοὺς ἄλλους σχολιαστὲς.

Ὅσα λέγονται στὴ συνέχεια (187 b 22 - 188 a 14), πέρα ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενο ἢ ὁ Ἀριστοτέλης νὰ μὴν κατάλαβε τὸν Ἀναξαγόρα, ἢ ὁ Ἀναξαγόρας νὰ περιέπεσε σὲ λογικὸ σφάλμα, εἶναι χαρακτηριστικά, γιατί ἀποτελοῦν κριτικὴ τῶν ἀπ. B 6, 8, 12, 16 καὶ 17 καὶ ὑπονοοῦν τὴ λειτουργία τῶν ἀρχῶν τῆς «καθολικῆς μίξης» (οὐχ ἅπαν ἐν παντὶ ἐνέσται), τῆς «ἐπικράτησης» (λέγεται δὲ ἀπὸ τοῦ πλείονος) καὶ φυσικὰ τῆς «ἄπειρης διαιρετότητας τῆς ὕλης, ποὺ κυρίως ὁ Ἀριστοτέλης ἀναιρεῖ. Τὸ ἄτοπο γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ὅτι ἐν πεπερασμένῳ μεγέθει ἴσα πεπερασμένα ἐνέσται ἄπειρα τὸ πλῆθος, ποὺ ἀπηχεῖ τὸ ἀναξαγόρειο ὅτε δὲ ἴσαι μοῖραί εἰσι τοῦ τε μεγάλου καὶ τοῦ μικροῦ πλῆθος, καὶ οὕτως ἂν εἴη ἐν παντὶ πάντα (B 6), ποὺ ἔχει πράγματι προκαλέσει πολλὰ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα ἀλλὰ καὶ ἱκανοποιητικὰ ἐξηγηθῇ¹²³. Ὁ Σιμπλίκιος παραθέτοντας τις ἐρμηνεῖες τοῦ Ἀλεξάνδρου

123. Βλ. Gershenson καὶ Greenberg 12. Πρὸβλ. Kirk and Raven 371-372.

τοῦ Ἀφροδισιέως καὶ τοῦ Θεμιστίου, ποὺ βασικὰ συμφωνοῦν μὲ τὴν ἀριστοτελική, ὑπερθεματίζει κι αὐτὸς τὴν ἀτοπία τοῦ Ἀναξαγόρα μὲ τὴν παρατήρηση ὅμως ὅτι, ἂν τὰ ἄπειρα νοηθοῦν δυνάμει μέσα στὰ πεπερασμένα καὶ ὄχι ἐνεργεία, δὲν ἀκολουθοῦν τὰ ἄτοπα, πρᾶγμα βέβαια ποὺ δὲν συμβαίνει στὸν Ἀναξαγόρα, στὸν ὁποῖον *ἡ ἔκκρισις τῶν ἐνεργείᾳ ἐνυπαρχόντων ἀπειρων ἐστίν* (169,5-171, 9). Στὸν *πέμπτον* ὡστόσο καὶ *ἰσχυρότατον ἔλεγχον* τοῦ Ἀριστοτέλους (188 a 2-5), ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ Σιμπλίκιος —μὲ τὴν παρατήρηση ὅμως ὅτι *ἰσχύει εἴ τις αὐτὸν* [τὸν Ἀναξαγόρου λόγον] *ἐκδέχοιτο κατὰ τὸ φαινόμενον* (171,32)—καθὼς καὶ σὲ παράφρασή του ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο τὸν Ἀφροδισιέα (173,7-28), προβάλλει μιὰ «πιθανώτερη» παραλλαγή τοῦ λόγου τοῦ Ἀναξαγόρα, ὅπου τὰ *ἐκκρινόμενα* εἶναι *ἀναίσθητα*, ἕως ὅτου ἀπὸ *πλειόνων αἰσθητῶν πλείονα* τὰ *ὁμοειδῆ ἐκκρινέντα συγκριθῇ* (173,33-35), πρᾶγμα ποὺ τροποποιεῖ τὴν ἔννοια τῶν ἀπειρων, ὅπως ἴσως τὴν ἐννοοῦσε ὁ Ἀναξαγόρας ὡς *πρὸς ἡμᾶς ἀπεριλήπτων*. Γιατὶ διαφορετικὰ πῶς τὰ «ἐγνώριζε» ὁ νοῦς, ὁ ὁποῖος ἐπίσης χαρακτηρίζεται «ἄπειρος»; Καὶ τὴν «ἐκκρίση» δέχεται ὁ Σιμπλίκιος περιοριστικὰ στὰ *ἐναντία* μὲ τὴν κατακλείδα ὅτι, ἂν αὐτὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψη, *οὕτως πάντα τὰ ἐπαχθέντα ἐγκλήματα διαφεύξεται Ἀναξαγόρας* (174,26), ποὺ θεωρῶ ἐνδεικτικὴ τῆς ἀνεξάρτητης ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη προσωπικῆς ἐρμηνείας του. Καὶ τοῦτο συνηγορεῖ γιὰ τὴν ἄποψη ὅτι, ἂν τὰ «στοιχεῖα» τοῦ Ἀναξαγόρα δὲν θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηρισθοῦν *ὁμοιομερῆ* ἢ δὲν συνέπιπταν κάπως μὲ τὰ ἀριστοτελικά «ὁμοιομερῆ», ὁ Σιμπλίκιος θὰ εἶχε κατὰ πρῶτο λόγο ἀμφισβητήσῃ τὸ χαρακτηρισμὸ τους ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Καὶ στὴ συνέχεια ὁ Σιμπλίκιος τὴν ἐπόμενη κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη ἐλέγχει σὲ ἀντιπαραβολὴ μὲ τὰ ἀποσπάσματα (B 8 καὶ 12) καὶ μὲ ἀναφορὰ στὸν Εὐδημο. Λέει χαρακτηριστικά: *Οὐχ οὕτω δὲ ἀντικρὺς Ἀναξαγόρας εἶπεν, ὅσον ἐμὲ εἰδέναι* (176,17) ποὺ βέβαια κλονίζει κάπως τὴν πεποίθησι ὅτι εἶχε τὸ *Περὶ φύσεως* τὰ χέρια του, δείχνει ὅμως καὶ τὴν κριτικὴ του στάση ἀπέναντι στὸν Ἀριστοτέλη, καθὼς καὶ τὴν ἀμφισημία στὸν ἴδιο τὸν Ἀναξαγόρα τοῦ ὅρου *ἀποκρίνεσθαι*. Καὶ σχολιάζει ἐπίσης τίς γνωστὲς αἰτιάσεις τοῦ Σωκράτη στὸ *Φαίδωνα*¹²⁴.

Στὸ τέλος τοῦ 4ου κεφαλαίου τῶν *Φυσικῶν*, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν κυριώτερη κριτικὴ τῶν γνωστῶν θέσεων τοῦ Ἀναξαγόρα, γίνεται λόγος ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν *γένεσιν τῶν ὁμοειδῶν*. Ὁ ὅρος δὲν ἔχει προσεχθῇ ὅσο ἔπρεπε, γιατί τὸ χωρίο δὲν ὑπάρχει στὶς μαρτυρίες τοῦ Diels. Ἀλλά, ἂν ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσε πάντα τὴν «ὁμοιομέρεια» στὸν Ἀναξαγόρα ὡς ὁμοιογένεια, θὰ προτιμοῦσε νὰ χρησιμοποιήσῃ αὐτὸ τὸν ὅρο, ποὺ στὴ φυσικὴ του ἐναλλάσσεται μὲ τὸν ὅρο *ὁμοιοειδῆς* μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «ὁμοιο-

124. Σχόλ. στὰ *Φυσ.* 7,5·308,27. *Ἡ ἀπόφρασις τοῦ ἀποσπάσματος ἐστὶν ἀποφραστὴς τοῦ ἀποσπάσματος*

γενής»¹²⁵. Τὸ ὅλο χωρίο ἐξ ἄλλου, καθὼς καὶ τὰ σχόλιά του ἀπὸ τὸν Σιμπλίκιο, ἴσως ἐξυπονοεῖ καὶ τὴν ἀντιδιαστολὴ ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα τῶν ὁμοιομερῶν πρὸς τὰ ἀνομοιομερῆ, πρᾶγμα ποὺ καὶ ἀπὸ τὰ χωρία τοῦ Πλάτωνος *Πρωταγόρας* 329d καὶ 349c καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Λουκρητίου δὲν ἀποκλείεται.

Τὴν κριτικὴ αὐτὴ, ὅσο καὶ συνοπτικὴ, ἐπισκόπηση τῆς ἐρμηνείας τοῦ Ἀριστοτέλους σὲ ἀντιπαραβολὴ μὲ τὸν Σιμπλίκιο ἐπεχείρησα γιὰ νὰ δείξω δειγματοληπτικὰ πῶς πρέπει νὰ κινηθῇ ὁ ἐρευνητὴς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀναξαγόρα. Οἱ ἐπιγραμματικὲς μαρτυρίες εἶναι ἀνεπαρκέστατες καὶ ἡ καταφυγὴ στὰ σχόλια σὰν σύνολο ἀπαραίτητη¹²⁶. Ὡς πρὸς τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀφορᾷ, μὲ δεδομένη τὴν κριτικὴ στάση τῶν σχολιαστῶν καὶ μάλιστα τοῦ Σιμπλικίου, πιστεύω πῶς, ἂν ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν «στοιχείων» τοῦ Ἀναξαγόρα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς «ὁμοιομερῶν» ἦταν ἀνορθόδοξος, οἱ σχολιαστὲς, ποὺ σὲ πολλὰ προβάλλουν διαφορετικὲς ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ἐρμηνεῖες, θὰ τὸ εἶχαν ἐπισημάνει. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ δὲν μπορῶ νὰ δεχθῶ ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας χρησιμοποίησε τοὺς ὅρους *ὁμοιομερῆ* ἢ *ὁμοιομέρειαι* καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, ὅταν ὁ Σιμπλίκιος θέλῃ νὰ ἐπικυρώσῃ ἢ σπανιώτερα νὰ ἀναιρέσῃ τὴν ἀριστοτελικὴ ἐρμηνεία ποὺ ἀναφέρεται στὰ *ὁμοιομερῆ*, καταφεύγει στὰ γνωστά μας ἀποσπάσματα ὅπου, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ ὁ ὅρος, τὸ νόημά του συμφωνεῖ μὲ τὴν περιγραφὴ τῶν ἀποσπασμάτων. Ἐνῶ, εἶναι πολὺ φυσικό, ἂν ὁ Ἀναξαγόρας εἶχε χρησιμοποίησῃ τὸν ὅρο, νὰ ὑπῆρχε στὰ ἀποσπάσματα ποὺ τὸν συζητοῦν, χωρὶς νὰ εἶναι ἀπαραίτητο τὸ εἰσαγωγικὸ ρῆμα *δηλοῖ* ὅπως π.χ. στὸ B 1 καὶ 5. Οὔτε τόσο συχνὰ θὰ ἔλεγε ὁ Σιμπλίκιος *δοκεῖ δ' Ἀναξαγόρας λέγειν* (Σχολ. στὰ *Φυσ.* 165, 4, 14).

Ἀπὸ τίς λοιπὲς ἀναφορὲς τοῦ Ἀριστοτέλους θὰ περιορισθῶ στὸ χωρίο 203 a 23 τῶν *Φυσικῶν*, ποὺ θεωρῶ πολὺ σημαντικὸ καθὼς καὶ τὴ συνέχειά του καὶ τὰ σχόλια ὅλων τῶν σχολιαστῶν. Ἡ παρατήρηση ὅτι κατὰ τὸν Ἀναξαγόρα *ὅτιοῦν τῶν μορίων εἶναι μίγμα ὁμοίως τῷ παντὶ* προσδιορίζει τὸ νόημα τῶν «ὁμοιομερῶν» τοῦ Ἀναξαγόρα, ἂν ὄχι κατὰ τὴν ὁμοιότητά

125. Βλ. *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* 320 b 20, *Φυσικά* 188 a 13, *Περὶ οὐρανοῦ* 276 b 30, *Φυσικά* 205 b 21. Ἀλλὰ οἱ ὅροι *ὁμοειδὲς* καὶ *ὁμοιομερὲς* φαίνεται νὰ χρησιμοποιοῦνται καὶ ἐναλλακτικὰ (Ἀλέξανδρος Ἀφροδ. 117,8-9). Πρβλ. ὁμῶς 355,9: *εἰς ὁμοειδῆ καὶ ὁμοιομερῆ διαιρεθήσεται [τὰ στοιχεῖα]*. Πρβλ. Σιμπλίκιος 177,20, ἐπ. καὶ γιὰ ἓνα ἄλλο προσδιορισμὸ τῶν *ὁμοιομερῶν*, *Περὶ οὐρανοῦ* 606,11: *μήποτε δὲ ἀκριβέστερον ὁ Ἀριστοτέλης εἶπε ...τὰ ὁμοιομερῆ, εἰ καὶ ἀλλήλοις ὅμοια ἔχει τὰ μόρια οὐ διὰ τοῦτο λέγεται ὁμοιομερῆ, ἀλλ' ὅτι τῷ ὅλῳ ὅμοια ἔχει τὰ μέρη. Τὸ ὅλον πολλὰς φορὲς ταυτίζεται μὲ τὸ πᾶν*.

126. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ὅτι τὰ σχόλια τοῦ Σιμπλικίου στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* 603-613 ὡς σύνολο εἶναι πολὺ σημαντικὰ γιὰ τὴ διακρίβωσι τῆς σχέσης *ὁμοιομερῶν-σπερμάτων* καὶ γιὰ τίς διακρίσεις μεταξὺ τῶν *ὁμοιομερῶν*. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν προσδιορισμὸ τῶν *ὁμοιομερῶν*, ποὺ ἀναφέρω στὴν πιὸ πάνω ὑποσημείωσι, στὸ χωρίο 605,4 ὁρίζονται ὡς τὰ *εἰς ὅμοια τῷ ὅλῳ διαιρούμενα*.

τους με τὸ πᾶν, γιατί τότε θὰ ἔλεγε ὁμοιον τῷ παντὶ πάντως ὡς χαρακτηριζομένων ἀπὸ τὴν ἴδια δομὴ ποὺ ἔχει τὸ σύμπαν. Κάθε μόριο λοιπὸν εἶναι ὁμοιο μετὰ τὸ σύμπαν, ὄχι ἀπλῶς γιατί εἶναι μίγμα, ἀλλὰ γιατί εἶναι ἀνάλογο μίγμα. Στὸν ἴδιον ἔτσι τὸν Ἀριστοτέλη ἔχομε δύο διαφορετικοὺς ὁρισμοὺς τοῦ ὁμοιομεροῦς: ὁμοιο μετὰ τὸ συγκεκριμένο σύνολο (*ὧν ἐκάστου συνώνυμον τὸ μέρος ἐστίν, Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* 314 a 20) καὶ μίγμα ὁμοίως τῷ παντὶ (*Φυσικὰ* 203 a 23). Ἡ ἐρμηνεία ὁμῶς τοῦ Σιμπλικίου στὸ σημεῖο αὐτὸ (460,9-461,10) εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα γιατί συμπίπτει μετὰ τὸ ἀπ. B 10 καὶ ἀποτελεῖ παραλλαγή τῆς ἐρμηνείας τοῦ Ἀετίου: ἀπὸ τοῦ οὖν ὁμοια τὰ μέρη εἶναι ἐν τῇ τροφῇ τοῖς γεννωμένοις ὁμοιομερείας αὐτὰς ἐκαλεσε (1, 3, 5 = A 46). Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὰ τὰ ἀκόλουθα γιὰ τὴν ἀφετηρία τῆς σκέψης τοῦ Ἀναξαγόρα, σύμφωνα μετὰ ὅσα λέει ὁ Ἀριστοτέλης: ἀπὸ γὰρ τῆς ἐκάστου μίξεως ἐπὶ τὴν πάντων ἦλθε μῖξιν... ὁμοιότητα δὲ λοιπὸν ἐκάστου πρὸς τὸ πᾶν ἐθεάσατο ἐπὶ τε τῆς μίξεως καὶ τῆς ὡς ἀπὸ ἀρχῆς διακρίσεως (460,28-31), ὅπου ἡ ἀναλογία ἐκάστου καὶ παντὸς λειτουργεῖ ὡς τὶς ἔσχατες συνέπειές της. Ἡ κατακλείδα τῶν σχολίων τοῦ Σιμπλικίου εἶναι ἐπίσης ἐνδιαφέρουσα. Ἐκεῖ λέγεται ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τὸ προφανόμενον ἱστορεῖ τῆς Ἀναξαγόρου δόξης, ὁ δὲ Ἀναξαγόρας σοφὸς ὧν... (461,10-11), ἀδιάφορο ἂν ἡ προσωπικὴ μεταφυσικὴ ἐρμηνεία του κατὰ τὸ νεοπλατωνικὸ πνεῦμα¹²⁷ δὲν μᾶς ἀφορᾷ ἐδῶ. Οἱ τρεῖς ὁρισμοὶ τῶν ὁμοιομερῶν ποὺ ἔχομε δεῖ ὡς τώρα δὲν εἶναι ἀλληλοαντιφατικοί. Ὁμοιομερὲς στατικὰ μετὰ τὸ συγκεκριμένο ὅλο ποὺ συναποτελεῖ εἶναι κάτι χάρις στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπικράτησης τῶν ὁμοίων μερῶν του. Τὸ ἴδιο εἶναι ὁμοιομερὲς μετὰ τὸ «πᾶν» κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς καθολικῆς μίξης^{127α}. Καὶ τὸ ἴδιο εἶναι ὁμοιομερὲς δυναμικὰ μετὰ ὅ,τι ὡς σπέρμα θὰ ἐπιτελέσῃ. Αὐτὸ εἶναι τὸ προσὸν τοῦ ὄρου, ἡ πολυσημία του, ἀνάλογη μετὰ τὴν πολυσημία τοῦ ὄρου χρήματα ποὺ ἐπιλέχθηκε νὰ συγκεκριμενοποιήσῃ. Αὐτὸ ποὺ ἔμμεσα καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐνδιαφέρθηκε μετὰ τὸν ὄρο του νὰ τονίσῃ προκειμένου γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα εἶναι ἡ ἀπουσία σ' αὐτὸν σωμάτων ἀντίστοιχων μετὰ τὰ ἐμπεδόκλεια καὶ τὰ δικά του στοιχεῖα. Ἡ πραγματικότητα γιὰ τὸν Ἀνα-

127. Ὁ Σιμπλικίος (Σχόλ. στὰ Φυσ. 34,18-35,21) διακρίνει τρία εἶδη μίξεων: Τριττὴ ἢ διαφορὰ τῶν εἰδῶν 1) κατὰ τὴν νοητὴν ἔνωση συνηρημένην, 2) κατὰ τὴν νοερὰν διάκρισιν διακεκριμένην πρὸς ἣν ἢ ἐνταῦθα ἀφομοίωται καὶ 3) κατὰ τὴν αἰσθητὴν σύμπνοιαν. Λέει χαρακτηριστικά: ἄλλως μὲν πάντα ἐν πᾶσι εἶναι φησι κατὰ τὴν νοητὴν ἔνωση, ἄλλως κατὰ τὴν νοερὰν συνουσίωσιν καὶ ἄλλως κατὰ τὴν αἰσθητὴν σύμπνοιαν.

127α. Βλ. Ἀλέξανδρος Ἀφροδ. δ.π. 97,15, Φιλόπονος δ.π. 95,25: ἐνθεν οὖν συνῆγεν ὅτι πάντα ἐν ἀλλήλοις εἰσίν, μὴ φαίνεσθαι δὲ διὰ μικρότητα τῶν ὄγκων, ὀνομάζεσθαι δ' ἕκαστον ἐκ τοῦ πλεονάζοντος ὥσπερ ἐπὶ τῆς πανσπερμίας. λέγεται γὰρ αὕτη, εἰ πλεονάζει τὸ τοῦ σίτου εἶδος σῖτος, Θεμίστιος, δ.π. 14,9: Τίποτε οὖν αἴτιον τοῦ μὴ πάντα ὁμοια φαίνεσθαι, εἶγε πάντα ὁμοίως ἐκ πάντων; Ὅτι μὴ πάντα, φησὶν, ἐξ ἴσης ἐν ἐκάστῳ κατὰ τὸ πλῆθος ἀλλὰ καθ' ἕκαστον ἐν τι πάντως ὑπερέχει καὶ πλεονάζει.

ξαγόρα ἀρχίζει μ' αὐτὰ ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ὀνόμασε *ὁμοιομερῇ* καὶ ὁ Ἀναξαγόρας «ἄπειρα σὲ πλῆθος καὶ σμικρότητα *χρήματα*». Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Σιμπλίκιος μιᾷ καὶ γιὰ *αἰσθητὰ ὁμοιομερῇ* ποὺ γίνονται καὶ χαρακτηρίζονται κατὰ τὴ σύνθεση τῶν ὁμοίων (165,2).

Σημαντικὴ γιὰ τὴν πολυσημία τοῦ ὅρου εἶναι καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Λουκρητίου γιὰ τὴν *ὁμοιομέρεια* τοῦ Ἀναξαγόρα, στὸ σύνολό της ὅμως κι ὄχι στὴν ἑκταση ποὺ τὴν παραθέτουν οἱ ἐκδότες μας¹²⁸. Χωρὶς ἐδῶ νὰ μὲ ἀπασχολήσῃ τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν του¹²⁹, ἀξίζει νὰ παρατηρήσω ὅτι ἡ μαρτυρία του ἔχει πολὺ διαφορετικὰ ἀποτιμηθῇ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές.

Ὁ Λουκρήτιος παρατηρεῖ ὅτι, μολονότι ἡ λατινικὴ γλῶσσα δὲν διαθέτει λέξη ἀντίστοιχη πρὸς τὸν ἐλλληνικὸ τεχνικὸ ὅρο *ὁμοιομέρεια* εἶναι ὥστόσο εὐκόλο νὰ ἐξηγήσῃ ἀναλυτικὰ τὴν *ὁμοιομέρεια* τοῦ Ἀναξαγόρα. Ἀπὸ τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ὅλης μαρτυρίας του προκύπτει ἡ πίστη του ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας χρησιμοποίησε ὁ ἴδιος τὸν ὅρο (ἢ τὸν ἐπενόησε) καὶ μάλιστα διαφορετικὰ ἀπὸ τὴ συνηθισμένη σημασία, ποὺ προφανῶς εἶχε ὁ ὅρος στὸν Ἐπίκουρο¹³⁰. Εἶναι ἀκόμα χαρακτηριστικὸ ὅτι μιᾷ, ὅπως καὶ ὁ ἐπικούρειος Διογένης ἀπὸ τὰ Οἰνόανδα¹³¹ ἀλλὰ στὸν ἐνικὸ γιὰ *ὁμοιομέρεια πραγμάτων*. Ἡ ἐξήγηση ὅμως τοῦ ὅρου δὲν εἶναι ὅσο εὐκόλη προοιωνίζεται, καὶ γίνεται πολὺ περιγραφικά. Γιὰ τὸν Λουκρήτιο κατ' ἀρχήν, καὶ εἶναι σημαντικὸ τοῦτο, ἡ *ὁμοιομέρεια* τοῦ Ἀναξαγόρα εἶναι ἡ θεωρία κατὰ τὴν ὁποία φαντάζεται καὶ πιστεύει ὅτι τὰ ὅστ' ἀ παράγονται ἀπὸ μικρότατα καὶ λεπτότατα ὀστάρια (ὄχι δηλ. ἀπὸ πρωταρχικώτερα συστατικὰ στοιχεῖα), ἡ σάρκα ἀπὸ μικρότατα καὶ λεπτότατα σαρκία καὶ γενικῶς τὸ αἷμα, ὁ χρυσός, ἡ γῆ, ἡ φωτιά, τὸ ὑγρὸ καὶ τὰ λοιπὰ ἀπὸ ἔσχατα μόρια τῆς ἴδιας διαφοροποιημένης οὐσίας ποὺ ἀποτελοῦν. Καὶ αὐτὰ μὲ τὴ σαφῇ προϋπόθεση τῆς ἄρνησης ἀπὸ μέρους του τοῦ κενοῦ καὶ μὲ δεδομένη τὴν ἄπειρη διαιρετότητα τῆς ὕλης, ὑποθέσεις πού, ὅπως εἶναι φυσικὸ, δὲν μπορεῖ νὰ δεχθῇ ἓνας ὀπαδὸς τοῦ ἀτομισμού. Θεωρεῖ ἀκόμη ὁ Λουκρήτιος ἀδύναμες τὶς πρωταρχεῖς ποὺ ἔχουν παρόμοια φύση (δομή) μετὰ ἴδια τὰ πράγματα. Γιατὶ δὲν μποροῦν νὰ ἐπιβιώσουν στὴ φθορὰ τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων. Καὶ ἡ ἀρχὴ ὅτι τίποτα δὲν γίνεται ἀπὸ τὸ

128. Ἀπὸ τὴν ὅλη μαρτυρία 1 830-920 ὁ Diels ἔχει 19 στίχους καὶ ὁ Lanza 50 = A44.

129. Γιὰ τὶς πηγὲς τοῦ Λουκρητίου καὶ ἀπώτερα τοῦ Ἐπικούρου γιὰ τοὺς Προσωκρατικούς βλ. C. Bailey, *Lucretius*, London 1947, 22-31. Σημαντικὸ γιὰ τὸ θέμα μας εἶναι ὅτι ὁ Λουκρήτιος ἀντλοῦσε καὶ ἀπὸ τὸ *Περὶ φύσεως* τοῦ Ἐπικούρου, ὁ ὁποῖος δὲν γνώριζε τοὺς Προσωκρατικούς μόνο ἀπὸ τὸν Θεόφραστο.

130. Βλ. ὑπ. 86.

131. Βλ. Lanza A 44 = Diog. Oen. fr. 5 II 4: Ἀναξαγόρας δ' ὁ Κλαζομένιος τὰς ὁμοιομερείας ἐκάστου πράγματος.

τίποτα είναι δεδομένη. Καταφεύγοντας έξ ἄλλου, χωρίς συγκεκριμένη ἀναφορά, ἀλλὰ μὲ τὸ γενικὸ *dicent* (προφανῶς οἱ Ἀναξαγόρειοι) στὴ γνωστή μας ἀναξαγόρεια θεωρία ὅτι ἡ τροφή περιέχει ὅλα τὰ διαφορετικὰ σώματα, δηλαδή μικρὰ σώματα ὀστέων καὶ νεύρων καὶ αἵματος κλπ., παρατηρεῖ ὅτι κάθε εἶδους τροφή πρέπει νὰ συνίσταται ἀπὸ μέρη ἀνόμοια μεταξύ τους. Κι ἀκόμα ἀπὸ ἀνόμοια μέρη πρέπει νὰ ἀποτελεῖται ἡ γῆ, νὰ εἶναι δηλ. ἀνομοιογενής, στὸ ξύλο νὰ βρίσκονται σὲ λανθάνουσα κατάσταση ἀνόμοια μέρη, κλπ. Τὶς δύο αὐτὲς ἀναξαγόρειες διαπιστώσεις, δηλ. τὴ συγκρότηση τῶν πραγμάτων ἀπὸ ὅμοια μέρη καὶ τὴν ὑπαρξὴ στὰ πράγματα σὲ λανθάνουσα κατάσταση ἀνόμοιων (*alienígena*) μερῶν, τὶς θεωρεῖ ὁ Λουκρήτιος κάπως ἀντιφατικές^{131α}. Παρατηρεῖ ὅμως ὅτι μιὰ μικρὴ διέξοδος ἄρσης τῆς ἀντίφασης ὑπολείπεται κι αὐτὴ τὴ σφετερίσθηκε ὁ Ἀναξαγόρας: ἡ ὑπόθεση, δηλαδή, *omnibus omnis res putet inmixtas rebus latitare, sed illud apparere unum cuius sint plurima mixta et magis in promptu primaque in fronte locata* (I 876-879). Πρόκειται δηλ., γιὰ τὴ λειτουργία στὴ θεωρία τῆς «ὁμοιομέρειας» τῶν δύο θεμελιωδῶν ἀρχῶν τῆς «καθολικῆς μίξης» καὶ τῆς «ἐπικράτησης» τῶν ὁμοίων μερῶν. Ἡ ὑπαρξὴ ὅμως σὲ λανθάνουσα μορφή ὅλων τῶν πραγμάτων μέσα σὲ ὅλα τοῦ φαίνεται ἀπίθανη, ἀντιφάσκει στὴν ἐμπειρία καὶ ὁδηγεῖ κατὰ τὸν Λουκρήτιο σὲ ἄτοπες συνέπειες (880-920). Καὶ ἀντιπροβάλλει τὴν ἐπικούρεια θέση, τὴ λανθάνουσα ὑπαρξὴ δηλ. στὰ πράγματα σπερμάτων (*semina*) κοινῶν σὲ πολλὰ πράγματα (895-896), καὶ κενοῦ. Γιατί, ἂν δεχθῇ κανεὶς ὅτι ὅ,τι-δήποτε βλέπομε ἀνάμεσα στὰ αἰσθητὰ πράγματα δὲν μπορεῖ νὰ γεννηθῇ παρὰ μόνο ἀπὸ ὑλικά στοιχεῖα ποὺ ἔχουν τὴν ἴδια φύση (*materiae congrua consimili natura praedita*), οἱ ἀρχὲς αὐτὲς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι αἰώνιες (915-918). Ἡ ἀναξαγόρεια «ὁμοιομέρεια τῶν πραγμάτων» γιὰ τὸν Λουκρήτιο εἶναι ἡ ὅμοια δομὴ τῶν πρώτων ἀρχῶν μὲ τὰ πράγματα ποὺ ἀποτελοῦν (βλ. A 46), καθὼς καὶ ἡ ὁμοιότητα καὶ ἀνομοιότητα τῶν πραγμάτων μεταξύ τους κατὰ τὴ λειτουργία τῶν ἀρχῶν τῆς καθολικῆς μίξης (λανθάνουσα κατάσταση) καὶ τῆς ἐπικράτησης. Ἡ ἀμφισημία τοῦ ὅρου εἶναι χαρακτηριστική, ἀμφισβητήσιμη ὅμως ἡ πίστις τοῦ στὴν αὐθεντικότητα τοῦ ὅρου. Ἡ «ὁμοιομέρεια τῶν πραγμάτων», χωρίς ἀναφορὰ σὲ οὐσίες πρωταρχικώτερες ἀπὸ τὰ ἴδια πράγματα, δηλ. σὲ «στοιχεῖα», συνηγορεῖ γιὰ τὴν ἀντιστοιχία τῶν *ὁμοιομερειῶν* πρὸς τὰ «πράγματα» δηλ. τὰ χρήματα σὲ ἀπειροελάχιστη σπερματικὴ μορφή.

Τέλος, γιὰ νὰ κλείσω τὴν κατ' ἐκλογὴν θεώρησή μου τῶν πηγῶν, θὰ

131α. Γιὰ τὸ ἐλληνικὸ ἀντίστοιχο στὴν περίπτωση αὐτὴ τοῦ *alienagenus*, ποὺ δὲν εἶναι τὸ συνηθισμένο *ἀνομοιομερής* βλ. Φιλόπονος, Σχολ. στὰ Φυσ. 104,28: *μόρια... ἑτεροειδῆ ἐστι, πρὸς ἑαυτὸ δὲ ἕκαστον ὁμοιομερές*.

ἀναφέρω μερικά χωρία τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ ποὺ δὲν περιλαμβάνονται στὶς γνωστὲς μαρτυρίες καὶ ποὺ προσφέρουν μιὰν ἀκόμα ὑποδομὴ γιὰ τὴν ἑρμηνεία μου. Ὁ Σέξτος στὸ τοῦ ἀντιπαραθέτει στὴ γλῶσσα τοῦ Ἀναξαγόρα τὰ *χρήματα* καὶ στὴ γλῶσσα τῆς δοξογραφικῆς παράδοσης τὰς *ὁμοιομερείας*. Λέει : Ὁ δὲ Ἀναξαγόρας φησὶν «*ἦν πάντα ὁμοῦ χρήματα, τοῦς δὲ ἐλθόν, διακόσμησεν αὐτὰ*» τὸν μὲν νοῦν, ὅς ἐστι κατ' αὐτὸν θεός, δραστήριον ὑποτιθέμενος ἀρχήν, τὴν δὲ τῶν ὁμοιομερειῶν πολυμιγίαν ὑλικήν (IX 6). Καὶ τὶς «ὁμοιομέρειες» φαίνεται νὰ τὶς ἐννοῇ κατὰ παραλλαγὴ τῆς ἀνάλυσης τοῦ νοήματός τους ἀπὸ τὸν Ἀέτιο (A 46). Λέει : *Ἐξ ἀπείρων δ' ἐδόξασαν τὴν τῶν πραγμάτων γένεσιν οἱ περὶ Ἀναξαγόραν τὸν Κλαζομένιον... ἀλλ' ὁ μὲν Ἀναξαγόρας ἐξ ὁμοίων τοῖς γεννωμένοις...* (X 318). Οἱ «ὁμοιομέρειες» φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν ἔτσι τὶς σωματικὲς «μορφές» τῶν πραγμάτων ποὺ δομοῦν.

Ὅταν εἶχα τελειώσει τὴν ἐργασία μου καὶ καταλήξει στὰ πορίσματά μου, ὁ κ. Λ. Μπενάκης εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ θέσῃ ὑπ' ὄψῃ μου τὰ ἀνέκδοτα Σχόλια στὰ *Φυσικά* τοῦ Ἀριστοτέλους τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, τὰ ὁποῖα ἔχει ἐτοιμάσει γιὰ ἔκδοση καὶ τὰ ὁποῖα πράγματι δικαιώνουν τὸ φιλόδοξο τίτλο τους *Σύντομος καὶ σαφεστάτη ἐξήγησις εἰς τὴν Φυσικὴν Ἀκρόασιν τοῦ Ἀριστοτέλους*.

Ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς τόσο στὰ σχόλιά του στὸ 4ο κεφάλαιο τοῦ Α' βιβλίου τῶν *Φυσικῶν* ὅσο καὶ κυρίως στὰ σχόλια τοῦ χωρίου 203 a 23 ἐπ. χρησιμοποιοῦ τοὺς ὅρους *χρήματα* καὶ *ὁμοιομερείας* ἐναλλακτικὰ¹³². Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὰ παραδείγματα τῶν ὁμοιομερειῶν ποὺ παραθέτει δὲν εἶναι ἐντελῶς ἴδια μὲ τοῦ Ἀριστοτέλους ἀλλὰ συμπίπτουν μὲ τὰ γνωστά μας ἀπὸ τὸ ἀπ. Β 10 καὶ τὴ μαρτυρία Α 104. Παρατηρεῖ δηλ. στὸ ἀριστοτελικὸ διότι *πάν ἐκ παντὸς ἐώρων γινόμενον* (187 b 1) τὰ ἀκόλουθα : *ἡγουν ἐκ σίτου αἷμα* (πρβλ. Α 104) καὶ τοὺς ἄλλους χυμοὺς ὁμοίως ἐκ τῶν ἄλλων σωμάτων καὶ πολλάκις τὰ ἐναντία ἐκ τῶν ἐναντίων. Καὶ στὴ συνέχεια τοῦ 187 b 2 : διότι γάρ, φέρε εἰπεῖν, ἐν τῷ ἄρτω πλείονες αἱ τοῦ σίτου ὁμοιομέρειαι ἢ αἱ τοῦ οἴνου ἢ τοῦ ξύλου ἢ τῶν τριχῶν ἢ τῶν ἄλλων (πρβλ. Β 10) ἔσχε τὴν ὀνομασίαν σίτος καὶ οὐκ ἄλλο τι ἐκ τῶν ἀπείρων ὧν ἔχει, καὶ ἐπιφέρεται ἐκ τοῦ μίγματος ἐκείνου τοῦ πρώτου. Μιλᾷ γιὰ τὰς ἐν τῷ σπέρματι ὁμοιομερείας καὶ δὲν φαίνεται — παρὰ τὴ συγκάλυψη τῆς διατύπωσης — νὰ συμμερίζεται τὴν ἀριστοτελικὴ ἄποψη ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρχῃ σὲ πεπερασμένο μέγεθος ἄπειρος ἀριθμὸς

132. Βλ. καὶ Φιλόπονος, Σχόλ. στὰ Φυσ. 93,28: Ὁ μὲν Ἀναξαγόρας τὸ πρῶν ἐμμιχθεῖσας πάσας ἄμα τὰς ὁμοιομερείας ἐκ τοῦ μίγματος ἐκείνου ἐκκρίναι αὐτὰς τὸν νοῦν, καὶ νῦν δὲ αἰεὶ ἐκκρίνεσθαι ἐξ ἀλλήλων. Πρβλ. 101,10 : διὰ τὸ μὴ οἶόν τέ ποτε τὰς διαφορὰς ὁμοιομερείας εἰλικρινεῖς εἶναι... εἰ δὲ μήποτε, φησί, διακριθῆσεται τὰ πράγματα, ὁρθῶς μὲν λέγεται παρὰ Ἀναξαγόρον, οὐκ εἰδότης δέ.

ἴσων πεπερασμένων σωμάτων (187 b 33-34). Λέει : εἰ δὲ ἐλάττων, οὐ πάντως καὶ ἐλαχίστη, ἵνα στήσεται ἡ ἔκκρισις διὰ τοῦτο. Ὡστε αἰὲς ἐκκριθήσονται καὶ τὸ πεπερασμένον μέγεθος ἐκ πεπερασμένων σωμάτων οὐκ ἀναιρεθήσεται ἀλλ' αἰὲς ἔλλαττον καὶ ἔλαττον ἐκκριθήσεται. Τοιαύτη γὰρ ἡ φύσις τοῦ συνεχοῦς. Χαρακτηριστικὰ ὀνομάζει τὰ ἐναντία τὰ ἐν ταῖς ὁμοιομερείαις εἶδη καὶ παρατηρεῖ στὰ σχόλιά του στὰ Φυσικὰ 188 a 13 ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας τῶν ὁμοειδῶν μόνων τὴν γένεσιν ἐλάμβανεν (ὡς ἐκ τῶν ὁμοιομερειῶν μόνων γενομένου τοῦ πράγματος) ἐκ δὲ τῶν ἀνομοιομερειῶν οὐκ ἔλεγε γένεσιν, πρᾶγμα ποὺ καὶ πάλι σὲ συνάρτηση μὲ τὴν πλατωνικὴ μαρτυρία (Πρωταγόρας 329d), μαρτυρεῖ τὴν πίστη σὲ κάποιο προβληματισμὸ καὶ μὲ σώματα ἀνομοιομερεῖ, ὅχι ἴσως ἐδῶ στὴ γνωστὴ ἀριστοτελικὴ ἔννοια τῶν ὀργανικῶν μελῶν.

Γιὰ τὴν ἐναλλακτικὴ χρῆση χρημάτων καὶ «ὁμοιομερειῶν» εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ σχόλια τοῦ Ψελλοῦ στὸ χωρίο 203 a 23 : Ἐτίθει δὲ Ἀναξαγόρας καὶ ἀρχὴν ποιητικὴν τὸν νοῦν καὶ πάντα μὲν γρήματα ἐτίθει ὁμοῦ, ἀρχὴν δὲ ἐτίθει τῷ νοῖ τῆς νοήσεως εἰς τὸ διακρίναι αὐτά. Ὡς δὲ ἐν ἐκάστῳ εὗρηται, φησὶν, ἀρχὴ διακρίσεως, ἡγουν ἐν τῷ τυχόντι ὕδατι ἢ ἐν τῇ τυχούσῃ σαρκί, τῇ ἐκ τῶν ἀρχῆθεν ὁμοιομερειῶν ἐκκριθείσῃ (καὶ ἐξ αὐτῆς γὰρ ἐκκρίνονται ὁμοιομέρειαι ἄλλαι), ἔστιν ἀρχὴ διακρίσεως καὶ ἐν τῷ παντὶ ἐκείνῳ τῶν ὁμοιομερειῶν μίγματι, καὶ ἦν ἀρχὴ νοῦς καὶ ἡ ἐκείνου νόησις. Διὰ τοῦτο καὶ ἦν ποτε ὁμοῦ γρήματα πάντα, ὡς ἔλεγε, καὶ ἥρξαντο αἱ ὁμοιομερίαι τοῦ κινεῖσθαι. Ὡστε κατὰ τοῦτον τὸν Ἀναξαγόραν τὰ πάντα ἐξ ἀλλήλων γίνονται· ἐκ γὰρ τοῦ μίγματος σὰρξ ἐκ σαρκὸς ὕδωρ καὶ ἐκ τούτου πάλιν σὰρξ. Εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ εἶχε ὁ Ψελλὸς ὑπ' ὄψι του καὶ ἄλλα ἀποσπάσματα ἢ μαρτυρίες χαμένες γιὰ μᾶς. Αὐτὸ ὅμως ποὺ ἔχει σημασία εἶναι ἡ ἐρμηνεία του, ποὺ μὲ τὴν ταύτιση χρημάτων καὶ ὁμοιομερειῶν παραιτεῖται ἀπὸ τὴν ἀναζήτησις ἀρχικωτέρων «στοιχείων» καὶ ἀπλουστεύει τὸ πρόβλημα.

5. Συμπεράσματα.

Ὁ Ἀναξαγόρας, ὅπως εἶπα καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης μου, δὲν ὑπῆρξε ἐπαναστατικὸς μόνο μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ νοῦ ὡς τελεολογικῆς ἀρχῆς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ φυσικὴ θεωρία του, σὲ σχέσι μὲ τοὺς προδρόμους, τοὺς συγχρόνους καὶ τοὺς ἐπιγόνους του. Ὁ Ἀναξαγόρας δὲν μίλησε γιὰ «στοιχεῖα» μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Εμπεδοκλῆ ἢ τοῦ ἰδίου τοῦ Ἀριστοτέλους. Γιατὶ δὲν τὰ χρειάζονταν. Πραγματικὲς γι' αὐτὸν εἶναι ὅλες οἱ φυσικὲς οὐσίαι ποὺ δομοῦν τὸ σύμπαν. Ὅπως διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ τοὺς Gershenson καὶ Greenberg¹³³, ὑπῆρξε ὁ Ἀναξαγόρας ὁ ἰδρυτὴς μιᾶς

133. Ὁ.π. IX, XI, 1 ἐπ.

νέας φυσικῆς φιλοσοφίας. Μὲ τὴν παρατήρηση καὶ τὴ λογικὴ ἀνάλυση ζήτησε νὰ ἀπαντήσῃ στὰ ἐρωτήματα ποὺ ἀπασχολοῦσαν τὴν ἐποχὴ του, φθάνοντας σὲ θέσεις, ποὺ χωρὶς νὰ εἶναι ξένες στὸ πνεῦμα τῆς παράδοσης καὶ τοῦ περιγύρου του, ἦταν πάντως οὐσιωδῶς διαφορετικές. Ἡ παρατήρηση τὸν ἐπεισε ὅτι δὲν ὑπάρχει ὄριο στὴν ποικιλία τῶν πραγμάτων ποὺ ὑπάρχουν καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρξουν μέσα στὴν ἀτέρμονη διαδικασία τῆς φυσικῆς μεταβολῆς. Ἐφθασε ἔτσι σ' αὐτὸ ποὺ ὁ Sambursky¹³⁴ ἀποκαλεῖ «ἔσχατα πλουραλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ὕλης». Καὶ προσπάθησε νὰ ἐξηγήσῃ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὕλης μὲ λογικὴ ἀνάλυση, δικαιώνοντας γιὰ λογαριασμό του τὸ νόμο τῆς διατήρησης τῆς ὕλης ὡς νόμο τῆς διατήρησης τῶν πραγμάτων. Τὸ πρόβλημα ἦταν ποιά πράγματα εἶναι πραγματικά, δηλ. αἰώνια καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σταθερὰ στὴ φυσικὴ μεταβολή. Οἱ Gershenson καὶ Greenberg, ὅπως καὶ πολλοὶ ἱστορικοὶ τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, πιστεύουν ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας διάλεξε ὡς θεμελιώδη, βασικά καὶ πραγματικὰ εἶδη τῆς ὕλης τοὺς ἰστούς, δηλ. ὀργανικὲς οὐσίες¹³⁵ μὲ ἐγγενεῖς ιδιότητες σὲ ἄπειρο ἀριθμὸ παραλλαγῶν, μὲ βασικὲς δηλ. ιδιότητες ἓναν ἀνοικτὸ ἀριθμὸ ἀντιθέτων, πρᾶγμα ποὺ δὲν μὲ βρίσκει τελείως σύμφωνη. Γιατί, παρὰ τὴν ἐμφαση στὶς ὀργανικὲς οὐσίες, σύμφυτη μὲ τὴν προβληματικὴ τῆς ἐποχῆς του, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλῆ¹³⁶ καὶ τὸ Δημόκριτο¹³⁷, ὁ Ἀναξαγόρας θεώρησε τὸ ἴδιο πραγματικὰ ὅλα τὰ πράγματα. Καὶ τὶς ἐναντίες ποιότητες καὶ τὰ στοιχειακὰ ἐναντία. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ παρατήρηση τοῦ Δωροθέου ἀπὸ τὴ Λέσβο στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα¹³⁸ ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας, ὁ ὁποῖος ἔθεσε *τῶν ὄντων ὁμοιομερείας ἀπάντων* (79 b) κακῶς ἐννοήθηκε ὅτι θεώρησε *τὰς ὁμοιομερείας ὀργανικὰς* (100a) μὲ τὴν πεποίθηση ὅτι ἂν πράγματι συνέβαινε κάτι τέτοιο θὰ τὸ εἶχε ἐπισημάνει ὁ Ἀριστοτέλης.

Γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα ὑπῆρχε ἔτσι ἓνας ἄπειρος ἀριθμὸς στοιχειακῶν εἰδῶν τῆς ὕλης μὲ διαρκῶς ἐνωμένες βασικὲς ιδιότητες. Ἀντίθετα ἴσως μὲ τὸν Πρωταγόρα, κατὰ τὸν Ἀναξαγόρα ὅλα τὰ πράγματα ποὺ διακρίνομε ὑπάρχουν. Κάθε πρᾶγμα μπορεῖ νὰ περάσῃ ἀπ' ὅλο τὸ συνεχὲς τῶν ποιότητων. Οἱ βασικὲς ἐνότητες τῆς ὕλης εἶναι ἀπειροστὲς σὲ μέγεθος. Γιατί, ὅπως ἀκόμα παρατηροῦν οἱ Gershenson καὶ Greenberg¹³⁹, δίνοντας ἔτσι μιὰν ἀπάντηση στὴν ἀριστοτελικὴ ἀπορία¹⁴⁰ «ὁ μόνος τρόπος νὰ μπορῇ

134. *The Physical Thought* 38.

135. Ὁ.π. 8-9.

136. Βλ. 31 B 96,98, 100, A 78-86 DK.

137. Βλ. 68 B 5d. Πρβλ. Πυθαγόρειοι B Ia.

138. Βλ. σχετικὸ ἄρθρο γιὰ τὸν Δωρόθεο τοῦ κ. Λ. Μπενάκη σ' αὐτὸ τὸν τόμο.

139. Ὁ.π. 12-13.

140. *Φυσικά* 187 b 13-21.

νά υπάρχει μιὰ ἄπειρη ποικιλία σταθερῶν ὄντοτήτων σ' ἓνα πεπερασμένο ἀντικείμενο εἶναι τὸ νὰ εἶναι οἱ ὄντοτες αὐτὲς ἀπειροστὲς σὲ μέγεθος· γιατί ἓνας ἄπειρος ἀριθμὸς ὄντοτήτων, μπορεῖ νὰ περιέχεται σ' ἓνα πεπερασμένο ἀντικείμενο, μόνο ἂν οἱ ὄντοτες αὐτὲς εἶναι ἄπειρα μικρὲς». Ἄπειρα μικρὲς βέβαια, ἀλλὰ ὅχι ὅπως τὰ γεωμετρικὰ σημεῖα ποὺ δὲν εἶναι ἐκτατά. Τὸ μέγεθος λοιπὸν τῶν βασικῶν ἐνοτήτων τῆς ὕλης πρέπει νὰ εἶναι μικρότερο ἀπὸ κάθε πεπερασμένο ἀντικείμενο, ἀλλὰ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ γεωμετρικοῦ σημείου... νὰ ἔχη δηλ. ἀπειροστή ἐκταση, ὄντας μεγαλύτερο τοῦ μηδενὸς ἀλλὰ μικρότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο αὐθαίρετα μικρὸ ἀριθμό¹⁴¹.

Πρόκειται βασικά, πιστεύουν, γιὰ μιὰ «μοριακὴ» θεωρία τῆς ὕλης. Ἡ ὕλη συγκροτεῖται ἀπὸ σταθερὰ μέρη ποὺ ἔχουν ἴδιες ιδιότητες ὅπως ἡ ὕλη χονδρικῶς. Διέφερε ὅμως ἀπὸ ἄλλες σχετικὲς θεωρίες στὸ ὅτι τὰ μόρια ἦταν ἀπείρως μικρὰ καὶ ἱκανὰ νὰ σχηματίσουν ἓνα ὁμαλὸ συνεχές. Γιὰ τοῦτο μπόρεσε νὰ ἰσχυρισθῇ ὁ Ἀναξαγόρας, ὑποστηρίζουν, ὅτι κάθε ἀντικείμενο μποροῦσε νὰ ἔχη μόρια κάθε οὐσίας ποὺ εἶχαν κάθε ποιότητα. Καὶ ὅτι κάθε ἀντικείμενο ἐπαιρνε κάθε διάμεση ποιότητα μεταξὺ τῶν ἄκρων, «στὸ βαθμὸ τῆς ἀναλογίας τῶν μορίων ποὺ κατεῖχε κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ἀσυνεχεῖς ποιότητες σὲ συνεχῇ ποικιλία»¹⁴². Ἡ φυσικὴ πραγματικότητα, δηλαδή, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄπειρο ἀριθμὸ μορίων ἀπειροστοῦ μεγέθους ποὺ κανένα τους δὲν ὑπόκειται σὲ ἀλλαγὴ. Δὲν δέχεται δηλαδή ὁ Ἀναξαγόρας τὴ δόμηση ὀργανικῶν οὐσιῶν ἀπὸ συνδυασμοὺς ἀνοργάνων. Γιὰ τοῦτο καὶ καμιά ὕλη δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐξακριβωμένα στοιχειακὴ¹⁴³. Ὅλα τὰ ἀντικείμενα εἶναι σύνθετα ἀπὸ μόρια ποὺ περιέχουν ὅλες τὶς οὐσίες. Αὐτὴ ἡ ἄπειρη ποικιλία τῶν «πραγμάτων», ἡ μάζα ἀπὸ ἀπειροστὰ μόρια βρίσκονταν στὴν ἀρχὴ σ' ἓναν ἄπειρα μεγάλο ἀνακατωμένο σωρό, ὅπου καμιά ποιότητα δὲν διακρίνονταν. Ὁ νοῦς πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἀλλὰ δὲν ἐνεργοῦσε. Μὲ τὴν κίνησή του ἡ τάξη ἄρχισε νὰ ἐπιβάλλεται στὸ χάος. Μὲ τὴν δίνῃ ἄρχισαν νὰ χωρίζονται τὰ μόρια ἀνάλογα μὲ τὴν ποιότητα ποὺ κυριαρχοῦσε στὶς ἐνώσεις τους, σύμφωνα δηλ. μὲ τὴν ἀναλογία τῶν οὐσιῶν ποὺ περιείχαν. Ἀλλὰ ποτὲ δὲν διακρίνονταν τελείως, γιατί βασικά ὅλα τὰ μόρια περιέχουν ὅλες τὶς οὐσίες σὲ διάφορες ἀναλογίες. Τὰ «πράγματα» δηλ. ποὺ εἶχαν περισσότερα ὅμοια μέρη «ἀποκρίθηκαν» ἀπὸ τὸ μίγμα, «διακρίθηκαν» μεταξὺ τους καὶ ἐνώθηκαν μὲ τὰ ὁμοιά τους γιὰ νὰ «συγκριθοῦν» τὰ αἰσθητὰ πράγματα.

Σ' αὐτὴ τὴ φάση τῆς κοσμικῆς διαδικασίας προβάλλει τὸ ὁρολογικὸ

141. Πρβλ. καὶ Kirk - Raven 371-372.

142. Βλ. Gershenson καὶ Greenberg 13.

143. Ὁ.π. 15 ἐπ. Γιὰ τὶς πρὶν κάτω ἀναφορὲς βλ. σ. 23, 26, 28, 34-36.

μας πρόβλημα, πού οἱ Gershenson καί Greenberg ὁμῶς δέν συζητοῦν. Ἐνῶ ὁ Ἀναξαγόρας μιλά γιά *χρήματα* στό ἀρχικό μίγμα, γιά *ἀποκρινόμενα* ὅταν ἀποχωρίζονται ἀπ' αὐτό καί γιά *διακρινόμενα* ὅταν χωρίζονται με-
ταξύ τους, ὁ Ἀριστοτέλης μιλά γιά *ὁμοιομερῆ* καί οἱ δοξογράφοι γιά *ὁμοιομερῆ* καί *ὁμοιομερείας*. Πιο συγκεκριμένα : Γιά τίς ἔσχατες ἐνότη-
τες τῆς ὕλης στήν ἀντιδιαστολή τους μέ τὸ νοῦ, ὅπως κυρίως συνάγεται ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα B 12, ὁ Ἀναξαγόρας στή στατική τους κατάσταση, δηλ. στό ἀρχικό μίγμα, ἀλλὰ καί ὅταν ἔχουν ἀποχωρισθῇ καί διακριθῇ, χρησιμο-
ποιεῖ τὴ λέξη *χρήματα* καί τίς ἀντωνυμίες *πάντα*, *ἕκαστον*, *τὰ ἄλλα*. Στά *χρήματα* αὐτὰ φαίνεται νὰ περιλαμβάνη ἀντίθετες ποιότητες, στοιχεῖα (γῆ) καί σπέρματα τῶν ὀργανικῶν προφανῶς οὐσιῶν (B 4). Δέν ἀποκλείεται τίς ἀπειροελάχιστες ποσότητες ὅλων τῶν πραγμάτων πού ἀντιπροσωπεύονται στό ἀρχικό μίγμα νὰ τίς θεωρῇ μεταφορικὰ σὲ σπερματική μορφή, ἀφοῦ τὰ πολλὰ καί παντοῖα τὰ ἀναλύει ὡς σπέρματα *πάντων χρημάτων καί ιδέας παντοίας ἔχοντα καί χροιάς καί ἡδονάς*, ἐπισημαίνοντας ἔτσι τὴν ποικι-
λία καί τὴν ποιοτική τους διαφοροποίηση. *Τὰ χρήματα* αὐτὰ στή στατική τους ἀκόμα κατάσταση στό ἀρχικό μίγμα, τὰ ὀνομάζει *συμμεμειγμένα* (B 12) καί *προσκριθέντα* (B 14). Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἀρχίζει ἡ κίνηση τοῦ νοῦ καί γιά ὅσο χρόνο τὰ *χρήματα* ἀρχίζουν νὰ ἀποχωρίζονται ἀπὸ τὸ ἀρχικό μίγμα (καί τοῦτο ἰσχύει γιά κάθε συγκεκριμένη μοριακὴ ἔνωση [B 16]) αὐτὰ ἀποκαλοῦνται *ἀποκρινόμενα* (B 2,6,7,9,12,13,14), καί ὅταν διαχωρίζονται με-
ταξύ τους *διακρινόμενα* (B 12,13,17). Ἀναφορικὰ μέ τὴ δομὴ τους στὰ *ἀπο-
κρινόμενα* ἡ ἔμφαση δίνεται στήν ὁμοιότητα τῶν μερῶν τους μέ τὸ ἀρχικό μίγμα, ὅπου *ἴσαι μοῖραι ὅλων τῶν χρημάτων ὑπάρχουν σ' αὐτά*, καί ὅπου *ἐν παντὶ παντὸς μοῖρα ἔνεστιν*, καί στὰ *διακρινόμενα* στὰ ἀναλογικὰ ὁ-
μοιά τους μέρη (*ὅτῳ πλεῖστα ἐν B 12*) μολονότι ἡ ἀπόκριση καί ἡ διάκριση δέν εἶναι ποτὲ παντελὴς (B 12,8) ἀφοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νοῦ, *τὰ μὲν ἄλλα παν-
τὸς μοῖραν μετέχει* (B 12). Μόνον ὁ νοῦς *πᾶς ὁμοιος ἐστι καί ὁ μείζων καί ὁ ἐλάττων*, ἐνῶ καθεὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα *οὐδὲν ἐστιν ὁμοιον οὐδενὶ* (B 12). Μόνο ὁ νοῦς εἶναι δηλ. «ὁμοιογενὴς» ἐνῶ τὰ ἄλλα ἀνομοιογενῆ. Τὰ ἀνομοιογενῆ ὁμῶς αὐτὰ ἔχουν «ἴσες μοῖρες ὅλων τῶν πραγμάτων» (καί «ἴσος» σημαίνει καί «ὁμοιος»¹⁴⁴) ἀλλὰ ἀκόμη περισσότερο, μετέχουν τὸ ἓνα στὸ ἄλλο. Συνεπῶς δέν εἶναι οὔτε ὅμοια, οὔτε ὁμῶς καί ἀνόμοια, (πρβλ. τὴν προβληματική στὸν Πρωταγόρα 329d), ἀλλὰ, ἀφοῦ πρόκειται γιά μίγματα, ἔχουν ἀπλῶς καί ὅμοια μέρη.

Ἔτσι, πιστεύω, συλλογίστηκε ὁ Ἀριστοτέλης γιά νὰ καθορίσῃ πιὸ συγκεκριμένα τὰ ἀναξαγόρεια *χρήματα* καί στίς τρεῖς φάσεις τους. Στή στατική τους κατάσταση, ὡς μοριακὲς ἐνότητες τοῦ ἀπροσδιόριστου μί-

144. Βλ. ὑπ. 76.

γματος, έχουν ὅμοια μέρη μὲ ὅλο τὸ μίγμα. Ὡς ἀποκρινόμενα ἀπὸ τὸ μίγμα—καὶ σ' αὐτὸ τὸ στάδιο εἶναι κυρίως ποὺ ἀντιδιαστέλλονται μὲ τὸ νοῦ—οἱ μοριακὲς ἐνότητες ἀρχίζουν νὰ διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τὰ ἐπικρατέστερα μερίδια τῶν ὁμοίων μερῶν τους, ὥσπου ὡς διακρινόμενα ἔχουν πιά πάρει τὴ μορφή τῶν αἰσθητῶν τους ἐμφανίσεων, τῶν πραγμάτων ποὺ ὁ νοῦς ἀποφάσισε νὰ ἀποτελέσουν—παρ' ὅλο ποὺ τὸ συμμίσγεσθαι καὶ διακρίνεσθαι. χρησιμοποιοῦνται καὶ μὲ ἄλλη ἔννοια, τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀναξαγόρα στὸ ἀπ. Β 17. Μποροῦν δηλ. τὰ χρήματα νὰ χαρακτηρισθοῦν ὁμοιομερῆ, καὶ πολὺ περισσότερο ποὺ πῶς στοιχειώδεις οὐσίες ἀπ' ὅσα ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσε ὁμοιομερῆ στὸ σύστημά του δὲν μπόρεσε νὰ βρῇ στὸν Ἀναξαγόρα.

Συμπερασματικὰ λοιπόν, δὲν πιστεύω πὼς ὁ Ἀναξαγόρας χρησιμοποίησε τὸν ὅρο γιὰ τοὺς λόγους ποὺ προανέφερα: ὅτι δηλ. ὁ Σιμπλίκιος τουλάχιστον, ὅταν φέρνῃ μερικὰ ἀποσπάσματα ὡς μαρτύρια τῶν ὧν λέει ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὰ ὁμοιομερῆ, ἰδιαίτερα θὰ ἐπιζητοῦσε χωρία ποὺ θὰ περιεῖχαν τὸν ὅρο. Καὶ γιατί, συμπληρώνοντας τὸν Mathewson, παρατηρῶ ὅτι πράγματι καὶ τὰ περισσότερα σύνθετα μὲ α' συνθετικὸ τὸ «ὅμοιο» ἀπαντοῦν γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Ἀριστοτέλη. Καὶ ἐνῶ ὁ Πλάτων ἔχει προβληματισθῇ μὲ πράγματα ποὺ ἔχουν ὅμοια μόρια, δὲν μνημονεύει τὸν ὅρο, οὔτε τὸ πυθαγορικὸ *Περὶ διαίτης* καὶ ὁ πάπυρος τοῦ Δερβενίου.

Μὲ τὴν ἴδια εὐκολία ποὺ ὁ Σιμπλίκιος (Σχόλ. στὰ *Φυσικά* 1123,22) ἀνέφερε, σχολιάζοντας μιὰ παρενθετικὴ πρόταση τοῦ Ἀριστοτέλη (*Φυσικά* 250 b 24), *ἅπερ ὁμοιομερείας καλεῖ*, μὲ τὴν ἴδια εὐκολία λέει: καὶ Ἀναξαγόρας τὰ ὁμοιομερῆ, οἷον σάρκα καὶ ὀστοῦν καὶ τὰ τοιαῦτα, σπέρματα ἐκάλει (Σχόλ. στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* 603,18-19). Καὶ ἡ ἐτυμολογία αὕτη θὰ ἦταν ἀποφασιστικώτερη ἀπὸ τὴν προηγούμενη, παρ' ὅλο ποὺ δὲν περιλαμβάνεται οὔτε στὶς μαρτυρίες, ἂν δὲν ὑπῆρχε ἡ προβληματικὴ του γιὰ τὰ σπέρματα στὶς σελ. 167-168 στὰ σχόλια στὰ *Φυσικά*. Πιστεύω πὼς εἶναι τὸ ὅλο πνεῦμα τοῦ Σιμπλικίου ποὺ πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψη στὴν ἐρμηνεία τῆς φυσικῆς τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ ὅχι μεμονωμένες ἐπεισοδιακὲς φράσεις, ὅπου οἱ δέκα αἰῶνες ποὺ τὸν χωρίζουν ἀπὸ τὸ φιλόσοφό μας ἔχουν διαβρώσει πολλὴ ἀπὸ τὴν ἐπιγραμματικὴ ἀλήθεια. Πολὺ περισσότερο μάλιστα, ἂν δὲν εἶχε τὸ ἴδιο τὸ κείμενο, ἀλλὰ κάποια ἐπιτομὴ τοῦ Θεοφράστου. Ἐνα φησὶ ἢ καλεῖ δὲν εἶναι πάντα ἐγγύηση αὐθεντικότητος, ὅπως πολλὲς φορὲς ἔχει ὁ ἐρευνητὴς τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσῃ ξεφυλλίζοντας στὸ σύνολό τους τὰ σχόλια¹⁴⁵.

145. Βλ. Σιμπλίκιος, Σχόλ. στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* 603,25: "Ὅτι ὁ μὲν Ἐμπεδοκλῆς τὰ ὁμοιομερῆ πάντα ἐκ τῶν τεσσάρων συγκεῖσθαι φησι, ποὺ εἶναι ἀδύνατον νὰ τὸ εἶπε ὁ Ἐμπεδοκλῆς. Ἀνάλογα μὲ τὰ φησὶ καὶ καλεῖ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαμε πολὺ περισσότερα ἀποσπάσματα.

Ἡ μαρτυρία τοῦ Σέξτου (X 318) μᾶς φέρνει κοντὰ στὸ πρόβλημα ποιοὶ ἦταν οἱ Ἀναξαγόρειοι ποὺ μνημονεύει καὶ ὁ Πλάτων (A 76). Ὁ Σιμπλίκιος συχνὰ μιλά γιὰ τοὺς περὶ Ἀναξαγόραν¹⁴⁶ σὲ ἀναφορὰ συνήθως μὲ τὶς «ὁμοιομέρειες». Θὰ ἦταν δυνατόν, ἂν εἶχαμε περισσότερες πληροφορίες γι' αὐτούς, νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ἴσως αὐτοὶ ἐπενόησαν τὸν ὅρο γιὰ νὰ περιγράψουν τὴ δομὴ τῶν μοριακῶν ἐνοτήτων τοῦ Ἀναξαγόρα. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἀναξαγόρειους τῆς Λαμψάκου μὲ τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ σχετίστηκε ὁ Ἐπίκουρος, ὁ ὁποῖος ὅπως εἶπαμε πρωτοχρησιμοποίησε ἐξακριβωμένα τὸν ὅρο ὡς οὐσιαστικό, ὁ Σιμπλίκιος ἀναφέρει σὰν μαθητὴ τοῦ Ἀναξαγόρα τὸ δάσκαλο τοῦ Σωκράτη Ἀρχέλαο, ὁ ὁποῖος ἐν μὲν τῇ γενέσει τοῦ κόσμου καὶ τοῖς ἄλλοις πειρᾶται τι φέρειν ἴδιον, τὰς ἀρχὰς δὲ τὰς αὐτὰς ἀποδίδωσιν ὥσπερ Ἀναξαγόρας. οὗτοι μὲν οὖν ἀπείρους τῷ πλήθει καὶ ἀνομογενεῖς τὰς ἀρχὰς λέγουσι τὰς ὁμοιομερείας τιθέντες ἀρχὰς (Σχόλ. στὰ Φυσικά 27,24=60 A 5). Καὶ κατὰ τὸν Αὐγουστῖνο (De civ. Dei VIII 2 = 60 A 10) καὶ γιὰ τὸν Ἀρχέλαο ἀρχὲς ἦταν οἱ «ὁμοιομέρειες» καὶ ὁ νοῦς. Ὁ πλατωνικὸς Φαίδων ἐξ ἄλλου ἀπηχεῖ συνδυασμένες ἀπόψεις τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ τοῦ Ἀρχελάου. Ξέρομε ὅμως τόσο λίγα γι' αὐτὸν καὶ τοὺς λοιποὺς ἄμεσους μαθητὲς τοῦ Ἀναξαγόρα γιὰ νὰ ὑποθέσωμε μὲ κάποια βεβαιότητα ὅτι οἱ ὅροι εἰσήχθησαν ἀπ' αὐτούς, δηλ. τοὺς Ἀναξαγορείους, ἢ τοὺς περὶ Ἀναξαγόραν, ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε μιὰν ἄλλη λύση τοῦ προβλήματος.

Οἱ ὅροι πάντως καθιερώθηκαν καὶ περιγράφουν ἱκανοποιητικὰ τὴ δομὴ τῶν στοιχείων τοῦ Ἀναξαγόρα. Ὁ ὅρος βέβαια ὁμοιομέρειαι, ποὺ εἶναι καὶ ὁ πιὸ πολύσημος, δὲν πρέπει πράγματι νὰ προήλθε ἀπὸ τὸ ἀριστοτελικὸ ἐπίθετο ὁμοιομερῆ ἀλλά, ἐπινοημένος ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο, ἴσως ἀπὸ τὴν ἐπίδραση μιᾶς ἀνεξάρτητης ἀναξαγόρειας παράδοσης, νὰ συσχετίστηκε μὲ τὸ οὐσιαστικοποιημένο ἐπίθετο ἀπὸ τὴ δοξογραφία. Ἄλλοτε χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσῃ τὴ θεωρία τῶν «ὁμοιομερῶν» σωμάτων (Λουκρήτιος) καὶ ἄλλοτε ἓνα ἄθροισμα «ὁμοιομερῶν» (σάρκα-σαρκία, Σιμπλίκιος). Στὸν Ἐπίκουρο πάντως πρέπει νὰ ὑποδηλώνη καὶ τὴν «ὁμοιότητα» τῶν πραγμάτων, ποὺ θυμίζει κάπως τὰ ἐπικούρεια εἰδωλα-simulacra¹⁴⁷, ἀλλὰ ἀντίστροφα, γιατί ἐδῶ πρόκειται γιὰ ὑλικά σώματα.

Ἔτσι, ὅσο κι ἂν ὁ Ἀριστοτέλης προχώρησε πιὸ πέρα ἀπὸ τὸ ὑλικὸ ποὺ εἶχε στὰ χέρια του στὴν προσπάθεια νὰ «διαρθρώσῃ» τὸν ἀσαφεῖ λόγο τοῦ φιλοσόφου μας, καὶ ὅσο κι ἂν ὑπῆρξε αὐστηρὸς κριτὴς τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀναξαγόρα, δὲν παραβίασε αὐθαίρετα τὴ σκέψη του. Καί, ὅταν ἡ «ὁμοιομέρεια» δὲν νοηθῇ ὡς ἄκρατη ὁμοιογένεια—ποὺ δὲν προκύπτει

146. Σχόλ. στὰ Φυσ. 24,25: 44,5: 647, 21, στὸ Περὶ οὐρανοῦ 673,4. Σημαντικὸς φαίνεται ὁ ρόλος τοῦ Μητροδώρου στὴ Σχολὴ ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας τῆς Λαμψάκου.

147. Βλ. ἀπ. 319, 355 Usener, Lucretius II 112: rei simulacrum et imago καὶ ὑπ. 86.

σαφώς οὔτε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη—ἐξηγεῖ παραστατικὰ τὴν ιδιότυπη μοριακὴ σύσταση τῶν ἀναξαγόρειων ἀπειρολαχίστων «μορφῶν» τῆς ὕλης ἢ «ὁμοιωμάτων» τῶν πραγμάτων. Γιατὶ τὰ ὑλικά «χρήματα» στὸ ἀρχέγονο μίγμα λειτουργοῦν ὅπως οἱ ἀσώματες πλατωνικὲς ιδέες στὸν ὑπερουράνιο τόπο. Κατὰ μετοχὴ τοὺς ὑπάρχουν τὰ αἰσθητά. Δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖο ποὺ ὁ Σιμπλίκιος (Σχολ. στὰ Φυσ. 165,30) τὰ ἀποκαλεῖ ἀρχικά εἶδη. Ἡ σύνθετη ὁμῶς λέξη *ὁμοιομερῆ* εἶναι ἀποκαλυπτικὴ τῆς ὑλικῆς τοὺς ὑπόστασης.

Συναρτώντας τοὺς ὅρους *ὁμοιομερῆ* καὶ *ὁμοιομέρειαι* κυρίως μὲ τὰ *χρήματα*, δὲν ἀρνοῦμαι ὅτι δὲν ἀντιστοιχοῦν ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη ἄποψη καὶ μὲ τὰ *σπέρματα* ὡς περιεκτικὰ ὅλων τῶν μερῶν τῶν πραγμάτων ποὺ πρόκειται νὰ ἀποτελέσουν σὲ ἀπειρελάχιστη ποσότητα. Ἀλλὰ τὰ *σπέρματα* δὲν ἀνταποκρίνονται στὸ κυριώτερο νόημα ποὺ εἶχε ὁ ὅρος στὸν Ἀριστοτέλη. Καὶ δὲν ὑπῆρχε λόγος, ἂν αὐτὰ ἤθελε ὁ Ἀριστοτέλης νὰ δηλώσῃ, νὰ χρησιμοποιοῦν τὸν ὅρο *ὁμοιομερῆ*, ἀφοῦ τὰ *σπέρματα* καὶ τεχνικὸς φιλοσοφικὸς ὅρος ἦταν καὶ «μεταφορικὰ» ἀποδίδονταν καὶ στὸν Δημόκριτο. Ὅπωςδήποτε τὰ *σπέρματα* ἀνήκουν στὴν τάξη τῶν πρωταρχικῶν *χρημάτων* τοῦ Ἀναξαγόρα, δηλ. τῶν *ὁμοιομερῶν*. Οὔτε ἀρνοῦμαι τὸ ρόλο τῶν *ἐναντίων* στὴ δομὴ τῶν *ὁμοιομερῶν*. Γιατὶ εἶναι οἱ ἀντίθετες ποιότητες, ἀπ' ἀρχῆς ἐνσωματωμένες ἀξεχώριστα, ποὺ ἔδιναν στὶς ὑλικὲς ἀρχές τοῦ Ἀναξαγόρα τὴν ποικιλία καὶ τὴν ιδιοτυπία τοὺς, παρὰ τὴν ὁμοιότητα τῆς σύνθεσής τοὺς. Ἀπλῶς πιστεύω πῶς, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης προβληματίστηκε πάνω στὶς ὑλικὲς οὐσίες τοῦ Ἀναξαγόρα, εἶναι τὰ *χρήματα* σὲ ὅλες τὶς φάσεις τῆς κοσμογονικῆς διαδικασίας, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ νοῦ, ποὺ πρέπει νὰ ἐπесήμανε. Καὶ αὐτὰ συνέπιπταν μὲ τὰ δικά του *ὁμοιομερῆ*. Πιο πίσω δὲν ὑπῆρχε τίποτε ἄλλο. Αὐτά, τὰ ἀρχικά ὑλικά εἶδη, ἦταν οἱ ἔσχατες πραγματικότητες τοῦ φυσικοῦ σύμπαντος τοῦ Ἀναξαγόρα ποὺ διακόσμησε ὁ νοῦς: τὰ *χρήματα*, ἢ αἱ *ὁμοιομέρειαι* τῶν πραγμάτων.

THE PROBLEM OF THE «HOMOEOMERIES» OF ANAXAGORAS AND ITS STORY.

WAS THE TERM *OMOIOMEPEIAI* USED BY ANAXAGORAS?
TO WHICH TERM IN THE FRAGMENTS DOES IT CORRESPOND?

S u m m a r y.

The investigation of the much discussed problem of the «homoeomeries» of Anaxagoras was initially stimulated by the need to meet a «practical» problem: should the word *ὁμοιομέρειαι*, often presumed to be a technical term of Anaxagoras, be an entry in the «Lexicon of the philosophical and

scientific terms of the Presocratics» now in preparation by the «Research Center for Greek Philosophy» at the Academy of Athens? The word does not occur in Anaxagoras' extant fragments. However, among the many instances of its application to Anaxagorean physics in the *testimonia*, one explicit attribution by Simplicius (59 A 45 DK) is exceptionally important and should be taken into serious consideration, since Simplicius is our main authority for Anaxagoras' physical fragments. Actually Diels (though not Lanza) spaces the term in this instance; and this conventional indication of its authenticity commits us to making an entry of it in the lexicon, unless we are convinced by close research that it is spurious. And, although most modern scholars, contrary to the ancient tradition, consider this a single *lapsus calami* on the part of the otherwise reliable Simplicius, and hold the term to be a later development, some others still believe that Anaxagoras must have used it, while the minority take no sides on the question. The disagreement, moreover, concerning the meaning of the word, both as a substantive and an adjective (consistently fathered on Anaxagoras by Aristotle in the latter form) is still greater and no unanimity has been attained as to what term, if any, in the extant fragments was referred to by ὁμοιομέρεια.

One possible interpretation of Simplicius' reference containing the presumed term, which might terminate but not solve the problem, could be to regard Aristotle and not Anaxagoras as the grammatical subject of the parenthetical clause ἅπερ ὁμοιομερείας καλεῖ, although the former never used the term in its substantive form, but he said that Anaxagoras considered τὰ ὁμοιομερῆ as elements (59 A 46). This is not completely improbable, given Simplicius' abstruse style and the subordinate construction of the long complicated period in which the clause occurs. Yet the assumption seems quite unorthodox syntactically and cannot be seriously defended. On the other hand, since most of the evidence makes it unlikely to father the term on Anaxagoras, in spite of the almost unanimous consensus of the Peripatetic and Atomist doxographical tradition, the only solution that appears to be open is to dispute the trustworthiness of Simplicius in this particular case and to do away with the term as far as the lexicon is concerned.

But even if we deny the authenticity of the term, a problem still remains concerning the clarification of other words most unanimously accepted as technical terms of Anaxagoras' physics, such as χρήματα, σπέρματα, μοῖραι, ἐναντία etc., so long as it is not made quite clear which word of the fragments renders Anaxagoras' ultimate material realities, whether these may be considered as «elements» or not. The consideration of the *testimonia* is indispensable for an answer to this question, which brings again to the

fore the problem of the homoeomerous (things or bodies) or of the homoeomeries. Since complete disagreement prevails about many issues of Anaxagoras' physical philosophy and all sorts of reconciliations have been tried between the Anaxagoras of the fragments and the Anaxagoras of the tradition, an exhaustive survey of the available bibliography was judged indispensable as a prerequisite both for the clarification of Anaxagoras' physical terminology and the justification of the theses advanced in this paper. Thus, before attempting an inquiry into some pre-aristotelian texts, a sample analysis of Aristotle's critique of Anaxagoras' physics in comparison with the related commentaries of the Commentators and in particular Simplicius' and a brief exposition of Lucretius' full reference to Anaxagoras' *homoeomerian rerum*, I presented the main theses on the usage, the meaning and the equivalence of the term advanced by Tannery, Zeller, Burnet, Bailey, Cornford, Vlastos, Lanza Raven, Veicos, Muggler, Boussoulas, Stokes, Strang, Schwabe, Cherniss, Cleve, Zafiropulo, Sambursky, Reesor, Gershenson-Greenberg, and Schofield. Peck's, Leon's, Guthrie's, Mathewson's, Kerferd's and Furley's views were very helpful to my approach and particular theses, but my conclusions, reached through another method, are different in many details.

In my effort to answer the central questions of Anaxagoras' physics I tried to find out what Plato considered to be Anaxagoras' material substances as distinct from the νοῦς. As a matter of fact Plato referring to Anaxagoras speaks of no other material principles than «all things» (πάντα τὰ πράγματα) set in order by the νοῦς. This expression corresponds to what the *testimonia* describe as «νοῦν ἀποκρίνοντα τὰς ὁμοιομερείας». In *Protagoras* 329d-333d and 349c however we find reference to things having similar and dissimilar parts, which anticipates the Aristotelian distinction (with the same examples); but the term is not used and there is no mention of Anaxagoras. Protagoras, in any case, a near contemporary of Anaxagoras, had also spoken of χρήματα, and this is important. Nor is the term met in the Hippocratic treatise *Περὶ διαίτης* which betrays close imitation of Anaxagoras' wording and style; and the same is true of the echoes of Anaxagoras in some published lines of the Derveni papyrus. Actually the term in question as an adjective together with similar compound words does not occur before Aristotle.

But how did it occur to Aristotle to say that Anaxagoras' «elements» were τὰ ὁμοιομερῆ? And on what grounds did the Commentators and especially Simplicius—who either had the *Περὶ Φύσεως* itself or some epitome of it—unquestionably accept Aristotle's rendering as automatically applying to Anaxagoras, alternating it with the corresponding substantive

ὁμοιομέρειαι, (perhaps from atomist assumptions), even though in all probability Anaxagoras had not used the word? Was Aristotle so unreliable as to read into Anaxagoras an idea which at first sight contradicts the basic principles of the latter's physics (i.e. if the homoeomereity is taken to imply homogeneity), and did the Commentators follow him slavishly?

In order to answer this question I discussed Aristotle's method of «articulating» Anaxagoras' «vague» and «incomplete» thought described in *Metaphysics* 989 a 30ff., (with Alexander of Aphrodisias' commentaries) and his critique of Anaxagoras in *Physics* A4 together with the Commentators' (especially Simplicius') commentaries on the chapter. Thus, apart from the innovation of considering Anaxagoras' «elements» as τὰ ὁμοιομερῆ, both the positive and destructive account of Anaxagoras' physics given by Aristotle does complete justice to our philosopher, and all other theses attributed to him are in full agreement with what we read in the fragments. It should be mentioned that these fragments are nothing else than Anaxagorean quotations cited by Simplicius for corroboration and clarification of Aristotle's account. And, granted this «genetic» dependence of the actual quotations on Aristotle's account, it is surprising that some scholars are so eager to reject the Aristotelian evidence as incompatible with the theses advanced in the fragments. Though not following Aristotle's interpretation unquestionably, and not citing any quotation containing the term in question — which also claims that the term was not used by Anaxagoras himself— Simplicius does not seem to deny the authorship of the term, he uses it himself as a noun or adjective either as if it was coined by Anaxagoras or fully described his primary elements. This means that the term was unanimously held to render the structure of the Anaxagorean elementary substances very satisfactorily, and, since Aristotle did not engage in doxography but in interpretation, he seemed to have successfully «articulated» Anaxagoras' vague language and thought.

Which word of Anaxagoras, however, did Aristotle read as ὁμοιομερῆ? The ultimate material realities are in Anaxagoras' fragments denoted as χρήματα in the original mixture, as ἀποκρινόμενα and διακρινόμενα, when separated off and distinguished by the νοῦς, and as πάντα in reference to their structure. Among them there were elements (γῆ), opposites, and numberless seeds (σπέρματα) of all kinds (fr. 4). Since σπέρματα and ἐναντία were well established physical terms, Aristotle had no reason to substitute in their place the term ὁμοιομερῆ. The χρήματα were the novelty of Anaxagoras, too vague a word to denote elementary substances. These are said by Anaxagoras to contain portions of all things. On the other hand, Aristotle was facilitated in this rendering because the ὁμοιομερῆ had

already a place in his own system, denoting natural substances, intermediate between the elements and the organic parts. And, since he did not find in Anaxagoras any substances more elementary than his own *ὁμοιομερῆ*, because for Anaxagoras all things, qualitatively differentiated, were equally real, he was fully entitled to specify as *ὁμοιομερῆ* the Anaxagorean *χρήματα* conceived of infinitesimal magnitude and in seminal form and having the opposites as their ingredients. Although Simplicius in his Commentary on the *De caelo* (603,17-19) says that Anaxagoras called τὰ *ὁμοιομερῆ σπέρματα* (a testimony inexcusably missing from the editions because, if taken at its face value, would reinforce the current consideration of the *σπέρματα* as Anaxagoras' primary elements), the term *σπέρματα* does not seem to cover all that was real for Anaxagoras nor to be emphasized by him as his own original technical term. It was early considered to apply to the atomist physics.

As to the meaning of the *ὁμοιομερῆ*, I believe that the definition given in *Physics* 203a 23 (*μίγμα ὁμοίως τῷ παντί*) renders best the structure of the term as Anaxagorean and not as Aristotelian, although I see no inconsistency to this sense in the connotation met in *Gen. et Corr.* 314a 18 (*ὥν ἑκάστου συνώνυμον τὸ μέρος*) nor in Aetius' definition of the *ὁμοιομέρειαι* in 59 A 46 DK. The great advantage of the term might have appeared to Aristotle to be its susceptibility to having many meanings. For it would thus best describe the vague Anaxagorean *χρήματα* which expresses most of the basic principles of Anaxagoras' physics. A thing is homoeomerous both with all things present in the original mixture (in virtue of the principle of universal mixture) and with the specific whole of which it is a part (in virtue of the principle of the predominance of the similar parts), while due to its seminal form it is homoeomerous dynamically with the thing which will develop out of it. Indicative of the many senses of the term is also Lucretius' whole account of Anaxagoras' *homoeomeria* (*De rerum natura* I, 836 - 930). Its alternative use with the *χρήματα* is shown in Sextus Empiricus' reference (IX 6) and Michael Psellos' commentary on Aristotle's *Physics* (*ad locum*).

Anyway, I do not see any decisive inconsistency between the Anaxagoras of the fragments and that of the doxographical and scholarly tradition apart from terminological matters. In no case does the principle of homoeomerity imply any homogeneity of Anaxagoras' material realities. Only *νοῦς* is explicitly said to be alike, i.e. homogeneous. The principle of homoeomerity (similarity of the parts with the Whole, with the specific whole and with one another) does not contradict the principles of universal mixture and of predominance, but it should be understood as a combination of both.

In Anaxagoras' molecular theory of matter there are no other material realities more elementary than the «things» themselves in their variety. Yet these things in their function as primary elements should be considered in infinitesimal magnitude and in seminal form, somewhat like the material «forms» of all the things that exist and are equally real. These things, when separated off by the νοῦς from the original mixture, in which everything was present, could be regarded as homoemeros or as homoeomerics in order to constitute the διακόσμησις according to the decrees of νοῦς.

Therefore, with regard to the main questions of my inquiry I conclude that the term was not used by Anaxagoras and thus no entry of it should be made in the lexicon of the Presocratics; that it has many meanings depending on the aspect from which it is seen to function as descriptive of the constituents of the material reality; and that the corresponding term in the extant fragments was in all probability the χρήματα, which occurs about twelve times in the actual quotations and is implied in the crucial phrase «ἐν παντὶ παντὸς μοῖρα ἔνεστι», which might have given rise to the much discussed term. It could be possible to father the term on the «Anaxagoreans» if we had more information about them.

For a proper account of Anaxagoras' physical theory it is necessary to read again all the secondary evidence and particularly Simplicius.

Athens

Myrto Dragona - Monachou